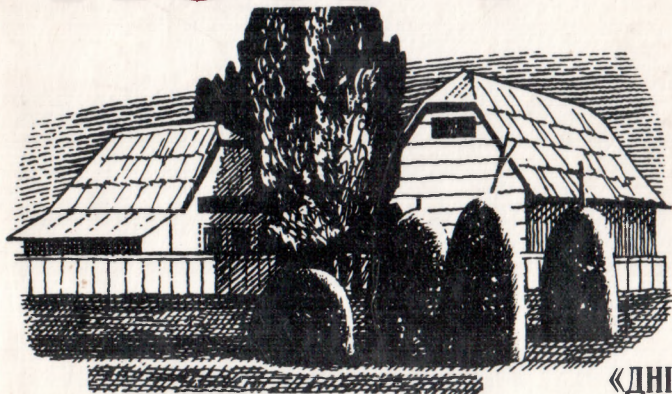

Зарубіжна проза
XX століття

ІВАН ПОТРЧ

«ДНІПРО»

На хуторі
Зустріч

ЗАРУБІЖНА ПРОЗА XX СТОЛІТТЯ

Серію засновано в 1988 р.

Ivan Potrč
NA KMETIH
SREČANJE

Іван Потрч

НА ХУТОРІ

Роман

ЗУСТРІЧ

Повість

Переклад зі словенської

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1990

ББК 84.4Ю

П64

Дія роману сучасного югославського письменника розгортається в словенському селі кінця сорокових років нашого століття, але тогочасна сімейна драма, в якій трагічно переплелися ниці інстинкти, жагуче кохання та подружня невірність, ще й сьогодні хвилює читача безкомпромісною спостережень автора за життям. У повісті «Зустріч» розповідається про партизанську боротьбу з гітлерівськими окупантами в Югославії.

Действие романа современного югославского писателя разворачивается в словенской деревне конца сороковых годов нашего столетия, но семейная драма того времени, в которой трагически переплелись низменные инстинкты, пылкая любовь и супружеская неверность, еще и сегодня волнует читателя бескомпромиссностью наблюдений автора за жизнью. В повести «Встреча» рассказывается о партизанской борьбе с гитлеровскими оккупантами в Югославии.

Редакційна колегія:

*Г. Д. Вервес (голова),
С. К. Жолоб, Д. В. Затонський,
Ю. Я. Лісняк, О. І. Микитенко, Д. С. Наливайко,
Д. В. Павличко, Д. Х. Паламарчук*

Передмова Є. М. Пащенко

Художник Б. О. Плюта

Редактор С. А. Коваль

П 470300000—183
П М205(04)—90 **183.90**

ISBN 5-308-00725-X

© Український переклад
«На хуторі»,
І. П. Юшук, 1990.

© Український переклад
«Зустріч», О. М. Сиротюк, 1990.

© Передмова, Є. М. Пащенко, 1990.
© Ілюстрації, Б. О. Плюта, 1990.

Іван Потрч

Словенський письменник Іван Потрч належить до митців, твори яких мають загальнолюдське значення. В центрі його уваги стоїть тема, досить поширена у світовій, в тому числі й українській літературі,— тема зв'язку селянина з землею. Взаємозв'язок цей складний і суперечливий. Не ідеалізуючи його, правдиво зображуючи психологічний стан людини, письменник створив своєрідні притчі, які принесли йому всевітнє визнання. Твори Потрча перекладено в багатьох країнах — від Голландії до Індії, а рішенням Міжнародної комісії ЮНЕСКО його визнано одним з десяти кращих сучасних письменників-реалістів.

Романи й повісті, оповідання й драми Івана Потрча — це своєрідний літопис духовного світу селянина, що все своє життя обробляє землю, залежить від неї, не уявляє себе без землі, але часто стає жертвою власної пристрасті, жадоби. Таке змагання з життям, іноді нелегким та безжальним, призводить до тяжких поразок, морального й фізичного зламу людини, проте надія ніколи не залишає героїв Потрча, як і його самого,— адже письменникові завжди додавала натхнення віра в те, що можна змінити умови людського існування на краще.

Теми й проблеми прози Потрча в цілому типові для літератури його покоління. Однак, перебуваючи під впливом певних тенденцій у розвитку словенського красного письменства, цей митець вирізняється своєрідністю інтерпретації художнього матеріалу.

Іван Потрч народився 1913 р. у селі Граєна поблизу міста Птуй, що у словенській Гориці. Мальовничий альпійський край з славновісними виноградниками мало радував селян. Річ у тім, що словенська Гориця межувала з Австрією та Угорщиною, отож кращі угіддя належали австро-угорським або місцевим багатіям. Селяни, щоб сплатити численні податки, наймитували на чужих полях, а свої власні клаптики землі у гористій неродючій місцевості обробляли з великими труднощами. Знесилений селянин, що проклинає все на світі, а також земля, до якої він прикутий душею,

стануть провідними образами в творчості майбутнього письменника, котрому глибоко в пам'ять запали картини важкого дитинства. Його батько мав невеличкий млин, але економічні кризи 20—30-х рр. зруйнували село; батько від злиднів знедужав, а потім став п'яницею. Так виникне ще один персонаж Потрча — бідолашний голова великої родини, що шукає порятунок у вині.

Сім'я Потрчів була чималою, і клопіт про дітей,— а їх було десятеро,— ліг на плечі матері. Образ жінки, яка неспроможна віддати дітям усе тепло свого серця, спостерігатимемо в багатьох творах письменника.

Дуже рано зіткнувшись із самотністю, пізнавши виснажливу сільську працю, він не втратив відчуття оптимізму, пов'язуючи всі надії з новим поколінням. Молоді герої Потрча обурюються соціальною несправедливістю, не визнають поразок дорослих. Але письменникові прикро, що чимало юнаків та дівчат, бажаючи змінити життя, зустрічає тих, кого життя вже змінило, й безвільно їм піддається...

Юний Потрч не піддавався. Прагнення висловитися вилилось у художню творчість. У своїх перших літературних спробах гімназист Іван, за його власними словами, прагнув заявити про свою «незгоду зі світом». В оповіданнях, що увійшли до заснованого гімназистами альманаху, відчувається гострий критичний розум молодого письменника, окреслюються теми та образи, до яких він звертатиметься в майбутньому. Розповідаючи про своїх земляків, героїв оповідань «Копачі» та «Селяни», він простежує їхні долі: тут бачимо і батька Юру, що став гірким п'яницею, і його сина, невтомного Луйза, якого очікує така сама доля.

Сільські оповідання Потрча було помічено, і вже 1933 р. при підтримці поета Франца Оничача вони побачили світ на сторінках відомого словенського видання «Люблянски звон». Так Потрч увійшов у літературний рух, відомий під назвою «соціальний реалізм». Уже на початку 30-х рр. словенський варіант експресіонізму, що був панівний у літературі, поступово згасав. Політичні обставини вимагали від митців активної і принципової позиції, в якій не було місця для формальних експериментувань. Разом з експресіоністами з літературної сцени Словенії зникають і

представники релігійно-психологічного напрямку. Розпочинається глибока криза. Політичне насилля, терор у країні, особливо після проголошення королівської диктатури в січні 1929 р., настільки приголомшили представників старшої генерації в культурі, що вони вже не могли бути провідними носіями громадської думки. Але значно зміцніли позиції молоді, яка виступала за радикальні зміни в суспільстві. Економічна криза сприяла безробіттю, а через націоналістичну істерію в Італії та Німеччині Словенія могла втратити національну незалежність. Ця країна, яка постійно була об'єктом зазіхань сусідніх держав і вже 1918 р. втратила значні частини своєї західної території (їх загарбала Італія), була зацікавлена в політиці, що гарантувала б захист кордонів від фашистської пошесті. Тому все більше студентської молоді, інтелігенції, робітників убачали в соціалістичних ідеях, у комуністичній партії ту силу, яка могла б організувати народ на боротьбу з реальною загрозою. І саме тому більшість югославських митців 30-х рр. вважали, що література має стати засобом соціального протесту. Словенська творча молодь становила досить активне крило загальноюгославського напрямку «соціального реалізму». Мишко Кранец закликав до солідаризації з безправною біднотою; «дно» суспільства змальовували Йозе Краньц, Людовік Мрзел; про сільських бідарів писали Антон Інголич та Ловро Кухар, відомий як Прежихов Воранц; проти політичного насильства виступав Циріл Космач...

До цієї плеяди належав і молодий Іван Потрч, який сприйняв марксизм як теорію визволення людства із злиднів. Тому саме марксистське світобачення лежить в основі його творів. У 1934 р. гімназиста Потрча було заарештовано. Але і у в'язниці він не кидає писати. Однак твори цього періоду побачили світ лише 1947 р.

Своїми вчителями письменник називав російських класиків — Достоевського, Толстого, Чехова, Горького, часто згадував Єсеніна. Тогочасна радянська література мала велику популярність серед словенської молоді. За спогадами письменника, «...всю радянську літературу, скільки її було на той час перекладено і скільки можна було її придбати, ми ковтали як одержимі. Для нас

це була священна література Жовтневої революції, а ми ж бо мріяли дочекатися свого Жовтня!»

Після ув'язнення, працюючи газетярем, Іван Потрч продовжував літературну діяльність. Протягом 1934—1935 рр. вийшли його ранні твори, пройняті песимістичними настроями й тривогою. Відчуття неспокою пояснювалося політичною ситуацією, адже загроза фашистської інтервенції була реальною. Політичні сили гуртувалися навколо комуністичної партії, щоб протистояти фашизму. Коли навесні 1941 р. після раптового бомбардування Белграда на словенські землі посунули німецькі, італійські й угорські загарбники, то вже в квітні того ж року було утворено Визвольний фронт словенського народу, куди влилися ті сили, що в 30-х рр. належали до соціального руху. В країні розпочався терор. Окупанти та їхні посіпаки (четники в Сербії, усташі в Хорватії) заарештували в Белграді близько трьохсот науковців та діячів культури, а в Загребі розстріляли письменників Божицара Аджича, Отокара Кершовані, Августа Цесарця. Схопили й Потрча, який незабаром опинився в концтаборі Маутхаузен. Проте з часом словенські землі було «на віки вічні» приєднано до рейху, тож словенців відпустили з табору смерті, щоб вони могли служити великій Німеччині.

У 1943 р. Потрч пішов до партизанів, вступивши таким чином у Визвольну армію Словенії. Тим самим він ніби відгукувався на вірш-заклик письменника Отона Жупанича «Поете, чи пам'ятаєш ти про свій обов'язок?». Прозаїк Чедомир Міндерович в одному з перших номерів партизанської газети закликав літераторів до загальної мобілізації. «Поки триває боротьба, треба перейти до поезії зброї: сьогодні добре змащена гвинтівка важить більше, ніж красива метафора, а влучна куля потрібніша, ніж гарна новела».

В партизанські загони йшли відомі представники інтелігенції, організовувалися агітбригади, бібліотеки, проводилися конкурси на кількість прочитаних книг. Серед партизанів працювали композитори, в драматичних гуртках ставилися вітчизняні та зарубіжні п'єси. Культурно-політичну роботу вели Радован Зоґович, Бранко Чопич, Еріх Кош, Оскар Давічо, Антоніє Ісакович та інші. Сімдесятирічний класик хорватської літератури Володимир Назор

теж перейшов до партизанів, відкинувши пропозиції усташів про співробітництво...

Іван Потрч завзято включився у політичну роботу, працював у пресі. В роки війни він написав кілька оповідань і невеликих драматичних творів, але для чогось більшого, за його спогадами, не вистачало часу. Твори на воєнну тематику з'являться пізніше.

Після перемоги Потрч став одним з провідних письменників, які розвивали прогресивні традиції літератури соціального реалізму. Тепер вони, переслідувані за часів буржуазної Югославії, мали можливість видрукувати свої твори... Теми війни, соціальної перебудови в перші повоєнні роки стають домінуючими в літературі цього періоду, притаманні вони й творчості Потрча. Він продовжує займатися журналістською діяльністю, а з 1947 р. очолює видавництво «Младинска книга», веде громадсько-політичну роботу. Незабаром виходять друком його заборонені в довоєнні часи твори, зокрема, написані у в'язниці.

Разом з тими, що побачили світ до війни, ці твори становлять своєрідну панораму селянського життя 30-х рр. Автор не прагне ідеалізувати село як середовище, де побутують «джерельно чисті» патріархальні відносини, а з жорстокою правдивістю зображає кризу матеріального й духовного життя селянина. Потрч убачав причину зла в пияцтві, що знищує людський розум і не дає можливості тверезо оцінити дійсність, але з часом усе виразніше у прозі й драмах звучить засудження соціальної системи, яка штовхає людину на цей згубний шлях. Селяни у Потрча змальовані переважно гіркими п'яницями, грубими й жорстокими в стосунках з родичами. Жертвами всього стають діти, яких немилосердно експлуатують навіть батьки.

Особливо виразною в творах Потрча 30-х рр. була мова як важливий засіб передачі внутрішнього світу героїв. Мова, сповнена лексикою вічно втомлених, заклопотаних, психічно неурівноважених людей, що невпинно деградують, впливаючи своїм падінням на близьких, особливо на дітей, з облич яких зникають усмішки, невимушеність. Поступово й діти стають на шлях батьків, перетворюючись у скандалістів, п'яниць, жорстоких, черствих людей.

Крім бідарів, Потрч змальовував селян з більшим достатком,

які, здавалося б, мали досить шансів, щоб відстояти себе в скрутному протиборстві з життям. Але й їхня доля не краща, як це бачимо з творів «Проклята земля» (1936), «Сини» (1937), «Святий шлюб» (1937). Письменник майстерно показує, як пристрасть до наживи, нестримна жадоба до землі, притаманна селянській натурі, руйнують духовний світ не тільки старшого покоління, а й молоді. В романі «Син» розповідається, як поступово виникає відчуження до батьків у душі сина, котрий стає байдужим до всього на світі, навіть до рідної матері,— все це є наслідком сварок і розбрату в родині навколо землі. Кидаючи виклик патріархальній традиції, герой залишає село, відмовляючись від свого права на спадщину.

Своєрідною хронікою поступових змін, хитань у свідомості селянина стала драматична трилогія про долю однієї сім'ї. У першій драмі «Хазяйство Крефлів» показано конфлікт між головним героєм, студентом Іваном, що відмовляється від землі й стає робітником, та іншими членами сім'ї. Такий вчинок немислимий для його родичів, які не уявляють свого життя в іншому оточенні. Це протест проти соціального устрою, який зробив селян жадібними й злими, ладними занепасти одне одного, тільки б заволодіти землею. Цензура заборонила драму, мотивуючи це тим, що вона «підривала основи селянської моралі», тому твір побачив світ лише після війни, в 1947 р.

Наступну драму «Лацко і Крефли» (1948) Потрч присвячує словенським «партизанам-героям», пов'язуючи свої сподівання на вирішення моральних та економічних проблем селянина з революційними змінами у суспільстві. Виразником народних прагнень тут виступає «селянин-мученик» Лацко, реальна особа, організатор повстання 1941 р., який загинув у катівнях гестапо. Під його впливом відбуваються поступові зміни в свідомості Крейфлів, що починають вірити у справедливість, стають добрішими, гуманнішими.

Коли в Югославії перших повоєнних років розпочалося утворення задрог, тобто селянських об'єднань для обробітку землі, письменник гаряче підтримав цей почин: він був переконаний, що така спільна праця нарешті допоможе вирішити проблему роз'єд-

наних хуторян, які на власних клаптиках землі працювали до сьомого поту.

В оповіданні «Світло на Кайжарі» (1948) відбито надію селян звільнитися нарешті від каторжної праці, на яку вони були приречені в минулому, й спільними зусиллями забезпечити собі добробут. Письменник пізніше відзначив, що він не ідеалізував своїх героїв, коли змальовував те велике духовне піднесення, з яким вони вступали до задруг. Селяни воліли приймати в свої колективи людей чесних, роботящих, які б сприяли створенню на селі нових відносин — взаємодопомоги, довір'я, поваги. Але до задруг часто потрапляли пристосуванці, які, спекулюючи ситуацією, намагалися зробити власну кар'єру. Вони видавали себе за колишніх партизанів і шантажували селян. Щирі прагнення людей будувати нове життя нерідко розбивалися об бюрократію, свавілля адміністрації, тож селяни зневірювалися в задругах, покидали їх.

У третій драмі «Крефли» (1953) спостерігаємо подальшу еволюцію героїв, що відбувається у зіткненні поглядів представників різних генерацій на селі. Іван, який колись засуджував приватновласницьку мораль, перетворюється в політичного скептика, аморальну особу. Трагізм селянської долі присутній і тут, про що свідчить образ старого Юри. Якщо в першій драмі Юра запив від злиднів, то тепер йому дуже боляче розлучатися з землею; віддавши її до задруги, він страждає через те, що нові хазяї абияк працюють на його «проклятій, але дорогій йому земельці».

Досліджуючи селянську мораль, Потрч доходить висновку, що не тільки соціальні умови можуть бути причиною людських бід. В новелі «На поминках» (1957) письменник розповідає, як молода жінка стає жертвою злоби, породженої її найближчим оточенням; він підкреслює, що зло, яке людина завдає людині, іноді буває страшнішим від соціальної несправедливості. Цю проблему піднято в творах «Між святими» (1955), «По той бік зорі» (1960) та в інших, де письменник стверджує, що зміна суспільних відносин ще не означає докорінних змін у людській свідомості, звільнення від моральних вад.

Роздуми Потрча про долю селянина, про його ставлення до землі та до своєї сім'ї, про молодь, що стає жертвою трагічних

обставин, роздуми на інші морально-етичні теми знайшли відображення в кращому психологічному романі письменника «На хуторі» (1954). Власне, це хвилююча сповідь сільського хлопчини, який, рано зіткнувшись з життєвими спокусами, опинився зрештою у в'язниці. Потрч не ідеалізує своїх персонажів, носіїв сільської моралі, не називає її «чистою», справжньою, протиставляючи моралі міста. Він бачить життя складним, сповненим труднощів і далеко не ідеальних стосунків між найближчими родичами.

Роман «На хуторі» був першим у югославській літературі, в якому зображувалося повоєнне село. Війна спустошила землі, позбавила село чоловічої сили, отож важка праця лягала на плечі жінок та підлітків. Усі ці скрутні обставини у великій мірі стали передумовою драматичних подій, описаних у творі. Молодий Хедл, сповнений юнацького завзяття, мріє про власну землю та господарство. Можливо, за інших умов його доля склалася б щасливо, проте життя виявилось набагато важчим і підступнішим, ніж він гадав. Хедл сам незчувся, як потрапив у зачароване коло порочної моралі, з якого неможливо вирватися, що й закінчується трагічно не тільки для героя, а й для інших персонажів. Потворні стосунки в родині, брутальна поведінка сестер та відчуження матері змушують Хедла, більше схильного до добра, ніж до зла, шукати притулок у чужих людей, де також оселилося лихо й де на нього чекають великі спокуси.

Через свою легкодухість головний герой опинився в пастці. Спершу він вступає в інтимні стосунки зі старою Топлечкою, потім — з її старшою дочкою Ханю, а тоді геть заплутується в тенетах, розставлених жінками.

Хедл переконає себе, що слід взятися за розум, вгамувати свою тваринну пристрасть, та нічого не може з собою вдіяти. Вагаючись між чистими почуттями до Туніки і тим, що можуть йому дати зв'язки зі старою Топлечкою, власницею землі, та її старшою дочкою, він залишається в чужій родині. Хедл хоче заволодіти цією землею і ладен піти на все, щоб здійснити свою мрію, але стає жалюгідною жертвою своїх нищих інстинктів.

Пізніше Потрч відзначав, що користоловство спотворює стосунки між людьми. «Ми не змогли звільнити селянина від того

прокляття, яке несе невгамовна жадоба до власності». Ця жадоба призводить до того, що і в рідинах, і між сусідами панує ворожнеча, отож сумний фінал неминучий. Однак не можна зводити значення роману до простої моралізації. Потрч показав драму молодого селянина, який, з одного боку, прагне господарювати на власній землі, а з другого — мріє про кохання та сімейний затишок, але через брак життєвого досвіду потрапляє в лабеті нищівної пристрасті. Про те, що порятунок був і що доля героя склалася б інакше, коли б не фатальний розвиток подій, свідчить постать Туніки, єдиний світлий образ роману; лист дівчини до ув'язненого Хедла вносить оптимістичні ноти в трагічну атмосферу цього твору.

За оцінкою критики, Потрч першим у повоєнній югославській літературі показав життя селян без декларативної патетики, штучного оптимізму, яким грішили деякі його сучасники. Досі таких відвертих, глибоко трагічних подій ніхто зі словенських письменників ще не змальовував, тому роман «На хуторі» в 1955 р. було відзначено найвищою словенською премією ім. Франце Прешерна.

Морально-етична проблематика творчості Потрча не обмежується лише сільською темою. У повоєнні часи настали нові випробування, пов'язані з переслідуванням людей на підставі часто невинуватих підозр, причому така тенденція зароджувалася ще в партизанському середовищі. Письменник доходить висновку, що, незважаючи на проголошення соціалістичного ладу та гуманістичних лозунгів, несправедливість ще не викорінено, тому за чесне ім'я людини треба боротися. Так, опинившись серед партизанів, Потрч докладав чимало зусиль, щоб звільнити деяких своїх товаришів по канцтабору із штрафних батальйонів, куди їх відправили для перевірки на ідейну надійність.

Гуманістична спрямованість творчості письменника з особливою силою виявилася в повісті «Зустріч» (1962), написаній, як відзначав автор, з метою ствердження віри в людину. Складні морально-етичні питання він розглядає через призму характеру простої селянської дівчини, що мріє стати вчителькою. Своєю

безпосередністю та ширістю вона накликає на себе підозри партизанів й уникає розправи лише завдяки заступництву комісара.

На конкретному випадку з життя сільської дівчини Потрч тонко й ненав'язливо показує абсурдність недовіри до неї. Він обурюється тим, що деякі люди, схильні до інтриг та жорстокості, перебувають на керівних постах, розпоряджаючись долями рядових партизанів. Слова вдови про те, що окремі ідеологи закликають до високих ідеалів, а конкретна людина для них — порожнє місце, відвертий показ того, що і в партизанському штабі можуть не визнавати своїх помилок, були досить сміливими для того часу, коли писалася повість. Письменник мав на увазі й ситуацію в країні після 1948 р., адже тоді через особисті переконання чимало людей постраждало.

Своїм твором Потрч, за його словами, виступив проти зневаги до людини, приниження її в умовах тотального терору, що мав місце і при сталінізмі, і при гітлеризмі. Аналізуючи подібні явища у своїй країні, письменник ще раз підтверджував і розвивав тезу про те, що соціалістичне суспільство ще не вільне від тих вад, яких не повинно бути в ідеалі, але які все ще існують.

Тема милосердя, засудження душевної черствості знаходить подальшу розробку в драмі «Прийде біда — залишишся один» (1964). Автор з сумом констатує, що людина нерідко в скрутні хвилини життя залишається самотньою, і це в суспільстві, яке прагне бути гуманним. Трагедія, на думку автора, полягає в тому, що й при соціалізмі між людьми може виникати взаємовідчуження, черствість, недовір'я.

Такі настрої пояснювалися досить поширеними в літературі 60-х років песимістичними нотами, але було б несправедливо думати, що Потрч віддавав данину моді. Письменник прагнув об'єктивно змальовувати суспільство й людину в усіх їхніх злетах і подіннях.

Працюючи над своїм наступним романом, він спочатку назвав його «Надія», оскільки саме цим почуттям пояснював своє життєве кредо. Проте, розмірковуючи над проблемами сучасності, Потрч, як він сам відзначав, змушений був змінити назву на «Смуток і надію». «Смуток, журба, сумніви — це почуття, які постійно супроводжують людство впродовж його історії, але ми належимо

до покоління, що не втрачало надії, хоча й журба не покидала нас».

Івану Потрчу притаманна активна життєва позиція, а не пасивне спостереження дійсності. Він ніколи не приймав нігілізму, цинічного ставлення до людини. Щирістю своїх поглядів, відданістю ідеалам молодості письменник не завжди імпонував літературній критиці, тому його творчість викликала і викликає суперечки, дискусії.

В інтерв'ю журналу «Содобност» Потрч з повним правом міг сказати: «В мене ніколи не було роздвоєності... Те, що привело мене в літературу, привело і в партію, спрямувало на таку політику, яка б допомогла побудувати суспільство з такими стосунками між людьми, про які мріяв у своїй поезії Єсенін...»

Сучасна діяльність словенського письменника і громадського діяча Івана Потрча відповідає його кредо в літературі й в житті: «Всім своїм еством треба любити життя, кожним нервом відчувати його пульс, відчувати людські турботи. Я пишу тому, що в мені вічно живе протест проти всього, що в світі несправедливе, що, як висловлювався Горький, гнітить людину ззовні і зсередини».

Євген Пащенко

HA XYTOPI

Журбота серце обступила,
як чорні хмари сонце...

(З давньої арештантської пісні).

I

Насамперед я повинен сказати незнайомому читачеві, який коли-небудь читатиме ці сторінки, що я їх ніколи б не написав, якби у в'язниці, де й мені довелося побувати, я не зустрів одного сільського парубка і якби цього хлопця, тобто Хедла (це було його прізвище, і ми так його кликали), не стало мені жаль. І ще якби в тюремному архіві, куди мене приводили вранці і звідки забирали ввечері, я не мав стільки вільного часу й мені... не було так жахливо нудно, а звичка шкрябати щось пером виробилася в мене давно.

Спочатку той Хедл тільки буркнув, що то жінки занастили його, і ми ладні були йому повірити, бо знали, що він задушив якусь жінку. Але вихідні, коли так довго тягнеться час, поволі розворушили його. Спершу він щонеділі сидів самотою на нарах і, ховаючи очі під рудими бровами, недовірко зиркав по камері, наче посаджений у клітку лис... Щонеділі він вив, аж ми вже хотіли відлупцювати його, гупали в двері й кликали наглядачів,— а потім одного дня разом з нами потягся до ґрат. Але якщо ми спиналися до вікна, аби переморгнутися з якоюсь дівчиною з сусіднього корпусу й відколоти жарт, щоб аж уся камера покотилася зо сміху, то Хедл повис на ґратах, ніби ганчірка на цвяху.

Худий Кайч, спритний, як видра, і довгий, як жердина, підскочив, щоб побачити, у що ж там утупився хлопець, і в протилежному вікні помітив грудасту, з запухлим обличчям арештантку,— ні, він не помилився! — і повідомив нас:

— Дора привабила його!

Усі зареготали, а хлопець спустився вниз, сів знову на нари й через якийсь час вилаявся:

— Прокляті баби!

Так він розважив душу, і потім ще не раз це повторювалося, але вити перестав. То було справжнє щастя для нас, та й для нього теж, бо якби ще далі вив, то ми так би його відмолотили, що й рідна мати б не впізнала. Тепер з тих прокльонів усі в камері ще більше впевнювалися, що саме жінки залили йому сала за шкіру; кілька днів ми мали задоволення з цього, а потім і це нам приїлося і ми перестали звертати увагу на Хедла.

Настала ще одна неділя, довга й одноманітна, як відправа у страсну п'ятницю, і раптом Хедл ні з сього ні з того знову завив. Не довго думаючи, ми облили його водою й віддубасили під першу марку. Він лежав і дивився на нас, мов зацькований звір, але вже не вив. Коли я прокинувся вночі й побачив, що він утупився в стелю широко розплющеними очима,— наші нари були поруч,— то почав його вмовляти, аби він кинув ці свої комедії. Мені було його жаль, не знаю чому, і я сказав, що це виття й постійне самокатування до добра не доведуть — заженуть його в могилу і він уже ніколи з жодною не потанцює...

Він якийсь час слухав мене, а потім не вимовив, а вирвав із себе поволі речення за реченням:

— Я — танцювати? Не майте мене за дурня! Уже баби натанцювалися! По мені натанцювалися...

Я злякався, що він знову завис, буде ридати довго й невтішно, як умів тільки він, проте цього разу Хедл став клясти, а коли вдосталь налаявся, то почав цієї безсонної ночі розповідати.

Проклинав усе. Будь проклятий пагорб, що навів на нього нещастя; будь проклята хата й та лиха година, що занесла його до неї; будь прокляті ті жінки і хай западуться ті Топлечки, через яких він потрапив сюди. Видно, саме ті жінки, ті Топлечки найбільше дозволили йому —

і він їх найбільше кляв. Але можна було й зрозуміти, що там десь, чи на тому пагорбі, чи в хаті, проте біля тих жінок, він залишив своє серце й це мучило його весь час. Сидів, обхопивши голову руками й запустивши пальці в коротко обстрижене розкуйовджене волосся,— і щоразу запинався на Топлечках, щоразу йому бракувало слів та проклять, коли згадував їх. Чулося тільки його повільне й глибоке дихання, що скидалося на зітхання.

Спочатку з його проклять мало що можна було збагнути, але поступово ставало ясно: думки бідолахи кружляють навколо двох обійсть чи хуторів — Топлекового, де жили ті прокляті Топлечки, і їхнього, тобто Хедлів, де жила його родина. Їхні хати були досить далеко від села й стояли нарізно. Одна примостилася на одному пагорбі, друга на другому, так що, хоч і закривала їх садовина, вони дивилися одна на одну; межа між хуторами проходила через вільшину, поміж якою протікав струмок.

Усе це — оте сусідство й дівчата на другому пагорбі — нічим не загрожувало хлопцеві; навіть якби молодий Хедлів Южек задивився на якусь із Топлекових дочок: байдуже, на старшу чи на молодшу — або навіть зійшовся з якоюсь чи з обома нараз, лиха в цьому ніякого не було б. Але почалася війна, прийшли німці, виник партизанський рух, коротше кажучи, селянинові тепер не давали спокою ні німці, ні партизани. І так воно згодом вишло, що це спочатку Топлекові, а потім врешті-решт і молодому Хедлові вилізло боком, принесло нещастя.

Топлек — чоловік Топлечки і батько двох дочок, що в ті неспокійні часи ходили ще до школи, спочатку до словенської, потім до німецької й, нарешті, знову до словенської, яку й закінчили,— у молодості був гарним, струнким хлопцем: його темне волосся й смагляве лице зводили дівчат з розуму. Він закохався в ковалеву дочку, вона в нього, але їхнє кохання досить скоро й несподівано розладналося. Із Сербії негадано повернувся на три роки старший Топлеків брат Рудд, зрікшись своєї капральської

шаблі, а отже, й унтер-офіцерської кар'єри, а по хатах поповзла чутка, ніби старий Топлек мусив уночі відрахувати чималу суму. Старий заплатив скільки треба було, бо мав гроші; а невдовзі після того якогось спекотного, душного літнього дня прийшов додому п'яний, замкнувся в хаті й застрелився з мисливської рушниці. Стара залишилася без чоловіка і, як виявилось потім, також без грошей. Це було тим більш важким ударом для молодшого брата, бо капрал уже накинув оком на одну сільську дівчину й, не гаючись, одружився з нею. Стара мати повинна була сплатити йому його частку, а як не вона, то молодший брат, той, що мав намір залишитися вдома й узяти ковалеву дочку. Проте до весілля так і не дійшло; стільки грошей він не мав, а землю, яку Топлекам рано чи пізно довелося б продати, він не хотів ділити. Трапилося так, що родичі капралової дружини посватали його з її двоюрідною сестрою, і молодший Топлек мусив відмовитися від ковалівни.

Про цю двоюрідну сестру, яка прийшла в Топлеків дім з іншої парафії, розповідали, нібито вона шість років ходила до першого класу і не навчилася навіть писати свого імені; одного разу — вона була вже за Топлеком і носила першу дитину, — йдучи з церкви, показала жінкам два динари й похвалилася: «Дівчата, я маю гроші». Молодому й розумному чоловікові, а розумними вважали себе всі Топлеки, це не дуже подобалося; правда то була чи ні, а може, то тільки ковалева рідня розпускала такі плітки, але минули роки — й розмови про Топлечку поволі затихли. Молода пара, щоб розрахуватися з боргами й регулярно платити податок, мусила клято працювати, а ця жінка була ніби створена саме для праці; тим часом ковалеві дочки повиходили заміж і в них з'явилися свої клопоти. Топлечка запряглася в роботу й народила двох дочок. Якщо вона хотіла залишитися разом з Топлеком на своєму ґрунті, мусила щодня втирати піт із чола, полег-

шення їй не було звідки чекати, як і, зрештою, кожній селянці.

І саме в цей час, коли дочки вже підросли і стали допомагати в хаті та пасти худобу, знову все пішло шкереберть, цього разу в усьому світі. За одну ніч луснули всі Топлекові мрії та плани про те, як він виплатить нарешті борги й почне готувати посаг для дочок. Тепер чи не кожні два місяці його кликали на військові навчання, і так тяглося майже рік, а потім Югославія капітулювала; Топлек біля Ниша потрапив у полон, і його через Болгарію, Румунію та Угорщину завезли до Німеччини, а через півроку — він був штірієць — відпустили додому. Удома він поклявся, що ні в яку армію більше не піде. Так воно й сталося. Топлек та ще один односелець, Гечів, його одноліток, який також був одружений і мав дітей, десь через рік, коли наблизився строк іти на збори в німецький вермахт, стали раптом бліднути й на очах марніти. Топлек зліг, і його мусили возити на військові комісії; уже не з місяця на місяць, а з дня на день він підупадав. Його жінку, Топлечку, це почало тривожити, але чоловік, кашляючи, заспокоював її: «Потерпи, Зефо, потерпи! Усе на світі має свій кінець; закінчиться й ця веремія, ця колотнеча між німцями та партизанами. Як тільки затихне, побачиш, через півроку я буду на ногах. Проста людина повинна сама себе рятувати. Так воно, Зефо!» І дивився на дружину очима, які ставали дедалі більшими й западали все глибше, а коли помічав, що вона спостерігає за ним із страхом та співчуттям, то підводився трохи на ліжкові й сумно запитував, не відводячи від неї погляду: «А яка тобі користь буде з того, якщо мене десь на фронті рознесе або партизани мене... о боже?» Він говорив майже пошепки і був щасливий, що уникнув також партизанського шарварку і що, як би все це не скінчилося, йому ніхто ні за що потім не дорікне. І справді, усе це одного дня скінчилося, але ще до півроку обернулося зовсім інак-

ше, ніж він гадав,— бідою, і біда ця потім упала й на молодого Хедла.

У Хедлів, крім матері й баби, було п'ятеро дітей: три дівчини й два хлопці. Стара, висохла мати весь божий день моталася по обійстю й підганяла своїх не дуже беручких до роботи уже дорослих дітей, тільки наймолодшого вона ніби не помічала, оцього самого Южека, і це теж стало причиною його нещастя, як і Топлеків пагорб. Батько дітей, її чоловік, помер, коли діти ще бігали до школи, задовго до приходу німців, і вдома пам'ятали тільки його швидку заїкувату мову. Як і батька, який гнів у землі, так само не було чути й баби, хоч вона ще жила; баба цілими днями, склавши руки й згорбившись, чапіла в кутку на ліжкові, на світ божий виходила хіба що влітку, коли в хаті було нестерпно душно; вона день і ніч молилася та все просила смерті в бога, але смерть не йшла по неї.

Господарювали жінки, і це було не господарювання, а мука: уперті, сварливі, вони робили що хотіли, дівчата дули губи одна на одну, мати на них, а всі три на матір. Що б мати не зробила, що б не сказала, усе їм було недогода. Якщо мати в неділю засиджувалася в рідні і ввечері поверталася додому, то неодмінно починала зітхати й ремствувати: «У могилу ви мене спровадите... шльондри... я за вас маю всіляке вислуховувати...» Вони ж у свою чергу шпетили її: «Чого ви скрізь шляєтеся? Ліпше сиділи б удома та за нас богу молилися, може б, ми скоріше в царство небесне потрапили!» А наймолодша, яка була найбільш уперта й мала особливо гострий язик, навпростець запитувала матір, чи вона ще не забула своєї молодості. Така неповага від власних дочок тяжко вражала матір, вона починала ридати, насунувши хустку на очі й затуливши обличчя руками, потім падала на ліжко й так засинала вбрана, роздягалась тільки серед ночі або над ранком, коли прокидалася. Після цього в домі надовго запановувала мовчанка, ніхто не обзивався ні до кого —

ні мати до дочок, ні дочки до матері. Старший син, який мав успадкувати господарство, часто лаяв їх за ці вибрики й ганяв так, що аж курилося за ними. З часом він би навів у домі порядок, якщо не тепер, то після того, коли дівки повиходили б заміж — кожна в інший кінець світу, аби, як вони казали, ніколи вже більше не зустрітися, але саме цього Хедла німці у квітні сорок п'ятого, за кілька днів до капітуляції, відступаючи, розстріляли, а хату спалили. Помер він страшною нелюдською смертю. Німці зв'язали його й підвісили за ноги над колодязем, а потім прострелили груди і шию. Колодязь стояв якихось два-три метри від хати, так що пізніше ніхто вже й не дізнався, помер він від втрати крові чи задихнувся у вогні, коли хата горіла. Цей жадливий злочин був останнім, що його німці скоїли тут, а мстили вони Хедлам за свого солдата, якого біля їхньої хати вбив Штрафела, не то дезертир, не то напівпартизан, хоч сам він себе називав партизаном. Якщо не рахувати реквізицій, то цей постріл був його єдиним героїчним вчинком, після чого він дременував. За ним у сусідній ліс утекли також три сестри і мати. Вдома залишилися тільки старший Хедл і баба. Хедл пробував німцям, які вже оточили хату, пояснити, хто вбив їхнього товариша, коли той заскочив напиться води, але німці не хотіли його й слухати. Вони швидко розправилися з ним і так само швидко зникли, як і прийшли. Бабу, замкнену в палаючій хаті, витягли сусіди, а обпечений труп сина з обсмаченим волоссям і в обгорілому одязі, який клаптями звисав із нього, залишився старій матері на вічні часи страшним спомином про звірство німецьких солдатів і про Штрафелину партизанщину. Вона вбачала в загибелі сина, а також у смерті баби, яку поховали ще таки в квітні цього ж року, кару божу, що впала на їхню сім'ю через дівчат, котрі, як подекували в селі, тягалися з тим Штрафелою й допомагали йому переховуватися. Стара це говорила всім, аж поки її балачки не донеслися до самого

Штрафели і той не прийшов до неї і не пригрозив пістолетом, що, мовляв, і з нею таке саме буде.

У перші дні після втечі німців Штрафела ходив гоголем по всій окрузі і, між іншим, одружився з найстаршою Хедлівною. Стара мати голову давала на відріз, що він узяв її дочку тільки заради того, аби заграбастити собі їхній хутір, бо ж Францла, її нещасного сина й великомученика, прибрали. Вона була також цілком упевнена, що в цьому її жахливому нещасті винні всі три дочки, адже Штрафела підбивав клинці до кожної з них. І вона остаточно посварилася зі своїми дочками. Але якщо спочатку гиркала на них, то пізніше, коли в їхню сім'ю прийшов Штрафела й почав розмахувати пістолетом у неї перед носом, вона стала побоюватися і Штрафели, і дочок. Стара зціпила зуби й не обзивалася. У неї після всіх нещасть залишилися тільки одна втіха — її наймолодший Южек. Йому вона догоджала вже так, наче тій болячці. Що б він не зробив, вона йому ані словечком не дорікнула, лише б дитині приємно було, а дім став для неї пеклом. Вона ходила згарищем і глипала на людей, яких Штрафела, відтепер великий партизан, мобілізував, щоб будували йому хату. «Стривай-но, стривай, ще тебе, пройдисвіта, виведуть на чисту воду!» — сичала вона, накликаючи прокляття на голову осоружного зятя та власних дочок. І воно, те прокляття, справді-таки впало, але не на Штрафелу і не на трьох жахливих дочок, а на неї саму і на того, хто залишився в неї й кого єдиного в світі вона ще любила.

Ось так почав розповідати мені про себе мій сусід і бідолашний товариш по нещастю, коли якогось дня в нього розв'язався язик; а потім довгими тюремними ночами, коли нам не спалося, докінчив свою розповідь. Останнього, найважчого удару він зазнав тут, у в'язниці, однак про це ми дізналися пізніше, коли його вже не було між нами. Це мало статися, і тільки бог один відає, чо-

му оте останнє нещастя все-таки було ще прихильне до нього. А все сталося так...— але Хедл почав за звичкою з лайки.

II

— Отак, як бачите, щоб воно запалося, усе пішло в нас якось не по-людському, гірше бути не може! Дияволу вже й не треба було багато, щоб мене поплутати. Тільки через них, проклятих, тільки через тих жінок я опинився тут, хай вони щезнуть!

Він зиркнув на загратоване вікно, у якому цієї неділі побачив жінку, і в його погляді було стільки люті, образи й досади, що навіть у темряві я відчув несамовитий блиск його очей.

— А все могло скластися зовсім інакше, міг я побратися з Тунікою, але вона цієї зими щойно мала закінчити школу, а мені забракло терпцю зачекати її.

І ось зараз, знаєте, у мене перед очима стоять білі черешні!

Початок літа минув, черешні в долині вже давно достигли, та ми не обірвали їх: багато клопоту мали з хатою. Пополудні того дня майстри звели крокви, зверху прибили квітку й зажадали могорич. Я носив із льоху яблучне вино, або яблучник, як у нас кажуть, і щедро наливав їм. Дядьки поволі захмеліли й дедалі голосніше сміялися, а жінки знову почали чогось дуги одна на одну губи. Тобто було все як завжди, і я трохи підпив собі, а Штрафела — той набрався до краю.

А коли він напивався, то вважав, що всі в хаті повинні бути п'яними, і жінки теж.

— Лізо! — гукнув він дружину, мою сестру, коли та з'явилася на порозі.

Вона навіть не обернулася до нього.

— Лізо! — повторив він голосніше, з притиском.

— Чого хочеш? — огризнулася вона.

— Іди сюди, випий з нами!

Вона підійшла, ступаючи по розкиданих на землі трісках, з випнутим животом, сіла на стілець, на якому лежали напівобтесані кілочки, і склала руки на грудях. Штрафела налила їй у склянку вина.

— На, пий.

Вона взяла склянку, цмокнула раз, другий і випила все до дна.

Мене завжди злило, що ця жінка, така непоступлива з усіма домашніми, так сліпо слухалася його. Мовби коло Штрафели втрачала розум. Я сердився на сестру, а Штрафелу просто-таки ненавидів. Було таке враження, ніби він гіпнотизував її, мов та гадюка жабу, і вона робила все, як той хотів. І не тільки робила, але й слова йому не мовила поперек, що б він не чинив, навіть коли ображав матір. Так сталося й цього дня.

Звідкись прийшла мати, мабуть, з виноградника, який за хатою, бо до черевиків їй налипла глина. Щойно зять завважив її, одразу почав приставати.

— Гей, Хедлихо, ходи, тут хату обмиваємо!

Мати, як і сестра перед тим, не звернула на нього уваги. Вона взяла тріску й заходилася зчищати глину з черевиків.

— Хедлихо?!

Штрафела знову гукнув її, майже тихо, намагаючись бути якомога тверезішим та ввічливішим. А мати й далі не помічала його, мовби Штрафели й не існувало. Вона поставила другу ногу на колоду, обшкребла болото з черевика, випросталася, кинула тріску геть і подалася до хати, де ми тоді готували їжу.

Я думав, що тим усе й скінчиться, мати піде, а зять буде далі пити з теслярами. Але Штрафелу гедзь укусив.

— Хедлихо!

Зіпонував він і кинувся їй напереріз. Став у дверях перед нею, уперся руками в одвірок, перегороджуючи дорогу матері, і промовив охриплим, тремтячим від гніву голосом:

— Мамо, там вам налита чарка!

Я йорзнув на стільці й випростувався. Мати й Штрафела місяцями не розмовляли, обминали одне одного, мовби й не зналися. Теслярі теж перестали їсти. Мати зупинилася на мить, побачивши насупленого Штрафелу перед собою, а потім знову рушила просто на нього. Схопила обома руками зятеву праву руку, щоб відірвати її від одвірка й ввійти до хати. Проте Штрафела був сильніший. Тоді мати спробувала пройти під його рукою, але Штрафела виставив ногу вбік.

Мати ніяк не могла ввійти до хати. Вона відступила на крок, не знаючи, що робити, а потім раптом викинула кулаки перед себе й залементувала:

— Ти, пройдисвіте, ти мене в хату не пускаєш?

Я сидів як на голках, боявся, щоб він не вдарив матір, аж тут вона зненацька обізвалася.

— Так у вас язик не відсох? — запитав Штрафела і, переचेкавши трохи, голосно засміявся.

Засміялися й теслярі.

— Ух! — заскиглила мати, відвернулася від дверей і почала гамселити себе кулаками по голові.

Тоді Штрафела взявся по-іншому.

— Мамо,— заговорив він лагідно,— таж вам ніхто зла не бажає. Он ваша чарка налита стоїть...

Він глянув у бік стола, мати підвела голову, подивилася на всіх і вигукнула:

— До мого мене не припрошуй. Не тобі, пройдисвіте, мене моїм пригощати!

Хоч Штрафела був гарячий, проте стримався. Як-не-як, а йому було неприємно, що його при людях пройдисвітом обзивають. І все-таки не скипів.

— Мамо,— обізвався він знову лагідно й поволі,— а хто вам хату поставив?

— Її й ставити не потрібно було б, якби ти не приперся... І Францл, сердешний мученик мій, жив би, якби не ти. Ух ти, ти нещастя нам приніс!

Мати знову почала лементувати й бити себе кулаками

по голові. Це, мабуть, і стримало зятя, щоб не спалахнути після материних слів. Тільки голос підвищив:

— Мамо!

— Мамо? — повторила вона, переставши плакати й підступаючись до нього. — Я — твоя мати? Яка я тобі мати? Ти, ти, ти моїх дочок збезчестив!

Вона сукала кулаки в нього перед носом. Я бачив, що все це добром не закінчиться. Хоча Штрафела й далі стримувався, але вочевидь він жалів уже, що переступив матері дорогу.

— Кого я збезчестив? — запитав він, і кров ударила йому в обличчя.

— Як, хіба ти не бачиш, яка вона? — мати ткнула пальцем у Лізу.

— Лізу? Мамо! — спалахнув Штрафела. — Ліза моя дружина!

— Дружина? Ха-ха! — засміялася мати. — Сказати тобі, хто вона? Я б тобі сказала, але мені сором, бо вона була моя дитина.

Ліза й Штрафела тільки розписалися, проте шлюб в церкві не брали. Для матері це нічого не значило, мовби вони взагалі не одружувалися. А Штрафела про вінчання в церкві й слухати не хотів, це вже для нього була політика.

— Замовкни, стара, — гаркнув він, — бо я тобі покажу!

Він схопив пужално за протилежний кінець і став розмахувати ним над головою матері. І хоча мати все одно не замовкла, Штрафела навряд чи вдарив би її, якби Ліза не підлила масла в огонь:

— Ти чого стару жалієш!

Штрафела вже заніс пужално над матір'ю, і тут я не витерпів — ні Штрафели, ні його хромових чобіт. Я скочив на нього. Він упав, але так само швидко й схопився на ноги. Штрафела був набагато вищий від мене і сильніший, так що він легко підгорнув мене під себе. Я не знаю, чим би все це закінчилося, бо я вчепився в нього, мов

кліщ, з твердим наміром не відпускати, хоч би навіть руки поперерізував мені. Я відчував, як він пручається, хоче дістати ножа з кишені, і я знав, що він мене заріже, якщо дістане його. У мене теж був ніж у кишені, але я ніяк не міг дотягнутися до нього. Штрафела притис мене до землі, а я обхопив його обома руками, щоб він не видобув ножа. Над нами схилилися жіночі обличчя. Були всі три сестри і мати. Вони тягли нас кожна в свій бік і щось кричали. Так тривало цілу вічність. Нарешті втрутилися теслярі й нас розборонили. Вони тримали нас, а ми кричали один на одного. Щоб ми вже вигукували, того не пам'ятаю, проте репетували так, мовби хотіли, щоб увесь світ слухав нас. Я так розгарячився, що аж мокрий став. Але втертися не міг, бо мене тримали за руки. Потім хтось із жінок приніс води. Я випив цілу кварту, і раптом запал мій прочах. Я вивільнився й пішов геть від хати. Мені хотілося вити від суму й люті, а чого — я й сам не знав. Не пам'ятаю вже, скільки часу я простояв на містку через струмок. Шум води заколихував мене, я пішов у садок, ліг на траву під деревом і заснув...

Не можу сказати, як довго я спав. Коли прокинувся, сонце стояло ще над хатою. Я провів рукою по волоссі й відчув, що воно зліпилося. Підняв із землі надгнилу черешню й почав поволі жувати її, щоб позбутися кислого присмаку в роті, кислого з домішкою плісені, який залишився від притухлого яблучника. Коли я підвівся на лікті, то відчув, що все мені болить, мовби Штрафела побив мене. Згадалася наша бійка, і мною затрусило.

«Чорт його бери, уб'ю гада! — вигукнув я про себе.— Зараз піду й уб'ю!..»

Така ненависть піднялася в мені до тої людини, що я аж злякався самого себе і того, що можу зробити.

Той пройдисвіт так поводив себе, ніби вся Хедлівщина вже давно була записана на нього. Усі ми будували хату, а він, бач, заявляє, що без нього й хати не було б, і таким господарем виставляє себе. Мене це дедалі більше за-

їдало. Коли ще Францл був живий, ми думали, що Штрафела до нас липне, аби з дівчатами погуляти, а щойно Францла ми поховали, він скоріше розписався з Лізкою, аж усі дивувалися з того поспіху. «Що їм так приспичило?»— запитували одна одну жінки, повертаючись із церкви додому, а я вже тоді почав не без страху здогадуватися, чого їм було так спішно. Про хату і про ґрунт їм ішлося, хотіли собі захопити все. Так, я тоді вже знав: без крові не обійдеться. Мені в голові не вкладалося, як може якийсь приبلуда, приплентавшись казна-відки, не маючи нічого спільного з нами, тільки тому, що мимохідь сплутався з бабством, прибрати собі до рук наш хутір. Францла не стало, то господарство повинне було перейти до мене, а той зайда так себе поведив, начеб я був байстрик. Який диявол його приніс сюди і звідки? Коли були німці, ми його боялися, і тепер далі мусимо жити у вічному страхові перед ним. Я був лютий на все наше бабство, тільки не на матір, а на тих трьох — на Лізу, Марицю й Ольгу, особливо на Лізу...

Хедл ліг ницьма, обняв набиту соломою подушку й заходився знову клясти та схлипувати.

— У-у, сатана,— почулося з протилежного кутка камери, і один із в'язнів, бурмочучи, перевернувся на інший бік.— Заткнешся ти нарешті, скиглію!

Хедл притьмом замовк. Минуло чимало часу, перш ніж він знову повів далі перервану розповідь.

— Така лють мене охопила, як тільки подумав про них. Ух, прокляті! Лише матері мені було жаль, вона мені здалася мученицею, тільки я ніяк не міг втямити, чого це мої сестри виступають проти неї разом з Лізою. Я тоді твердо вирішив, що ніколи в житті на жодну жінку навіть не гляну.

Сидів я там, у садку, і думав лише про одне: як їм насолити. Я вже раз бачив, як хата горіла, хай ще раз згорить! Коли я в своєму домі ніщо, то й бабство хай не приндиться в ньому, а Штрафела й поготів! Цього, мені

здавалося, я не переживу. У мені все клекотіло від тої люті, від ненависті; сестер я ненавидів більше навіть, ніж Штрафелу, і все проклинав їх.

Я підвівся, щоб іти туди, до хати, звідки долинали Штрафелине гигикання, маючи намір поквитатися з ними, але... все обернулося по-іншому. Встаючи, я схопився за гладкий стовбур молоді черешні і, почувавши себе нещасним, мимоволі задивився на густу зелену крону, на рум'яні соковиті ягоди. Черешні вже давно достигли, проте їх і досі ніхто не обірвав. Мене розізлило: стільки жінок у хаті, а нікому зробити! І раптом чую: длопочуть ноги по стежці за ровом та ляскає батіг, потім бачу між вільшиною нашу корову, яку жене перед собою й лупцює сусідська школярка Туніка. І мало не плаче, так лає ту корову та Хедлових пастухів.

— На своєму роби шкоду, коровисько, а не на людському!

Стриножена кофова з розгону перескочила через струмок і зупинилася на нашому боці під горою. Тут вона підняла ногу, до якої була прив'язана голова, оглянулася, чи нема за нею погоні, і стала преспокійно скубти траву.

— Чого ти так розплакалася, Туніко? — обіззався я, аби щось сказати.— Вона ж вам ґрунту не надкусила.

— Ґрунту ні,— відказала Туніка сердито,— а хліб — так. Уже який раз вона в нашій пшениці. Такі пастухи!

— Ну,— вів я далі,— я ще не бачив тебе такою сердитою. Чи Топлечки всі такі?

Туніка мовчала якийсь час, ляскаючи батогом по траві, видно було, що не хотіла відповідати, а потім кинула:

— А чому не сердитися, коли мусиш?

Вона так завзято цьвохкала батогом по калюжницях над струмком, що аж корова перестала пастися, підняла ногу й оглянулася на неї, чи, бува, не треба тікати.

— Ух, яка ти! Добре, що мене від тебе відділяє вода.

Я чекав, що дівчина щось відповість, але вона повернулася й пішла.

— Туніко! — гукнув я.

— Що? — незадоволено запитала дівчина й зупинилася.

Чомусь мене вабило до неї, сам не знаю чому, мені навіть було трохи неприємно, що наша корова зробила їм шкоду і що Туніка через те сердилася. Вона стояла мовчки й чекала, а я не знав, що сказати, аж раптом мені спали на гадку наші білі черешні. У Топликів таких черешень не було, їх мало хто садив, тому діти охоче йшли до нас їх рвати.

— Туніко,— гукнув я її ще раз,— ходи сюди! Нарвеш собі черешень!

Спочатку мені здалося, що вона й не обізветься, бо навіть не оглянулася, але ні, запитала:

— А худоба як?

Я підскочив, подивився на сусідніх корів і відповів:

— Та куди вона залізе? Хіба що в чагарі...

Це була правда. Дівчина повернулася, глянула на черешні, на мене, потім зупинила погляд на струмку.

— А що скажуть ваші? — запитала вона, маючи на увазі моїх сестер.

— А що вони? Сама бачиш, у них часу нема, щоб обірвати їх. І так усе зігніє.

Подивилася ще раз на свою худобу, оглянулася на хату — нікого не побачила — і сказала:

— А як через рів перейти?

— Корова перейшла, то чом ти не можеш? — сказав я й засміявся. Мені раптом зробилося весело.— Скачи! Не велика пані!

Вона пішла вздовж струмка, шукаючи, де б можна перестрибнути, і за кущами увійшла у воду. Крізь гілля я бачив, як вона підняла спідничку, як забіліли її тонкі школярські ноги, і крикнув:

— А глибшого місця не могла знайти?

— Не дивися на мене!

Вона вийшла з води й опустила поділ.

«Ти ба, яке воно вже дівча!» — подумав я собі, і мені раптом стало зрозуміло, навіщо вона шукала куші. Не знаю чому, але мені зробилося весело й тепло на душі, аж я розхвилювався.

— А може, я тобі нарву? — запитав я.

— Ні,— відповіла вона,— я сама.

Я дивився, як вона розглядалася по гілках, підстрибувала до них, і сказав:

— Лізь на черешню.

— І я так думаю, тільки ти перший лізь.

Я миттю вихопився на дерево і, хоч мені все боліло після бійки, опинився аж на вершечку. Слідом за мною вибралася й вона на нижні гілки.

— Смачні? — запитав я.

— Еге.

— То нарви собі їх. На потім. Додому візьмеш. Бо все одно зігниють.

Вона підткнула фартушок, я зняв шапку з голови і став рвати ягоди в неї, вишукував найкращі, тягнувся до кінчиків гілок.

— Ой, ще гілка під тобою зламається,— долинуло до мене знизу.

Шапка скоро була повна, і я спустився на землю. Вона теж зібралася злазити. Затисла між колінами поділ спіднички й гукнула до мене:

— Відійди!

Я ступив, задкуючи, кілька кроків і став.

— Не дивися на мене! — зажадала вона знову й ще більше затисла поділ між колінами.

Я відвернувся й перевів погляд на леваду, а потім у небо, на хмари, що пливли з-за гори. І раптом позад мене почувся жалібний стогін. Я переступив з ноги на ногу, стогін повторився.

— Господи, Южеку, я не можу злізти!

Оглянувся я й побачив, що дівчина висить, тримаючись

однією рукою за гілку, й дивиться на мене, а блузка в неї ззаду зачепилася за сучок.

— Ну й розтелепа! — гукнув я й побіг до черешні, не знаючи, що робити.

— Допоможи мені,— попросила дівчина.— Підніми догори!

Я нагнувся, обняв її за ноги нижче колін і трохи підніс. Вона схопилася другою рукою за гілку, підтягнулася вище й звільнилася від того сучка.

— Ой, ця нещасна блузка, завжди вона вилазить з-під спідниці,— виправдовувалася вона.

Туніка злізла з дерева, спираючись мені на голову, на плечі, і трохи сердито сказала:

— Та відпусти ж ти!

Вона прослизнула в мене між руками, і я раптом відчув дотик її прохолодних гладких стегон, легкий, ніби подих вітерцю. Я трохи заточився під вагою її тіла, а вона, боячись, щоб не впасти, обхопила мене руками за шию. Спочатку війнуло на мене запахом фіалок, пришпилених у неї до блузки, потім по моїх грудях ковзнули її перса, два тугі горбики, ніби дві ніжні ягнячі мордочки буцнули мене, мов два достиглі персики перекотилися. Кров у мені зануртувала, забухкало серце. Відвернувшись, Туніка стала заправляти блузку в спідничку.

— Де ти фіалки знайшла? — запитав я, дивлячись, як вона застібає блузку й поправляє квіти на ній.— Адже вони вже перецвіли...

— Під горою,— відповіла вона коротко.

І раптом почувся голос від нашої хати:

— Що ви там знюхуетесь?

Це кричала Ольга, сестра; тільки вона могла бути такою безсоромною. Ольга захихикала, а вслід за її хихиканням розляглося грубе гоготання теслярів. Найбільше мене вразив колючий Штрафелин сміх: він сміявся уривчасто, мов фельдфебель.

Кров ударила мені в голову, обличчя запашілося вог-

нем. Кажу вам, мені стало так соромно, як ще ніколи в житті не було. Я не знав, куди дітися.

Туніка підняла батіг із землі, ступила повільно, невпевнено кілька кроків, а потім кинулася бігти вниз до струмка.

Я обернувся глянути, чи ще дивиться сюди сестра, і побачив на траві свою шапку з черешнями. Схопив її й гукнув:

— Туніко!

Мені довелося ще раз гукнути.

Дівчина притрималася рукою за куш і повернула назад голову.

— Черешні, Туніко!

— Ай,— відмовила вона, спустилася в рів і побрела через воду, намагаючись якомога менше підіймати поділ спіднички.

Після цього щоразу, а особливо тепер, у тюрмі, коли згадаю білі черешні, у мені прокидається давня ненависть до сестер і Штрафели. Не знаю, що б я зробив тоді з сестрою, з усіма ними, але я все стояв і дивився вслід за Тунікою. Коли вона зовсім зникла на пасовищі, біля нашої хати вже не було нікого. Я схопив шапку, розмахнувся нею й розсипав черешні далеко навколо себе. Дивлячись на розкидані по траві ягоди, я, пойнятий якимось незмірним жалем, бурмотав прокляття.

«Персики, персики,— примовляв з будь-якого приводу старий Феліціян, наш бондар.— Персики, персики, докторкнися до них! Бо для чого ж вони тоді вирости в дівчини?»

— Персики, персики! — шепотів я, з тремтінням пригортаючись уві сні до тугих, ніжних дівочих грудей, і мені було тужно й солодко; коли я прокидався знову, то думав про свій хутір так, мовби ніякого Штрафели не було, співав на косовиці «Ой чотири довгих літа я чекатиму її...» і мріяв про ті персики, які достигали для мене, проте... не так сталося, як гадалося.

III

— Персики, персики...— повторював я без кінця й божеволів од щастя. Такий я був безпросвітно наївний, що й сказати не можу, але ще й сьогодні, коли згадаю про ті часи, серце частіше б'ється. Не раз і не два я ловив себе на тому, що зупинявся посеред поля, або на межі, або між вільшиною й утуплював погляд по той бік у Топлеків двір.

Туніка звичайно плела щось і пасла корів. «Яка роботяща дівчина»,— казала про неї моя баба, доки ще жила. Туніка тоді ходила до школи, і на таку дрібноту я не звертав уваги. А тепер я знав, коли вона корів виганяла і коли заганяла, і що їй чотирнадцять років, і що цієї зими, перед різдвом, вона покинула школу,— найбільше я довідувався з розмов моїх сестер, і, хоч вони часто обмовляли Топлечок, мені було приємно слухати про неї. Я з нетерпінням чекав, коли вийде худоба з Топлекового подвір'я і Туніка — за нею. З коровами вона була лагідна, рідко кричала на них. Бувало, заходила перед шкодливу корову, ставала перед нею, і та мусила повертати. Не знаю чому, але мені було прикро за Туніку, коли вона часом, розсердившись, вихоплювала батіг з-під пахви й шмагала корову чи теля по ногах. Я шкодував її, бо в неї був хворий батько, який, як казали, танув на очах і вже однією ногою стояв у могилі. Якось Пихларчин син, школяр, за те, що вона прогнала його з груші, кинувся до неї, висмикував їй блузку із спіднички і почав прозиватися: «Тунька — в носі булька» — отож я перестрів його за нашою сажавкою й наклав йому по потилиці, він тільки смикався та скиглив. Коли Туніка побачила таке, погнала худобу якомога швидше до лісу. Я зрозумів, що цього мені не слід було робити, але було вже пізно. Більше я ніколи не зачіпав школярів.

Я боявся, що вона зрозуміє, чому я так повівся, і в той же час я нічого в світі не прагнув палкіше, як одружитися з нею. Тепер я став думати про наділ, про ґрунт; ох, що

тільки мені не приходило до голови. Життя, яке було поруч і водночас надзвичайно далеко від мене, здавалося мені до нестями прекрасним, що й слів нема. Я й далі потай, щоб ніхто з домашніх не помітив цього, стежив за її дрібною ходою, милувався її струнками й округлими, як молоді берізки, ногами. Я був би невимовно щасливий, якби міг ще раз доторкнутися до її прохолодних пружних литок. Ночами, коли прокидався чи коли сон склеплював мені очі, я відчував у себе на грудях її перса, тугі персики, що тоді перекотилися по мені; торкався рукою до них і, щасливий, шепотів: «Коли вони встигли вирости?»

Я дивився, як серед пасовиська вона здійняла руки до обличчя, мовби хотіла заховати його, як провела долонями по ньому й заспівала. Співала вона про хлопця, про річку Савицю й нещасну дівчину, у якої серце розривається, а я уявляв собі, як вона співає в нас на кухні, і твердо вирішив запитати матір, що вона думає робити з хутором.

Саме тоді люди стали казати, що Штрафела пристав до нас заради ґрунту. Яюсь корчмарка поставила переді мною склянку вина й при всій громаді запитала:

— Як ви ладите вдвох із Штрафелою?

Не назвала його ні зятем, ні ще як, а тільки Штрафелою.

— А що мені до нього! — відповів я, аби щось сказати й не спалахнути. Усі дивилися на мене.

Корчмарка, висока дебела жінка, яка говорила з ледь помітним німецьким акцентом, на цьому не зупинилася. Вона витерла стіл переді мною й забідкалася:

— Що поробиш, Южеку, треба буде слухатися, бо як інакше?

Ніби співчувала мені! Наче тітка з дитиною, так розмовляла зі мною! А мене вона бачила наскрізь і добре знала, що я слухатися Штрафели не буду! Я надпив вино й не сказав ні слова.

— А навіщо йому той дім? — втрутився корчмар, відчувши, що обстановка напружується.-- Поїде, вивчить-

ся — і тільки й бачили його в нашій Гомилі. Після війни скрізь потрібні люди, що вміють щось робити.

Він витягнув руки з-під фартушка, де їх весь час тримав, і зробив спочатку рух, ніби гемблює, а потім постукав кулаком по столі й по лівій руці, як по ковадлі молотом.

Усі засміялися, і я не зрозумів, чи з мене, чи з корчмаревого кування; мене теж розібрав сміх, але тут захихикав Матяшичів прикажчик і випалив скоромовкою, ніби закликав до крамниці:

— Хи-хи, так-так-так, хлопці, тепер по-партизанському все йтиме, ото скачи, враже, як партизани кажуть!

— Що? Які партизани? — запитав я, зиркнувши скося на нього.

— Штрафела, Штрафела, мій любчику, віднині він буде господарем над тобою, усіма вами буде командувати і нами теж. Розумного зятя вибрали вам сестри, так-так-так!.. Францла, земля йому пером, ми поховали, Ліза вийшла заміж, хтось же мусить давати лад у домі...

Прикажчик не встиг закінчити своєї пісні, а я не допив вина. Мною затіпало, склянка тріснула в мене в руках, і я кинув скло йому під ноги. Але тут же отямився. Я весь тремтів і насилу намацав гроші в кишені, щоб розплатитися.

— Господи,— вигукнула корчмарка,— таж ти порізався.

Вона покликала служанку, щоб та принесла бинт, йод і воду, але я махнув рукою й пішов.

— Ох, Южеку, Южеку,— охкала вслід за мною корчмарка,— який ти став невитриманий. Це тільки шкодитиме тобі, от побачиш, шкодитиме...

Я перестрибнув через рів і подався в поле. Був гарячий недільний післяполудневий час, аж пашіла жаром суха, порепана глиниста земля. Я йшов і гладив правою рукою колосся, а через якийсь час відчув біль у руці; коли

оглянувся, то побачив кривавий слід за собою. З долони сочилася кров, і мені стало жаль самого себе.

Господи, я не знав, що робити, як собі зарадити. Я й передніше, коли ще Францл був живий, думав про ґрунт; мене гнітило, що хутір буде його, бо він, бачте, раніше за нас з'явився на світ, а мені з сестрами доведеться йти з дому. Та це була скоріше заздрість, аніж злість: так уже заведено, й нічого тут не зміниш, надто багато нас було. Про сестер я не турбувався: хтось із них вийде заміж, якась залишиться вдома тіткою, тут їй роботи вистачить, проте мені, другому чоловікові в хаті, це знову й знову здавалося несправедливим — йти кудись із дому. Але тепер було інакше. З чоловіків я залишився сам і почав подумувати про Туніку, молодшу Топлекову дочку, яка не мала іншого виходу — тільки йти за невістку. І хоча Францлова смерть була великим нещастям для матері, для сім'ї й для господарства, хоча жінки невітшно голосили на похороні й у мене теж текли сльози, для нас, які залишилися жити, було краще, що на одного поменшало в хаті, особливо — тепер уже не маю чого критися, ех! — було добре це для мене. Через одну ніч мене занепокоїла доля хутора.

Усе було б гаразд, адже мати мене любила більше, ніж сестер, але раптом у нашу сім'ю увійшов Штрафела — розписався з Лізою, найстаршою після покійного брата, і став у нашому домі, він, Штрафела, пригощати матір. Удав із себе великого партизана й почав командувати в селі. Люди його боялися, як боялися колись жандармів та німців. Возили йому деревину для нашої хати й недобре зиркали на нас, хоча й мовчали. Мене палив сором. Йому давали коней і підводу, Штрафела все кудись їздив. Нерідко разом з ним каталася й Ліза або їх обох як нареченого й наречену, наче панство, возив Матьяшичів прикажчик. Той самий прикажчик ще кілька місяців тому носив німецьку уніформу, а тепер він уже теж вважався партизаном, нібито сподвижником Штрафели.

У людей про це була своя думка, і я добре розбирався, що воно й до чого, тож мені аж ніяк не подобалося, щоб Штрафела та його поплічник робили дурня з мене, але Штрафела був божок на всю околицю, його правда панувала, така, яку він хотів і яку здужав насадити. Я боявся його, через наш хутір я почав боятися його і все більше ненавидіти. Штрафела мав таку владу, що ніхто перед ним не смів і рота розкрити, навіть домашні. Він мав владу, це так, але поваги в моїх очах не мав — я надто добре знав його і сестру свою, Лізу, теж.

Усі вуха я протуркав матері, аби вона щось зробила, щоб той пройдисвіт не обідрав нас як липку. А він щотижня двічі, а то й більше кудись їздив і кожен раз повертався додому вже поночі п'яний. Тоді він довго лаявся й присягався, що відтепер буде так, як він хоче, і в Хедлів теж. Я спав у коморі разом з матір'ю і не раз чув, як вона діставала чотки, як стукали намистинки на них: мати пошепки молилася й тихо зітхала. Мене охоплювала злість, аж зуби цокотіли, проте, як я вже сказав, я боявся Штрафели, не стільки його, скільки тої влади, яку він мав, але й матері було жаль — і я ледве стримував себе, щоб не схопитися з ліжка.

Мати їздила в місто до адвоката, який повернувся із Сербії, проте він нічого не міг порадити, тільки сказав, що треба почекати, поки нова влада краще встоїться, а мені здалося, що всі просто бояться Штрафели. Іншим разом мати вибрала яйця з солом'яника, позбирала по гніздах і подалася в місто до родичів, серед яких був комуніст і партизан. Вона повернулася додому ображена й заявила, що її ноги більше не буде в тих родичів. Студента мати не застала, а родичі посміялися з неї, коли вона почала розповідати про ґрунт, про Штрафелу й Лізу. «Бідний мій стражденний синочку, ти вже звільнився від усього,— зітхала й схлипувала вона.— Бідна землице наша, чи ми задія того стільки в житті натерпілися, щоб тебе забрали від нас?» Про Штрафелу мати все-таки

довідалася, що його там не дуже поважають і що студент уже вичитав добру нотацію як Штрафелі, так і Лізі. А щό він їм казав, про це хай, мовляв, у нього питає.

Я прийшов додому й розшукав матір: вона доїла в хліві корову.

— Що скажете, мамо,— запитав я,— якої думки про Штрафелу в місті?

Мати довго не обзивалася, і тільки тоді, коли закінчила доїти й побачила, що я чекаю, відповіла:

— А що можуть думати про пройдисвіта? Сам бачиш, за все береться, тільки нічого не робить.

В обід ми всі зібралися за столом, крім Лізи й Штрафелі, навіть мати сіла на своє старе місце, у центрі. Коли ми помолилися, вона глянула на мою перев'язану руку, та не сказала нічого. Мовчки ми з'їли юшку, але коли Мариця поставила на стіл другу страву — салат і картоплю з нарізаною яловичиною, я не витерпів і запитав:

— Мамо, скажіть усе-таки, що думаєте робити з хутором?

Але мати й далі їла, ніби не почула, що я сказав. Мариця спідлоба зиркнула на мене, Ольга йорзнула на стільці, у неї свербів язик, та вона стрималася.

— Мамо! — нагадав я їй, доки ми не закінчили обідати.

— Ух, як йому нетерпеливиться! — здивувалася Ольга.— Якій ти вже голову закрутив?

— Що б він та комусь голову закрутив? — засумнівалася друга сестра, яка звичайно не втручалася в розмову, особливо коли треба було мати справу з Ольгою.— Йому голову закрутили.

— Хто? Ти чула щось? — Ольга подивилася на Марицю, набрала ложку картоплі й затримала її на краю миски, щоб, перш ніж з'їсти, дόстеменно дізнатися про все: — Ковалева? Корчмарчина?

— Та хіба мало їх! Може, і з Топлекових котрась...

Вони так розмовляли, ніби мене взагалі не було за столом, ніби вони самі сиділи й матері теж не було.

— Де вже їм, Топлековим! — промовила Ольга й закопилила губи.

— Справді, вони ще надто молоді!

Ольга раптом захихотіла, упхнула картоплю в рот і бовкнула:

— От стара, та б його навчила.

— Дівчата! — гримнула на них мати й пошпурила ложкою в Ольгу через стіл.

Ольга мовби цього чекала, спритно пригнулась, і ложка брязнула в стіну.

Сестри трохи вгамувалися, але сміх стримати вже не могли і порскали то одна, то друга, аж мати встала й пішла, тоді вони розреготалися так, що мало не попадали.

— І справді, що знає ще такий сисунець? — запитувала Ольга в перервах між нападами сміху, втираючи фартушком сльози.

Я підвівся, вони злякалися й вискочили з-за стола.

Отак воно було в нас удома, сестри завдавали мені всяких прикросців, аж зло мене брало: вони ж були дівчата, хоч і старші за Топлекових, тим більш за Туніку, але дівчата, як і Туніка, тож би мали поводитися якось інакше. У мене було таке відчуття, мовби моє життя спаскуджене, і я зі страхом думав про те, чого б то могла навчити мене стара Топлечка. Після цього я вже не міг знову почати розмову з матір'ю про хутір, тим паче про те, щоб мене оженили з Тунікою й переписали на мене ґрунт. Я навіть часом думав собі, як могло мені таке дитиняче стрельнути в голову,— думав, проте в душі почував інакше.

Після війни чоловіків залишилося мало, їх прямо розривали на шматки під час косовиці чи молотьби. У нас вдома роботи було по горло, бо ж ми ще й будувалися, але я радо йшов на якийсь день абикуди, щоб не бачити

Штрафели й Лізи, щоб утекти від того домашнього пекла, яке ніколи не переставало клекотіти в хаті. Я допомагав корчмареві, та найбільше Топлекам. Старий, який, власне, старим ще й не був, бо мав десь так між сорока й п'ятдесятма, зовсім зліг і зсохся на тріску. «Сухоти його точать»,— казали люди. Він лежав на ліжку у великій світлиці, склавши кістляві пальці на червонястій ковдрі, і дивився на нас великими жовтявими очима. Ті очі та ще розкуйовджена довга чорна борода — це було все, що залишилося від нього. «Оце вони, сухоти»,— думав я, мовчки набираючи ложкою з миски. Нікому за столом не хотілося говорити. Ми поквапливо обідали, хрестилися, кожний хапав свою шапку і йшов надвір.

— Зефо, Зефо! — ледь чутно кликав він дружину і зводився трохи на худющих, як патики, ліктях.

Двічі, а може, й більше я їздив по священика, раз посилали мене за лікарем. Я віз його корчмаревою бричкою, і коло корчми, де він зупинився промочити горло, я довідався, що Топлек довго вже не протягне, бо все в ньому зацементоване.

— Сухоти, так? — запитала корчмарка, подаючи лікареві в бричку склянку вина.

— Так, пані,— відповів він, вихилив склянку, затримав віддих і голосно чхнув.— Мене, пані, теж хапає.

Крамарка заперечила, що йому, лікареві, нема чого боятися, бо ж він рум'яний та повний, і стурбовано запитала:

— Так що, йому вже нічим не можна допомогти? А до лікарні забрати?

Лікар пошукав по кишенях гроші, заплатив за вино, а я, перш ніж відпустити коневі віжки, ще помітив, хоч і сидів спереду, що він здвигнув плечима, і почув, як він сказав наполовину по-німецькому:

— Пані Плой, Sache, die ist zu spät, ist zu spät. Das

ganze System ist wie ein Zement geworden *. Нутроці зацементовані. Хто йому вшиє нові кишки?

Я вдав, що нічого не зрозумів, смикнув віжками, і кінь рушив.

У місті я купив ліки, пляшку якоїсь води й завіз Топлекам. Того, що я почув, нікому не сказав, тобто тоді не сказав, але пізніше — так. А розповів я про це тоді, коли навіть словом прохопитися не мав права, і все ж розповів. Тепер я знаю, чому я сиджу тут...

Хедл вилаявся. Я злякався, що він перестане розповідати. Але він заклав руки під голову, втупився в стелю й несподівано повів далі:

— Від того часу не було такого тижня, та що там тижня, майже дня такого не було, щоб я не йшов допомагати Топлекам. Мушу сказати, що я це радо робив і через домашні сварки та через Штрафелу й Лізу, і тому що відчув, наскільки я потрібний їм,—і Топлечка весь час запрошувала мене, і Топлек теж.

Стара не знала, як догодити мені, а то, було, стане переді мною, склавши руки на грудях, і виливає свої жалі:

— Господи, Южеку, що б ми робили, якби не ти. Чоловікові варто тільки рукою поворушити — і вже все зроблено, а нам, жінкам, копирсайся — і знаку нема. Яка Хедлова щаслива, що має такого працювитого парубка; і Францл, хай йому легко буде на тому світі, теж до роботи був беручкий. Господи, а міг би ще жити!..

Я колов дрова чи клепавав косу, вкладав плуг на воза чи косив за хатою траву для свиней — весь час відчував на собі Топлеччин погляд. Хоча мені подобалося, що мене хвалили, але я ніяк не міг позбутися неприємного відчуття, що вона приглядається до мене — так уже крутилася довкола. А може, це мені лише здавалося. Якось після

* Уже надто пізно, надто пізно. Уся система зацементована.

вечері, коли я вже зібрався йти, Топлек звівся на ліжку й попросив:

— Южеку, ти приходи до нас, приходи! Ми тобі за все заплатимо, у боргу не залишимося, аби лиш робота була зроблена. Ох, тільки б мені встати! Налий собі, випий! Зефо, дівчата, чого стоїте й чекаєте? Налийте йому! Хано!

Він так розхвилювався, що впав безсило назад на подушку.

Я всміхнувся, аби показати, що погоджуюся, хай він, мовляв, заспокоїться, а потім швидко випив, хоч мені, коли я дивився на нього, й пити не хотілося.

— Господи, таж прийде,— відповіла Топлечка за мене й повернулася, щоб мене краще бачити.— Що ми, жінки, без нього самі зробимо?

Хворий у постелі закахикав: хотів відкашлятися чи зітхав. Хана встала, збрала посуд і буркнула:

— Прийде, чого ви так переживаєте? Ти ж прийдеш, Южеку?

Коли вона проходила мимо, то штовхнула мене й засміялася. Хана поводи́ла себе як молода пустотлива господиня.

Так я щодня після вечері, іноді вже навіть пізно вночі, приходив додому і став подумувати про Топлекову смерть. «Усе зацементоване в ньому»,— вертілось у мене в голові. І звідкись сама собою з'явилася думка про Топлекове господарство — щоб вона згинула! Старого костюмаха забере, не сьогодні — завтра, а ґрунт залишиться. Справді, а як буде з ґрунтом? Це мене раптом чомусь занепокоїло. Що з ним зроблять жінки?

Я зупинився перед струмком, запалив цигарку, потім ступив на місток і сперся на поручні; до моїх вух долинув шум води, яка кудись поспішала під низькими мостинами, я вийняв цигарку з рота і став плювати вниз.

Мені згадалася Туніка, але думку про неї, сам не знаю чому, відігнав од себе. Туніка була зовсім дитина, хоч уже й не ходила до школи. А Топлечка не вийде вдруге заміж?

Вона ж ще не така стара, щоб комусь передати господарство. Та й кому передасть? Хані? Хана хоч і старша за Туніку на два роки, але ще замолода для одруження. Про Хану я ніколи не думав. І тепер відкинув таку думку. Я не міг думати про неї, це було б нечесно щодо Туніки. Крім того, Хана вже дуже дружила з моїми сестрами — з Марицею та Ольгою. Вони б відразу про все довідалися і не давали б мені спокою ні вдень, ні ввечері, кпили б із мене. Коротше кажучи, усе було страшенно заплутане. Але в одному я був твердо переконаний, коли зійшов з містка й гукнув до місяця, який плив невідступно за мною,— що по той бік рову залишиться господарство і жінки не зможуть самі, без чоловіка, дати раду йому.

На верху нашого пагорба я зупинився й оглянувся на залиту місячним сяйвом долину; у думці переходив від хати до хати й відчував задоволення, що ніде не знаходив парубка або чоловіка, який би міг посісти Топлеків ґрунт. Була війна, були німці, і старших чоловіків не стало. Я знову крикнув. Хай Штрафела перевернеться уві сні! Така завзятість мене охопила, завзятість і грайлива юнацька веселість.

Настали жнива. Літо було спекотне й сухе, повітря пашіло вогнем. Але жінки так замахували серпами на ниві, що аж вітер від них ішов, мовби змагалися між собою. До підобіду попереду жали дві наші, а після підобіду, який принесла Топлечка, вона сама вирвалася вперед.

— Южеку, наточи! — гукала то та, то інша.

До обіду я ще якось встигав відносити снопи в долину, де старий Муршець і Туніка складали їх у полукіпки, а тепер я ледве справлявся з точінням серпів.

Топлечка, доки я гострив її серпа, зв'язала сніп, відкинула його, скрутила нове перевесло, а потім уперлася рукою в бік і почекала трохи. Коли двічі замахнула серпом, то сказала:

— Ну й, чортяка, наточив!

— А він як нагострить, то серп сам ріже! — похвалила мене Муршечка.

— Як хлопець точить, так і любить,— обізвалася Мариця.

— Не кажи так про Южека! Звідки йому, малюкові, знати, що таке любов!

Це сказала Ольга,— сказала, засміялася й заходилася жати постать перед собою.

Я почервонів. За мною Туніка підбирала снопи — два в одну руку, два в другу — і не несла, а тягла на край поля.

— Гострий як бритва,— сказала Топлечка.

Ольга, підвівши голову, вигукнула:

— Тепер видно, хто кого любить!

І голосно захихотіла.

Якби Ольга не була дівчиною і моєю сестрою, не знаю, що б я їй зробив. Я набрав снопів і чимдуж подався в долину, але все одно ще почув, як Мариця, хихикаючи, неголосно сказала сестрі:

— Хто зна, може, вона вже його й навчила...

Мариця мала на увазі стару Топлечку. Я вдав, що нічого не чув.

Ось такі були вони, сестри!

Незадовго перед обідом від хати почувся голос Хани. Вона гукала матір.

— Що там? — невдоволено запитала господиня, випро-ставшись.

— Тато кличуть,— відповіла Хана з-за дерев.

Я бачив, як Топлечка сердито зв'язала сніп, зі злістю відкинула його, встромила в нього серп і, важкувато ступаючи, швидко пішла до хати. У воротах оглянулася й покликала Туніку. Перев'язала хустку, і я побачив її розпашіле обличчя, скоріше бурякове, ніж рум'яне.

Не знаю чому, але мені стало жаль Топлечки. Я співчував їй тому, що в неї в хаті лежав сухотник, який був її чоловіком; у цю хвилину мене особливо сильно вразило її

нещастя. Я стояв і дивився вслід за Топлечкою й Тунікою, які заходили на подвір'я.

А через якийсь час сестри знову розреготалися, Ольга аж присідала — так сміялася. Потім я почув, як Муршечка їм казала:

— Ох, дівчата, бідолашна вона, бідолашна. Не смійтеся з чужої біди, бо ще не знаєте, що вас чекає.

Старий Муршець поставив ногу на сніп, запалив люльку й почав розмірковувати:

— Це справжня тобі кобила, Южеку, такий молодиці, повір мені, жеребець потрібний! Уже одного вона загнала. Остерігайся її, не підходь близько, щоб не попав у її пастку... Які ноги в неї, як стовпці!..

Старий казав і весь час плювався.

Потім, опівдні, коли сонце пекло так, що ми раз за разом прикладалися до дзбанка з водою, я бачив, коли Топлечка нагиналася, тільки ті стовпці. Були вони міцні, рожеві, під спідницею несказанно потовщені.

IV

Що поробиш, так уже сталося зі мною й довкола мене, навалилося воно несподівано й страшно, що ще й сьогодні виразно стоїть перед очима, усе до найменшої подробиці, ніби це відбувалося вчора або щойно отут.

Раптом мене почало мучити те, що раніше ніколи не обходило, я бачив таке, на що ніколи досі не звертав уваги або якщо й помічав, то мимохідь, уривками й без цікавості.

Ріс я серед жінок, батько помер, коли я ще до школи не ходив, тож ми вдвох з покійним братом були єдиними чоловіками в хаті і могли бачити все, що там діялося. Сестри роздягалися й одягалися; переодягалася мати, натягала вона через голову чисту, попросовану спідницю, а потім спускала спідню, ношену, на долівку, обернувшись спиною до нас із Францлом, а ми спали на ліжку біля

дверей; жінки зачісувалися і проганяли нас із хати, коли вмивалися, або хлюпалися, як ми з братом насмішливо й трохи зверхньо називали їхнє вмивання; мати цього ніколи не робила, тільки сестри. Пам'ятаю, одного разу мене так розізлило оте їхнє ховання та замикання перед своїми, що я з розгону гупнув у двері і був би вибив їх, якби Ліза чи котрась із них у хаті не заверещала так несамовито, що я відразу подався геть: мені стало соромно, її вереск було чути на все подвір'я. За це мені перепало не тільки від матері, а й від баби, яка взагалі мене любила. Після вечері, коли всі помолилися й ми залишились самі — сестри того дня були не в душі і скоро одна за одною подалися на кухню,— баба нахивала на мене пальцем, щоб я не заважав сестрам, або, як вона казала, дівчатам, коли вони замикаються.

— А я буду! — уперся я по-дурному, і це бабу дуже розсердило.

— Геть, паскуднику! — раптом закричала вона, що з нею рідко траплялося, і показала мені рукою на двері так рішуче, аж чотки дрібно зацокотіли.

А ще пригадую, якось сестра їхала на щойно скошеній траві і віз під горою перевернувся. Я бачив, як підвода, накладена доверху, поволі нахилилася й лягла на люшні, а Ліза посунулася вниз головою, замахнула ногами в повітрі і вся заголилася.

Муршечка, яка йшла за возом, закрила обличчя руками й стала кликати господа бога і божу матір на допомогу; сестри, які теж ішли ззаду, спочатку ойкнули, а потім зайшлися сміхом. Я стримав запряжених корів, наліг на заднє колесо, щоб звести воза, і мене сердило те, що жінки весь час охкали та хихотіли замість того, щоб допомогти мені. Ліза спочатку збіліла як стіна, а потім почервоніла. Обсмикнула спідницю на собі, оглянулася довкола і вже не хотіла сідати на підводу — пішла пішки. Муршечка нахилилася до неї і весь час щось шепотіла, то всміхаючись, то скрушно хитаючи головою. Вони поводи-

лися так, мовби невідь-що трапилося, ніби хтозна-яка графиня перекинулася.

— Розманіжене жіноцтво! — бурчав я собі під ніс, поганяючи корів, і навіть ні разу й не оглянувся на жінок.

А тепер, після тих жнив у Топлеків, я почав дедалі частіше себе ловити на тому, що луплю очі на жінок. Не на Туніку — на неї задивлятися я соромився. Якось я і Шмигоч поверталися з церкви додому, а перед нами йшли дівчата, і Топлекові теж. Він кивнув на цих двох:

— Подивися на Топлечок! До Хани скоро можна буде клинці підбивати, а менша — це він про Туніку — зовсім ще теля!

Я витріщувався на інших, але найбільше стояла в мене перед очима стара Топлечка, тобто Зефа. Мені було жаль її, і я з цікавістю приглядався до неї, дивуючись, як вона, така молода, може терпіти біля себе виснаженого, ні на що вже нездатного Топлека; жінки в ній спочатку, хіба що тоді, на жнивах, я не вбачав. Вона була для мене як наша мати, її так само гнітили всілякі турботи: про дітей, про господарство,— але ще до всього додавалася журба про хворого, їй бракувало чоловіка. Саме заради Топлека я погодився працювати в них, прийшов і на молотьбу.

Вранці вона вийшла з хати з пляшкою горілки в лівій руці та з хлібиною і великим ножем — у правій, заглянула мимохідь до хліва і, перш ніж податися на тік до стодоли, де ми вже зібралися, щоб молотити, розпитала про все.

— Хано, корови подоєні?

— Подоєні, мамо,— відповіла Хана голосно й коротко, наче школярка на уроці.

— Молоко віднесли?

З току ніхто не обізвався.

Господиня зупинилася.

— О боже, не корчте дурня! Досить комедію ламати. Коли про ґрунт ітиметься...

— Ну, Туніко, відповідай! — власно, виділяючи кожне

слово, сказала Хана й подивилася на снопи, які поспішно розв'язувала молодша сестра.

— А ти не можеш? — запитала та сердито.— Корона б з тебе не впала! — А потім уже голосно до матері: — Самі ж могли побачити. Мало не перечепилися через порожні бідончики. Ніби ми весь божий ранок тільки сидимо склавши руки...

Людам, які прийшли допомагати, Топлечка дала хліб та горілку й почала припрошувати:

— Крайте собі! Їжте! Підкріпляйтеся, Муршець! Южеку, жінки, беріть! Щоб сили додалося. Вранці саме в час, зігрієтеся...

Люди краjali хліб, пили горілку, а вона й далі розпитувала й нудно повчала дочок, на що ті вже майже й не звертали уваги.

— Бика накормили? Могли й зерна йому дати. Бідна тварина, цілого півдня буде по колу ходити...

— Ой, а в мене швидко б голова закрутилася. Тричі обійшла б — і досить,— поскаржилася Цафка.

— Кажі, кажі! — заперечив їй Муршець.— Жінці годова закрутиться? Та вона за двох биків потягне.

Він засміявся, а Топлечка кивнула головою, що, мовляв, це правда.

— Не знаю, яку силу треба мати, щоб усе це витримати. Діти, аби тільки з господарем щось не так, уже й не слухаються або й насміхатися починають — самі бачили.

Побідкалася, віднесла до хліва хліб, що залишився, порожню пляшку, великий Топлеків ніж і поклала все це на підвіконня; повернулася, пошукала мене очима й сказала довірливо, мовби я був єдиним у домі, хто ще її слухався і на кого можна було покластися:

— Южеку, запрягай бика. Будемо починати.

Вона скоріше попросила мене, ніж наказала, і відразу перевела погляд повз мене на тік, на збіжжя, на молотарку й почала розпоряджатися, хто де має стати. Так, це

була господиня, раз не було господаря! Але зі мною поводитися як хрещена мати або рідна тітка!

Я застріг бика, Топлечка послала Хану розв'язувати снопи, а Туніку забрала від снопів і поставила за погонича. Це ні тій, ні тій не сподобалося, бо вони вже вибрали кожна собі роботу. Хана мала намір подавати снопи в молотарку, хотіла молотити. За це взялася сама Топлечка, господиня; раніше тут стояв Топлек, це було господареве місце. Дівчата, огиначаючись, все-таки зробили так, як сказала мати.

— Командуй волом! — сказав я Туніці, трохи сердитий на неї за її ставлення до матері, і додав: — Поганяй!

Вона блиснула на мене очима так, мовби хотіла прострикнути ними, і хльоснула батоном бика.

Молотарка запрацювала. Заторохтіла, зашваркала, загула свою пісню.

Туніка якийсь час поганяла бика, а потім сіла на дишель і вперла погляд у витоптаний навколо кирата круг, перестала будь-що помічати, начеб її зовсім не обходило, що робиться на току.

Хана зі злістю шарпала перевесла й кидала розв'язані снопи на стіл молотарки, матері під руку.

Топлечка розтрушувала їх і штовхала в оширений зубами барабан.

Раптом гупнуло щось із силою, і молотарка подавилася, заглухла. Усі звели погляди на Топлечку, подавальницю. Господиня спритно, звичним рухом підняла верхню кришку барабана, вибрала соломку, яка заплуталася між зубцями, опустила кришку й усміхнулася до людей, мовби хотіла сказати: нічого страшного, тільки перевесло застрягло! Коли машина знову заспівала й розтрушене збіжжя стало зникати в її пащі, Топлечка, влучивши момент між двома снопами, гукнула — інакше за ревом молотарки її не було б чути:

— Хану, перевесла розкручуй!

Дочка почула материн голос, бо зупинилася зі снопом у руках, але нічого не відповіла.

— Кажу, перевесла розкручуй! — ще раз гукнула Топлечка.— Чуєш?

— Я розкручую,— крикнула Хана і додала: — А ці крайні Туніка розв'язувала.

— Ти ба! — подала голос та, на дишлі, аж бик сповільнив ходу, а за ним почала стихати й машина.— Як це я? Я свої розкрутила.

Тепер люди перевели очі на Туніку.

Я помітив, як господиня вся почервоніла, і не знаю, чим би все це скінчилося для Туніки чи для Хани, байдуже для якої, бо обидві були вперті й пашекуваті, не знаю, що б Топлечка зробила з дочками, якби Туніка не цьвохнула бика батогом і їй не треба було подавати збіжжя в машину.

І все-таки після цієї короткої сутички настав якийсь спокій, запала примирлива тиша, мовби дівчата відчули, що зайшли надто далеко або на сьогодні вже того досить.

Я вилами підбирав солому з-під ніг у Цафки, яка відгрібала її від молотарки, і відносив з току на стіжок. Муршець приймав од мене солому, қлав її і втоптував, танцюючи круг жердини. Час від часу він розмахував соломою довкола себе, чи, точніше, довкола своєї сорочки, яка йому висмикнулася із штанів, і балакав.

— Усе її дратує, ту бабище.— Це він про Топлечку.— Важко такій жінці, коли в ліжку поруч торохтять одні кістки. Дивлюся на неї: причаїлася, мов кішка. Чекає кішечка, чатує... Пильнуйся, мишеня, бо м'ясце солодке! Ха-ха-ха!

Старий засміявся, погладив рідкі кошлаті вуса й захопився далі танцювати круг жердини.

Але раптом йому стало жаль молодиці.

— Хай там що, а їй це надто пізно випало. Уже дівчата скоро її переженуть. Які там дівчата — дівчиська,

справжні зелені дівчиська! А що воно, таке зелене, ще знає про життя!

Я носив солому й поглядав на Топлечку, цілий ранок до самого обіду мав її перед очима. Дочки на кожне її зауваження огризалися. Вона зіцпила губи й довго не розтулювала їх, хоч, може, змушена була це зробити й через пилюку, яка окутала всю молотарку разом з Топлечкою, тимчасом як вона розгортала снопи й розважливо, один за одним, пускала в шалені зуби машини. Пшениця була із сажкою, особливо та, що з долини. Іноді стовп куряви, чорний як ніч, підіймався до самої стріхи, виповнював усю стодолу, так що ми ледве бачили що-небудь, а через якийсь час уже майже не впізнавали одне одного,— товстий шар пилюки ліг на обличчя й одяг.

Очі в Топлечки дедалі більше темніли й западалися, курява вкрила її волосся, що вибивалося навколо обличчя з-під абияк зав'язаної хустки, осіла в неї під носом і намалювала їй чорні пухнасті вуса. Але вона не звертала на це уваги і тільки відбувалася жартом або всміхалася, якщо їй говорили про її вигляд. Ми працювали майже не відпочиваючи, зупинялися лише для того, щоб дати перепочити худобині.

Топлечка квапила роботу, як справжня господиня, якій жаль кожної змарнованої хвилючки, коли вже зійшлося на працю стільки людей. У ній не було нічого з того, про що теревенив Муршець: вона і виглядом, і поведінкою справляла враження досить-таки підтоптаной жінки, щоб можна було побачити в ній затаєну кішку чи хоч би натяк на це. Робота вимотувала її. І все-таки мушу признатися, що я вишукував у ній оце причаєне, шукав його дедалі роз'яреніше, неначе той ласий котяра. Піт брудними струмками збігав по її обличчю, вона кліпала чорними повіками, якщо машина виривала з її рук надто великий жмут збіжжя; запихала тісну блузку в спідницю, коли видавалася вільна мить, і в неї оголювалися мокрі пахви. Коли-не-коли зблискували білизнаю її очі, і так само

рідко розтулювала вона губи чи то від паркості, чи від втоми і знову підбирала їх. Перед обідом, коли йшла готувати їсти, скинула хустку з голови, щоб витріпати порох з неї, при цьому забіліли чисті смужки на щоках і коротка міцна шия.

Де тут старий Муршець побачив затаєну кішку? Хіба ця жінка могла думати про щось інше, крім своєї сім'ї? Старий баболуб той Муршець, баболуб і базікало!

Це було на тижні, а в неділю мені довелося переконати-ся в справедливості Муршецевих слів.

Було пополудні, солодкий час між обідом і порою, коли треба виганяти худобу на пашу, тобто час після того, як по-святковому наїсися яловичої юшки з локшиною і тушеної картоплі з дрібно нарізаним м'ясом, а часом ще й сирників — по саме нікуди — та й заляжеш десь під грушею або робиш що тобі хочеться, блаженно усвідомлюючи, що ніхто тебе не зачепить і не сміє зачепити аж до тої передвечірньої пори, коли потрібно буде гнати худобу на пасовисько.

Штрафела з Лізою повернувся з міста ще до обіду, але вже напідпитку і за столом, як завжди, розп'ятував про політику, у якій був як баран, і бив себе в груди.

— Ще побачать,— аж надривався він,— ще Гомила побачить, що без Штрафели, без того партизана, не обійтися! Чи не так, Лізо?

Сестра, яка була твереза, а може, теж трохи під чаркою, бо було важко сказати, від чого в неї рум'янці на щоках — чи від угодованості, чи від горілки,— бовкнула щось незрозуміле.

— Ти ж, Лізо, чула, що мені в місті сказали?

Ліза кивнула головою, поправила волосся й зсунула хустку на лоб.

У домі розмову з ним підтримувала тільки Ліза, тому він зі своїми просторікуваннями вже за звичкою звертався до неї; з інших домашніх або з тих, що сиділи за столом, лише зрідка хто-не-хто міг йому сказати щось

поперек. Ми свято зберігали мовчанку. Вони вдвох доско-
чу могли набалакатися про політику, тимчасом як ми одне
за одним виходили з-за стола.

— Скоро ті гомильці — ті фашисти, та реакція — ді-
знаються, мусять дізнатися, хто такий Штрафела. Правда
ж, Лізо?

— Так, правда,— відповіла Ліза, але більше нічого не
сказала.

Ми розійшлися хто куди, нікому не хотілося залишати-
ся вдома.

У Топлеків, куди я подався, здається, для того, щоб
поговорити про оранку, було тихо, безживно, ніби неділь-
на спека причавила дім, і дерева, й подвір'я і все омертви-
ла. Тільки кури кублилися в піску й широко розкривали
дзьоби та біля хліва під будою лежав, висолопивши язика
й важко дихаючи, собака — напіввівчарка, напівлисиця;
собаче сопіння та ремигання худоби — оце й усе, що по-
рушувало післяобідню тишу, доки я проходив повз во-
зівню.

Така сама тиша панувала й біля хати та в сінях. Аж я
зупинився, розгублений. Дівчат, очевидно, не було вдома
або вони відпочивали десь під грушею. І тут я почув, як
у кімнаті щось пущнуло спочатку на стіл, а потім на
долівку, ніби заколка чи гребінець.

Я кахикнув і взявся за клямку:

— Чи є хтось у хаті?

— Заходь, заходь! — проспівав жіночий голос, який
належав господині.

Топлечка сиділа на стільці біля стола, обличчя мала
розпашіле, мов після склянки гарячого вина, була повер-
нута до порога й розплітала коси. Судячи з усього, вона
щойно милася, бо перед нею на стільчику стояла велика
миска з водою, довкола було забризкано, а на столі ле-
жав зіжмаканий мокрий рушник.

— О, наш Южек прийшов! — скоріше повідомила, ніж
вигукнула вона, побачивши мене.

Жінка машинально застебнула кілька гудзиків на сорочці — блузка в неї була вся розстебнута — і далі, закривши руки на голу потилицю, розплутувала довгі товсті коси; при цьому вона старанно втикала заколки між стиснуті губи. Я мимоволі затримав свій погляд на її білій свіжій сорочці, за якою то здіймалися, то опускалися груди в такт рухові її рук. Потім я побачив великі білі очі, що дивилися на мене з подушки, мовби хотіли проткнути мене, — це були очі сухотного Топлека.

Я запхав руки в кишені, перевів погляд на долівку, потім на стіл, на постіль, нарешті втупився у вікно й переступив з ноги на ногу все ще біля дверей. Великі білі очі хворого перебігали з Топлечки на мене й знову на Топлечку: його непокоїв мій погляд, що впав на її розхристану блузку й не до кінця застебнута сорочку.

— Ви самі? — запитав я, не знаючи, що сказати.

— Самі, — крізь зуби видихнула жінка, заколки в роті затремтіли, потім вона взяла їх у руку й додала: — Дівчата кудись пішли. Не знаю куди. Сідай, Южеку.

Вона знову вткнула заколки між зуби, затисла губами й показала очима на стілець під вікном по той бік стола. Розсипала розпущені коси по спині, узяла гребінець зі стола, перекинула волосся через плече на груди, ледве прикриті сорочкою, і стала розчісувати: від низького лоба — я ніколи його ще так не бачив — через тім'я, по плечу і грудях аж до живота, де кінці її густої гриви так переплелися, що вона мусила міцно затиснути їх лівою рукою, щоб протягнути крізь них гребінцем.

Топлечка, опустивши повіки, явно милувалася своїм розкішним каштановим волоссям, справді, наче незаїджена лінива кобила, і, ох, поводитися так, ніби мене взагалі не було в хаті, ніби це був хтось із домашніх, якась дитина.

Я прихилився до лавки біля грубки, ближче до дверей, і втупився в долівку, потім у вікно напроти, у виноград, який плівся над вікном, розглядав рідкі зеленкаві грона

ізабели, тільки аби не бачити ні Топлечки, ані її стривоженого сухотного чоловіка. У голові тим часом роїлася думка: «Невже вона спить із ним? Як вона може спати з цим кістяком?»

Хотів я сказати, чого прийшов, але геть-чисто забув. Молотьба закінчилася,— вертілося мені в голові,— скоро косити отаву, тоді дрібні грона ізабели набубнявлюють і стануть синіми.

Хворий кілька разів глибоко зітхнув, а Топлечка сказала:

— Сідай за стіл! На вікні стоїть вино. Налий собі, Южеку!

Розвалькувато, не виймаючи рук із кишень, я перейшов через кімнату, протиснувся між столом та лавкою й сів, повернувшись до них наполовину спиною, і вступив очі крізь вікно у густий куц пеларгонії. Налив собі в склянку вина і не квапився з ним, аби не сказали, що прийшов до них напитися, ніби вдома його не маємо.

Запала тиша; монотонне цокання годинника та рівномірне шурхання гребінця по Топлеччиному волоссі робили її ще більш напруженою.

Хворий поворушився й зітхнув.

— Зефо!

— Що хочеш? — обізвалася та, не перестаючи розчісувати коси.

Я дивився у вікно й не бачив їх, але по голосу зрозумів, що вона навіть не глянула в його бік.

Хворий знову зітхнув.

— Зефо!

Це вже було не прохання, а докір.

— Ну що?

Тепер уже й жінка почала дратуватися.

— Яка ж бо ти, Зефо!

Вона йорзнула, стілець заскрипів, але й далі чесалася, мовби не було нічого.

Я випив вино, яке пахло гронами ізабели. Скоро осінь. Будемо збирати виноград і будемо їсти його.

Хворий завовтузився в ліжку. Він почав часто сопіти, а потім стримав дихання й двічі надривистим високим голосом нагадав:

— Жінко! Глянь на себе!

Стілець у мене за спиною знов заскрипів. Я не витримав і обернувся. Топлечка закинула за спину товсту, наполовину заплетену косу, однією рукою підхопила заколки й гребінець, а другою загорнула сорочку чи блузку на грудях і, сердита, пішла до комірчини.

Білі очі з ліжка невідступно стежили за нею, проводжали її, доки вона виходила із світлиці. Здавалося, ніби вони аж тремтіли.

Так само зненацька, як і все це сталося, з комірчини почувся плач — приглушене, переривчасте схлипування.

— О господи! Ну й жахлива жінка! — зітхнув хворий, глянув на мене і, очевидно заспокоєний, перевів погляд на стелю.

Я підвівся, збираючись іти, і тут згадав, що прийшов домовитися про оранку, зупинився посеред хати спиною до ліжка й до комірчини і сказав голосно:

— Я хотів поговорити, як орати.

Почекав на відповідь, але ніхто не обзивався. Тільки в комірчині хлипання подужчало, а потім стихло.

— Де буде гречка? Де ріпа?

— Зефо! — гукнув Топлек.

Топлечка увійшла до світлиці, стала в дверях і поволі, мовби не було нічого й ніби вона щойно порадилася з чоловіком, промовила розважно:

— Гречку будемо сіяти на горі. Там заморозки рідше бувають. А ріпу — при долині. Вона не боїться морозу.— Топлечка замовкла на якийсь час, даючи господареві змогу сказати своє слово, але він мовчав, очевидно, задоволений її рішенням, тож вона звернулася до мене: —

Южеку, ти зможеш завтра прийти? Якщо зможеш, приходь... Южеку, налий ще собі! Що б ми робили без тебе?!

Я кивнув головою й оглянувся. Вона стояла напроти дверей, що вели до комірчини, біля грубки, хустку насунула на самі очі, блузку застебнула на всі гудзики, груди запхала під шлейки фартушка, і вся була якась ніби перев'язана; зникла білизна її повної короткої шиї. Коротше, Топлечка мала такий вигляд, ніби хтось на неї поставив кошіль, доверху наповнений різними турботами, і вона тепер клопочеться тільки тим, як нести цей тягар і чи хтось допоможе їй.

Мені не хотілося більше пити — не було настрою. І я пішов. Незаїжджена кобила — де вже там. Спрацьована, загнана кляча! Як я не міг до такого раніше додуматися?

А проте щось постійно наверталось мені перед очі, не залишало мене. Це були її біла незастебнута пазуха, груди, що здіймалися під сорочкою, розпашіле обличчя, важке пишне волосся — коротше кажучи, уся вона, коли сиділа за столом. І стояли ще переді мною ті білі очі, які довго, безсило й з докором дивилися на мене.

Так, це було після того, як закінчили молотьбу, але ще не починали косити отаву, я вранці прийшов до них і застав усіх трьох на подвір'ї біля повного воза. Топлечку та обох дочок. Вони наклали з верхом на віз гною, молоді бички не могли його потягнути, а задні колеса дедалі більше загрузали в багно біля ями. Туніка поганяла бичків, Хана й Зефа стали з обох боків воза, схопилися за передні люшні і пробували підштовхнути його, але тількино він трохи зрушував з місця, задні колеса знову все глибше й глибше западали в твань.

— Господи, господи,— забідкалася Зефа, щойно побачила мене, і безнадійно подивилася на віз, як на купу нещастя.

— Треба було корів запрягати! — твердила Туніка.— Я ж казала.

— Іди ти зі своїми коровами, потім ще якась теля

скине! Тільки цієї біди нам бракувало! — заперечила Хана.— Надкинемо трохи гною з воза, та й квит!

Вона повернулася й пішла до возівні.

— Кóзла принеси! Кóзла й дрючок! — скоріше промовив, ніж гукнув я їй услід, приглядаючись до задніх коліс, і запитав: — А гальма відпустили?

— Відпустили, відпустили...— відповіла Топлечка й почала нарікати: — Ось так воно, коли нема чоловіка в хаті.— Та раптом похопилася: — У хаті він є, але що з того, коли допомогти не може... О господи!

Я сам приніс кóзла, узяв з другого воза рубель і під задньою віссю зладнував важіль. Потім скинув піджак і засукав рукави. Жінки стояли — Хана з вилами — й дивилися.

— Туніко,— повернув я голову до погонича,— а тепер поволі! Піджени бичків трохи батогом, тільки не сильно!

Я повис на кінці важеля, притискуючи його до землі.

— Поганяй! Гей!

— Гей, Гливий! Гей, Рябий!

— А що ж ми дві? — запитала Хана й кинулася до передньої люшні.

Бички натужилися, віз рушив з місця, і задні колеса стали на твердому.

— Пішло, пішло! — гукнула Хана, запопала вила й подалася вслід за возом у поле, куди вивозили гній.

Єдина Топлечка не допомагала, стояла як укопана й тільки дивилася. Обидві дочки з возом були вже в долині, а вона все ще стояла, не зводячи з мене очей, мовби щойно мене побачила.

Я закинув рубель на плече, глянув на неї й усміхнувся.

— Ти подивися на нього, на Южека! — дивувалася вона, розглядаючи мене.— Звідки в тебе така сила? Де ти її взяв?

І несподівано, хоч це не було в її звичці, вона голосно засміялася. Пішла до хати й вернулася з хлібом та горіл-

кою. Поставила горілку й хліб на перевернуту бочку і тут же почала скаржитися:

— Ось що значить здоровий чоловік у хаті! А що в нас? Сироти ми сироти...

Я ковтнув горілки й мимоволі оглянувся на Топлечку. Вона стояла спиною до мене, склавши руки на животі, і дивилася крізь гілля дерев кудись у поле.

Потім я не раз ловив її погляд на собі і відчував при цьому, як кров ударяє мені в обличчя, але ніколи, ні при роботі, ні за столом під час обіду, вона не затримувала його довго на мені. Мовби мене не бачила, мовби з подивом не вигукнула: «Звідки в тебе така сила, де ти її взяв? Який бицюра!»

Отава — я допомагав їм косити її — сохла цілий тиждень: не було погоди. У суботу надвечір прояснилося, і тільки в неділю цілий день пражило сонце. Отава скоро нашерхла, аж кришилася, і ми, підобідавши, почали класти її на вози; до обіду обидві підводи з отавою стояли вже на подвір'ї біля стодоли.

Обідали ми довго: робота була зроблена, лишилося тільки викидати отаву на горище в стодолі. Жінки принесли м'ясо, яке залишилося від підобіду, Топлечка прихопила вино: свинина була жирна, тож можна було пити. Ми розчервонілися від жару, аж палали щоки в нас, і в Топлечки теж; пригадую, коли вона з хати принесла у возівню, де ми сховалися від спеки, дзбанок вина, то з якоюсь насмішкою кинула:

— А мене вже запитували, що зі мною!

Вона добряче собі випила, бо якби була твереза, такого ніколи б не сказала, це я знав.

Я забрався на віз, жінки — на горище, і я почав подавати їм отаву. Набирав я по багато, так що жінки на горищі скоро залементували. Спочатку ноги мені здавалися важкими, чимало вина випив, але робота й піт — я скоро став мокрий, хоч викручуй, — вигнали хміль з голови. Не встиг я оглянутися, як перший віз спорожнів;

я його відтягнув геть, а натомість підкотив другий, сам, без будь-чиєї допомоги. Вирівняв дишель і наліг на задне колесо, аж кістки затріщали. Схопився за рубель, вистрибнув на підводу й знову заходився шпурляти сіно на горище.

— Він здурів? — запитала сердито Хана.

— Я не буду тут, якщо він так навалньо кидатиме, — надулася Туніка. — Або хай трохи почекає, або сам хай розпихає отаву.

Топлечка, яка стояла скраю й відбирала отаву від мене, голосно засміялася; вона вся аж пашіла.

— Умийтеся потом, умийтеся! — кепкувала вона з дівчат. — Це все одно що курорт.

Але Хана почала лаятися, а Туніка запхикала.

— Невже знову погода зіпсувалася? — запитав я, спер вила на стіну й по них перебрався на горище.

Топлечка відступила вбік, за стовпець, звільняючи прохід для мене.

— Тепер пильнуйтеся, — застерегла вона їх, — аби він вас не прикидав.

Вона дивилася, як я топчуся по отаві, й дрібно хихотіла.

Мені, власне, йшлося не про те, щоб якусь прикидати, а про давнє парубоцьке право, яке дозволяло хлопцеві під час такого складання отави напхати її дівчатам за пазуху. Правда, легко могло статися й навпаки, що жінки, особливо коли вони були спритні й сильні, самі напихали йому отаву під сорочку та в штани.

Дівчата, як тільки побачили мене, кинулися врозтіч, далі від мене.

— Топлечко, дайте вила! — крикнув я.

Вона подала мені вила, і я почав кидати отаву раз Хані, раз Туніці. Вони засовували її під стріху й притоптували, але ні та, ні та не були задоволені: Хана кляла, а Туніка скиглила й дула губи.

Ще захмелілий, підбадьорений Топлеччиним хихикан-

ням — на очах у матері можна все,— я вигукнув: «То вам не подобається курорт?» — і кинувся спочатку за Ханою, потім за меншою.

Хана вирвалася з мене з рук, а Туніка втекла з горища на землю. Я знову погнався за Ханою. Вона хотіла була теж спуститися вниз, але за спиною стара подала голос:

— Хапай його, чого ти боїшся!

Зненацька обидві підскачили до мене й повалили на живіт. Не встиг я отямитися, як відчув отаву під сорочкою: одна тикала її за комір, а друга знизу. Я напружив усю силу, скільки мав, посунувся по траві й перевернувся на спину. Проте вирватися з їхніх рук не зміг. Хоч як я пручався, скоро отава була вже й на животі, стара пхала її скрізь, куди бачила, і незабаром я відчув, що вона заштовхує її мені в штани.

Раптом Хана скрикнула й відсахнулася: очевидно, побачила, куди мати запихає мені отаву.

— Ух! — зойкнув я й почав вириватися. Але майже всюди, куди сягав руками, я натикався на гаряче пінне тіло, скрізь були Топлеччині ноги. Нараз мене охопило безсилля. Я не мав сили поворухнутися й тільки слухав, як чиясь рука з отавою шарудить мені глибоко в штанях, та ошелешено дивився на Топлечку.

Чи вона помітила мій погляд, чи так чого, але теж зненацька скрикнула, схопилася й побігла геть.

Я сів поволі, тоді підвівся й почав витрушувати з себе отаву. Після цього поплентався з горища.

Тепер, коли подавав отаву з другого воза, я вже не відчував важкості в ногах, вони підкошувалися й тремтіли, наче були перебиті. Обидві, молода й стара, підсміювалися, а потім Топлечка посерйознішала; тільки Туніка не хотіла обзиватися й не дивилась у мій бік.

— Не чіпай мене! — відповіла вона, коли я щось сказав їй, і побігла до хати.

Цього самого тижня,— усе ще й тепер виразно стоїть у мене перед очима,— у Топлеків отелилася корова; то

була нещасна п'ятниця. Корова ціле післяобіддя не знаходила собі місця; жінки, особливо Топлечка, страшенно переживали; мені нічого іншого не залишалось, як чекати.

Пізно ввечері, було по дев'ятій, корова нарешті привела теля, це вже третє; усе пройшло добре. Хана, яка весь час трималася матері, пішла спати, і я теж міг би податися додому, але так сталося, що затримався. А думав лише почекати, доки з корови вийде послід, або, в крайньому разі, доки господиня дасть їй мішанку для підкріплення: кукурудзяні крупи чи борошно, перетерті з яйцем.

Це вона потім принесла, принесла також хліб, горілку в пляшці з-під пива і ковбасу на дерев'яній тарілці. Топлечка ногою відхилила двері, щільно зачинені заради породіллі, я оглянувся і, коли помітив таку розкішну вечерю в її руках, миттю відвернувся до теляти: воно лежало біля корови, яка ще не підводилася, і та його вилизувала довгим шорстким язиком.

— Як лиже його,— сказав я.

— Любить, бо її,— відповіла Топлечка, шукаючи очима, куди поставити все те, що принесла, але, не знайшовши місця, зітхнула.

— Дайте мені короб,— запропонував я їй свою допомогу.

— Я сама,— заперечила вона, ніби злякалася, що я сам хочу дати корові мішанку, і простягнула мені те, що тримала в правій руці.— Оце візьми, це я тобі принесла!

Я взяв тарілку з ковбасою і хлібом та пляшку з горілкою. На сирій червонуватій ковбасі, яку було добуто з бочечки, товстим шаром лежав смалець. Я сперся на ясла, за якими ремигали бички, і сказав:

— Не треба було цього приносити.

Вона набирала з солом'яного короба кукурудзяні крупи, перемішані з яйцем, і натирала ними теля і тільки через якийсь час, коли корова звелася на ноги, промовила різко, майже зі злістю:

— Як? Бери їж!

Відштовхнула морду корови од солом'яного короба й запитала:

— Ти чоловік чи хто?

Потім глянула на мене й ледве-ледве всміхнулася, самими кінчиками губів — я це добре помітив.

Її кпини дійняли мене. За кого вона мене має? За дитину — і більше нічого.

Я буркнув щось нерозбірливе, дістав ножа з кишені, наклав смальцю на хліб і розрізав ковбасу. Половину її залишив на тарілці.

— А ви? — запитав я після того, як упорав добрий шмат ковбаси і два чи три рази ковтнув із пляшки.

Раптом, не знаю чому, мені спало на думку, що треба йти додому.

Топлечка провела рукою по корові, згорнула з неї смітинки і обернулася.

— Про мене ти не турбуйся,— сказала вона,— я вже помастила собі губи.

Вона ступила до мене, і я мимоволі глянув на її рот. Губи не були помащені, але натомість від неї тхнуло кислуватим запахом горілки. Вона голосно засміялася, аж затрусився солом'яний короб на її животі; я не зрозумів, що її так розсмішило.

— Ти...— Вона помовчала хвилюку і потім сказала, не зводячи з мене очей:— Южек!

Поправила капелюх на мені, хоч я відхиляв од неї голову.

— Та не вертись! Ти його набік носи! Чого ти насуваєш на очі? Ти ж нікого не обікрав...

Не перестаючи говорити, вона підступала все ближче й ближче до мене, і вже її спідниця торкалася моїх ніг. Вона оглядала мене, ніби та мати, яка хоче неодмінно щось поправити на своїй дитині. Але мені було неприємне її приставання. Мати вдома вже давно не обсмикувала одяг на мені, а голубити мене перестала, відколи я став школярем.

Я подумав, що Топлечка п'яна, тому в ній прокинулася материнська турботливість і вона сама не знає, що робить. Мені згадалося, як у неділю, коли ми складали отаву на горищі, відбивався від неї і хапав її за що попало, а вона не звертала на це уваги. Мене охопив солодкий страх, я забув, що збирався йти додому. Якийсь вогонь обдав мої груди, і я зробився напрочуд легким.

Топлечка весь час дивилася на мене й усміхалася — справді, вона була п'яна.

— Які вусики в тебе,— сказала вона, не зводячи з мене очей. Потім провела пальцем по них і вигукнула: — Як пушок!

Мені відібрало памороки, я не знав, що робити і як бути. Усе, що мав у руках — хліб, ковбасу, пляшку,— поклав кудись поза себе, здається, в ясла, і насилу пробелькотів:

— Треба було б під корову постелити... Прикрити по-слід...

— Господи, а й справді!

Я подався за соломою, вона рушила за мною з літтарем.

— Не треба світити,— сказав я, підходячи до стодоли.

— Треба,— заперечила вона, піднесла ліхтар до обличчя, я побачив її набубнявілі губи — колись, не можу пригадати коли саме, я їх уже бачив такими — і налякався, що вона хоче погасити його, але Топлечка лише прикрутила гніт: — Нехай блищить.

Так він і блищав потім, мов забутий, на току посеред стодоли і не давав мені спокою. Я хотів було сказати, щоб вона не прикручувала, але могло б здатися, що я вдаю із себе нетяму, і тому промовчав. Я поліз по драбині нагору і чув та відчував, що й вона підіймається за мною, поспіхом переступає із щабля на щабель, мовби не має часу.

Я ступив кілька кроків по сінові, а довкола стояла непроглядна темрява, намацав нарешті м'яку вівсяну соломку, яку шукав, і почав її смикати.

— Ах! — вигукнула вона, незадоволена, очевидно, тим, що я набирив солому, і тихо нетерпляче покликала: — Южеку! Де ти?

— Тут,— ледве промовив я і перестав смикати солому, але не зрушив з місця.

— Ходи сюди! Я боюся,— прошепотіла Топлечка, проте було таке враження, наче вона хотіла засміятися.

Я обернувся і ступив якогось півкроку назад, руки чи опустив уздовж тіла, чи засунув до кишень, і раптом відчув її пальці, які шукали мене й торкнулися моїх грудей, потім вона обхопила мене і її м'які груди притиснулися до моїх; знову на мене війнуло горілчанним духом, але тепер він уже не заважав мені. Вона — я відчув її всю — тихо скрикнула, проте не зі страху, а з радості, й повисла на мені. Ноги наші заплуталися в сіні, ми хитнулись і впали.

— Ах! — знову крикнула вона, і я мимохіть затулив їй рота.

Губи її були розкриті, зубами вона вп'ялася мені в долоню. Мені стало боляче, аж я перелякався, а вона поклала голову мені на груди й душилася від сміху. Я не знав, що робити.

— Це по-дурному! — сказав я, щоб не звертатися до неї на ви.

Вона перестала сміятися так само раптово, як і почала, і сіла. Кілька хвилин ми сиділи мовчки, вона поправляла на собі одяг. Потім зовсім заспокоїлася. Мовби протверзіла.

У мене було достатньо часу, щоб обдумати все. Я відчував її біля себе, чув важке дихання, рухи її рук, які розгладжували солому чи щось інше робили. Потім настала тиша, її порушувало тільки рівномірне ремігання худоби в хліві. Більше нічого не було чути. Ніч усе приспала.

Я напружив слух — ніде ніякого звуку, і я вже знав, що робитиму.

— Вони сплять? — запитав я.

— Діти? Давно вже...— Вона хотіла щось додати, але запнулася, потім знову заїсміялась і закінчила: — Разом зі старим!

Сказала це і більше, по-моєму, навіть не думала про нього. Тихенько заїсміялась і не просто схилилась, а впала на мене і, не перестаючи хихикати, почала мене лоскотати: по грудях, по животі, по ногах. Коли я відчув сіно на голому тілі, мені згадалося недільне борюкання, її ноги, за які я не раз хапав — і я дозволив їй робити зі мною, що вона хотіла... Рухи її були поспішні, ніби її гнав невтолимий голод... Тільки б аби вона не ісміялась так голосно! І той ліхтар, навіщо вона його залишила заісвіченим?

Не пам'ятаю вже всього, але так це трапилося, так почалося. Пригадую тільки її уривчастий гарячий шепіт: «Ти думаєш, я не бачила, як ти пожирав мене очима, коли я чесалася? Ти, бицуро, ти!» Пригадую тільки, як вона мене лоскотала, як розісмібалася собі пазуху і як тягнула мою руку до своїх сосків... і як тремтіла моя рука, коли вона її тримала. Мовби пам'ять утратив... Але ж бо ні, ні! Я розумів, що роблю, що ми чинимо... Усіх подробиць уже не пригадую. Та хіба в ісінешніх дверях не стояла біла постать у самій лише сорочці й підштаниках, коли ми повертались із стодоли,— Топлечка з ліхтарем, який знову горів яскраво, а я з оберемком соломи для підстилки? Хіба нам не заісміялись ноги посеред подвір'я? Їй і мені? Чи, може, я так боявся за все, що аж мені Топлек привидівся? А може, до того, що сталося, доісмішався якийсь іінший спогад? Але деісчо все одно залишилося в пам'яті. Мукала корова... і... хліба в яслах не стало: його з'їв бичок; і пляшка була перевернута, усе довкала смерділо горілкою...

Здавалося, Хедл тієї ночі розповів мені все. Він повернувся на ісінникові і замовк.

— Ось так воно сталося: жінка спокусила мене; настільки зненацька, що я все, що відбулося тієї ночі в stodолі на сіні, усвідомив собі тільки пізніше, через кілька тижнів, коли мої стосунки з Топлечкою завели мене в страшну безвихідь.

Як я дістався тоді додому, не пам'ятаю; надто багато я думав про жінку, про те, як вона мене повалила на сіно; я був приголомшений тим, що сталося зі мною вперше і так навально та несподівано й було таким чудесним, таким жаданим. «Ось що воно значить спати з жінкою! Он вони які, ті жінки!» — повторював я про себе і думав про Топлечку, яка стояла в мене перед очима; я був щасливий і був сполошений.

З цією плутаницею думок у голові я й заснув, відразу чи аж під ранок — того не пам'ятаю; коли я прокинувся, сонце стояло вже високо, воно й розбудило мене, бо світило просто в очі через відчинені дверцята на горищі. Я лежав з самісінького краю, перевернувся б двічі — і полетів на землю, мене аж морозом обдало від цієї думки, проте я не відсунувся, тільки сперся на лікоть, щоб сонце не било в очі. У голові все перемішалось, мовби й не спав, так я й подумав спочатку, однак розум та сонце, яке піднялося над горіхом за криницею, переконали мене, що я задав собі доброго хropaка.

Я прислухався, але в хліві було тихо, худоба вже паслася, тільки хтось стукнув дверцятами льоху, брязнув засувом і почовгав до хати; по вайлуватій ході я відразу впізнав Штрафелу. Мене взяв острах, щоб він мене не помітив, і я, хоч Штрафела вже зник у хаті, відсунувся від краю далі на горище; вийшо так, ніби я все-таки злякався того пройдисвіта, ніби я боявся всіх, навіть сестер. Чому жодна з них не розбудила мене?

Ще не встигли розвіятися мої страхи перед домашніми, як переді мною знову з усією силою ожила минула ніч, аж

я мимохить зиркнув на долоню правої руки, тої руки, яку жінка потягнула собі за пазуху, і я ще навіть тепер, уранці, відчував під пальцями округлість і пружність її сосків. Я стріпнув рукою, обтер потеруху, яка пристала до шкіри, і ще раз подивився на долоню. «Погладь їх, погладь...— повторював я її слова тим самим голосом і з тою самою пристрасстю, з якою промовляла вона.— Я бачила, як ти пожирав мене очима! Я чесалася і все бачила! Диви, який бицюра! Тепер ти мій... ти будеш мій! Мій, мій, мій!..» Не тільки долонею — усім тілом я це відчував. Усе мені боліло від несподівано розбурханої пристрассті.

Звичайно, мене мучила думка про сухотного Топлека, і я дивувався, як вона хитро все підстроїла. А те, що Топлечка набагато старша від мене — тобто стара, у матері мені годиться,— мене тоді якось не обходило. Я був по-хлоп'ячому задоволений, гордився, що вже мав справу з жінкою, хоч те, що сталося, мене й лякало, але страх був солодкий, настільки я себе заколисав надіями. Лише про одне я не думав — про те, як я тепер зустрінуся з нею, як дивитимуся в очі будь-кому з Топлеків, старому чи дівчатам, особливо Туніці, а білі черешні — вони стерлися з пам'яті, мов роса їх змила.

Мов роса їх змила, і не знаю коли!

Надворі знову вайлувато зачовгали кроки й зупинилися. Штрафела, відділяючи слово від слова, немов давлячись ними, заукав:

— Ольго! Жени додому! Їдемо в поле!

Рушив знову, біля хліва зупинився, очевидно, заглянув усередину («Мене шукає!» — шугонуло мені в голову), пробурчав щось і подався до возівні, там почав укладати плуга на віз, не перестаючи бурмотіти. Я злякався, що він ще полізе на сіно.

Раптом усі для мене стали небажаними, я всіх боявся чи що, не хотів нікого з них бачити. Надто довго я спав. Уже худобу з пасовиська гнали.

Чути було, як худоба гупає по подвір'ї, Ольга — це вона сьогодні мусила пасти — щось покрикувала на неї. Штрафела взяв ярмо й побряжчав ним до корита.

— Прокляті бики! — сердився він, штурхаючи тварин і надягаючи на них ярмо.— Не могли в рові нападися! Ольго, візьми обід, поїдемо орати!

Так, Штрафела по-справжньому взявся за господарювання; це мені зовсім не подобалося. Той пройдисвіт — на нашому, а я — у Топлеків! Я вже підвівся, хотів було вставати, але до мене донеслося Ольжине голосне бурчання. Вона, мовляв, пасла, а тепер ще й повинна биків поганяти.

— Тільки я... Ніби в нас нема чоловіків...

А тут ще й запищав голос Мариці — звідкись вона взялася:

— Де той ледацюга? Ще й досі валяється?

— А він хіба вдома? — запитала Ольга.

— Вдома, якщо вже не повіявся кудись.

«Кудись» — це означало «до Топлеків».

— Лежить, як колода, і тільки хропе.

Значить, Мариця, така паскуда, бачила, що я сплю, але не розбудила, і виходить, я ще й хропів.

Штрафела сипав прокляттями, як він це вмів робити. Крізь стиснуті зуби кляв увесь світ і биків, тих «чортових хедловців», а це означало, що він звечора був п'яний і йому тепер зовсім не хотілося братись за плуга або, може, погиркався з матір'ю чи своєю Лізою.

Ольга й Мариця притишили голос, мовби боялися, що я їх підслуховую на сні; я чув, як вони шепочуться, і уявляв собі, як зиркають на горище, де я лежав.

— Хай він їде поганяти,— сердито сказала Ольга.— Чуєш?

— То збуди його! — відповіла Мариця.

Ага, зараз хтось підійметься до мене. Я напружив слух, але ні на тоці, ні на драбині кроків не чути було. Тільки Мариця вела далі:

— А вони його там не спокусили?

Мариця коротко хихикнула.

— Кажеш, спокусили? — Ольга хмикнула й невинно запитала: — А котра?

Вона теж коротко хихикнула.

— Котра? Гм! Стара! — Мариця голосно розсміялася. — Куди там молодим? Що вони ще знають?

Отже, ці вертихвістки щось підозрюють.

Вони розреготалися, але раптом скрикнули й побігли. Нагнав їх Штрафела. Показав їм батога чи як? Я чув їхній сміх, якого вони не могли стримати, і Штрафелину лайку: «Ці Хедли думають, що я за них надриватимусь, а вони десь вештатися будуть?!»

Якийсь час я лежав нерухомо, а потім сіном переповз на другий бік горища і по дереві спустився на траву. Тихенько прокрався на схил, шмигнув у чагарник, там поміж кущами пішов до струмка і вмився в ньому. Я хлюпав собі водою в обличчя, промивав очі, які нестерпно пекли, мовби вогнем горіли. Після цього я подався назад у хащі, сів під дубом і заплющив очі, потім ліг навznak. Так я лежав із заплющеними очима й роздумував над тим, чи добре було те, що сталося минулої ночі. Угорі зашелестіло листя, десь поблизу росла осичина; з ниви долинуло Ольжине гейкання; і все попливло кудись далеко, далеко... Я ще відчув промінь сонця на своєму обличчі, який прoderся крізь крону дуба... і заснув; спав я, мов убитий, до самого вечора.

Кілька днів я залишався вдома, нікуди не виходив. Допомагав своїм збирати врожай і був незмірно радий, коли обламували кукурудзу, яка росла в долині, звідки було видно Топлекове обійстя, що вона вигналася вище від людського зросту. Я не мав ані найменшої охоти дивитися по той бік струмка, не відчував ані найменшого бажання побачити якусь із Топлекових; особливо лякала мене зустріч зі старою — із Зефою!

Вдома мене майже не помічали, і я відчув, що не

потрібний їм — як матері, так і молодшим сестрам, Мариці та Ользі. Спочатку мені здалося, що вони тихцем кепкують з мене — я страшенно потерпав, чи вони не пронюхали чого-небудь! — а потім несподівано почув, як дві молодші сестри шепталися між собою:

— Ну й та наша Ліза здибала болячку на свою голову!

— А знаєш, Марице, мені її шкода. Важко їй.

Вони сиділи на сонці перед хатою, одна на стільці, друга на призьбі, й обривали квасолку з тичок. Останнім часом вони трималися разом, що було не в їхній звичці, бо в нас взагалі таке не було заведено. Мариця потягла нову тичку з купи, шарпнула її зі злістю, бо квасолиння посплутувалося, й сердито заперечила:

— Шкодувати її? А чого? Вона пошкодує нас, аякже! Усіх би повиганяла з дому...

У її словах була чимала частка правди, тож друга сестра довго мовчала, перш ніж підтвердити це.

— Твоя правда, — погодилася вона.

А Мариця, щоб заспокоїти її чи що, сказала:

— А за Штрафелу ти не переживай! Він піде мурувати.

Справді, Штрафела раніше був муляром! Я вийшов зі стодоли. Вони почули мої кроки й відразу принишкли. Але коли побачили, що це я, Мариця спочатку розглянулася довкола й тоді запитала мене:

— Южеку, ти нічого не чув про Лізчиного Штрафелика?

Не «Лізиноного», а «Лізчиного»! І «Штрафелика»! Яке довір'я мені! Ні, нічого не чув. Мариця не могла не здивуватися, мовляв, чи не з неба я впав, що нічого не знаю, і зауважила, що той наш Южек — яка сестринська ніжність! — ніколи не стане дорослим, тож його нема чого боятися. І я дізнався від них, а пізніше, в неділю, коли повертався із церкви, це підтвердили інші, що їхній Штрафела, той «великий партизан», на якихось зборах чи на мітингу в Зорчевому заїзді дістав по носі — йому не дали говорити. Люди це бачили. Спочатку промовляли інші,

приїжджі з Любляни чи ще звідкись, потім, коли вже все підходило до кінця, Штрафела теж захотів похизуватися. «Ясна річ, хіба збори могли обійтися без того кахикала» (Штрафела, коли виступав, увесь час покашлював і таким чином заповнював паузи, коли не мав чого сказати) «і без того вічного я, товариші!», як уїдливо зауважила Мариця, бо він усі свої виступи починав з «я, товариші» і потім ці два слова раз у раз повторював у проміжках між покашлюваннями. На зборах він хотів поділитися спогадами про партизанський рух, про те, як він починався («ніби Штрафела щось знає про нього»), та поговорити про комунізм, який ось уже мав прийти до Гомили. Отже, він, Штрафела, буде виступати перед товаришами, а Гомила хай слухає його! Але товариші з Любляни не захотіли марнувати часу, та й Гомили не потрібне було його базікання. Вони коротко й ясно сказали йому, щоб кінчав, а якщо хоче щось повісти людям, то хай іншим разом приходиться тверезий. Штрафела вилупив очі, тупо й злякано повів ними довкола, спочатку по товаришах з Любляни, потім по інших людях, ще раз вичавив «я, товариші» і замовк та й без жодного слова подався геть із заїзду. На мітингу про Штрафелу більше не згадували, зате потім про нього загула вся Гомила, та Гомила, яку він лякав і яка боялася його. Гомила й тепер потерпала перед ним, проте хоч дала волю пересудам та насмішкам. Ось чому — зараз уже й ми це знали! — Штрафела з такою запопадливістю взявся за наше господарство, а Лізка почала підлещуватися до матері. Ось чому той «великий партизан» схопився за ярмо та плуга! Мати провідала всю рідню, особливо не проминула нікого з тих, що жили в місті, повернулася додому й сказала мені наодинці:

— Южеку, ще побачиш, що з того вийде! Ой, ще Ліза наплачеться. І треба ж було їй прийняти того клятого пройдисвіта! — Вона особливо виділила останнє слово. — Теж мені партизан!

Мене вразила ненависть, яка віяла від її слів; мати

ненавиділа страшенно їх обох — Штрафелу й Лізу, свою власну дочку. Потім вона спокійно сказала мені:

— Тільки ж ти, Южеку, будь добрий!

Мовби обіцяла мені щось за те. Що? Чи не хутір?

Я раптом відчув твердий ґрунт під ногами — але перш ніж я встиг обдумати все, перш ніж зі Штрафелею було покінчено, по мене прийшла Топлекова Хана. Я аж очі витріщив, коли побачив її.

— Тато просять, щоб ти прийшов до них на хвилину,— сказала вона при всіх (ми саме вечеряли) й забідкалася: — Господи, що буде з нашим татом?

Як тільки я почув це, до мене вже не доходило нічого з того, що наші говорили, мене кидало то в жар, то в холод. Чого це він кличе? Що він, чорт би його взяв, хоче від мене? Може, йому Зефа щось сказала?

Чому я подумав, ніби Топлечка проговорилася перед ним, я й досі не можу збагнути. Мабуть, я вважав, що жінка чоловікові про все розповідає... а вона ж йому жінка! Я хотів запитати Хану, чи мати не казала чого, але вчасно схаменувся. Натягнув капелюха на голову й пішов за нею мов не своїми ногами. Коли ми вже підіймалися до них, Хана щось запитала мене про Штрафелу, я відповів їй коротко, не думаючи, материним словом:

— Пройдисвіт!

І мене раптом пройняв страх, що Топлек підведеться на своєму ліжку й кине саме це слово мені в обличчя.

— А ти не пішов би наймитом? — запитала Хана.

— З якої рації? — огризнувся я, навіть не вникаючи в те, що вона сказала; я тільки відчув шпильку в її словах, але не мав уже часу розмірковувати над тим, бо ми були біля їхнього порога, закрипіли сінешні двері. Ну й вертихвістка!

Чого я найбільше боявся, то це Топлекового білого погляду,— мороз мені пішов поза плечима, коли я потягнув до себе хатні двері! — але тих страдницьких білих

очей я не побачив: ліжко в світлиці було високо вистелене, і на ньому ніхто не лежав.

«Перенесли його,— подумалося мені,— але чому?» Мене охопив страх, що раптом побачу мерця в хаті, я оглянувся по всіх кутках і ледве витиснув із себе:

— Добрий вечір у вашій хаті.

На стільці біля грубки сиділа Туніка й човгала ногами по долівці; з-за стола схопилася Топлечка, мовби її хто голкою штрикнув, потягнула хустку, що лежала біля неї, відвернулася в куток і поквапно зав'язала голову. Поправила волосся під хусткою, насунула її на очі, скоса зиркнула на Туніку біля грубки та на Хану в дверях, але погляд на них не подіяв, і вона запитала:

— Ви думаете поратися? Свиням ще досі не мішано.

Обидві вийшли, Хана щось пробурчала, і ми залишилися вдвох — Топлечка біля стола із складеними на животі руками, я біля печі, там, де недавно сиділа Туніка, з опущеними додолу очима.

— Він тебе кликав,— сказала вона безбарвним голосом, з якого я так і не збагнув, навіщо я йому потрібний, і кивнула головою на комірчину. Потім ще більше натягнула хустку на очі, відчинила двері й запитала спокійно:

— Чув? Южек Хедлів прийшов.

До мене долинув спочатку стогін хворого, а потім його нетерпляча скоромовка:

— Ох, господи, хай зайде сюди! Тільки, на милість божу, принеси лампу!

Не вистачало ще тільки його «Ну й жахлива жінка!». Якого дідька я, мов та дурна овечка, поплентався за Ханою?

Топлечка зняла в світлиці над столом лампу і пройшла повз мене, доки я стояв біля дверей до комірчини, не наважуючись зайти туди першим. Поставила її на столику в узголів'ї хворого, сама сіла на скрині навпроти і схрестила руки. Ліжко хворого було таке ж, як і в світлиці-

ці, з тими ж округлими спинками, у головах вище, ніж у ногах, але якесь низьке, продавлене.

Я прослизнув у двері й сів на стільці біля грубки, яка виступала із стіни.

— Зачини двері! І під голову, під голову підклади мені!

Жінка слухняно все виконала. Мушу признатися, що в мене на душі було муляко, і я відчував, як бігають мої очі, не можуть ні на чому спинитися. За мною посеред стіни, як заведено в нас, чортзна-навіщо було прорубане маленьке віконце на кухню. Його затуляли почорнілі дерев'яні дверцята, але все одно з кухні крізь них долидало бряжчання відер — і мене раптом охопила тривога, що дівчата на кухні все будуть чути і про все дізнаються, найбільше я переживав через молодшу, Туніку.

— Зима надходить...— почав хворий слабким голосом і затнувся, мовби йому забракло духу,— зима на носі... Ще треба збирати, копати... А вже зима... Хедл, ти чуєш мене? Чи як тебе? Южеку... Мене чуєш?!

Я поворушився — так, я чув! — і кинув на нього швидкий погляд. Він незмигтно дивився на мене. Я поспішно кивнув головою і проковтнув слину.

— Зима скоро, а роботи ще багато... Жінки самі, я сили не маю, чую, вже не жити мені... Усім нам одна дорога! Ти чуєш, поправ мені подушку, голова зсунулася. Ой, ті жінки!

Топлечка схилилася і, не підводячись із скрині, яка стояла поруч, стала поправляти подушку.

— Ох, яка ти безсердечна!

— Безсердечна, авжеж! — зітхнула вона ледь чутно (я бачив, як здригнулися в неї груди) і встала із скрині.— Господи, а що я ще повинна робити?

— Так, безсердечна! — уперто повторив хворий, ніби щойно відкрив це для себе.— За мною, жінко, ти ніколи не мліла серцем! — Йому забракло дихання, він надто розхвилювався, проте не надовго. Знову підвів голову, але вона йому безсило впала назад на подушку, як у немовля-

ти, і додав без попереднього докору, майже без голосу, мовби ось-ось душа мала випурхнути з нього: — Ох, якби ж ти така була з іншими!..

Мабуть, тієї хвилини я зблід, бо мене обдало холодом, ноги затерпли. Я чекав, до краю напружений, готовий до всього, коли мова піде про те основне, задля чого Топлек покликав мене, задля чого тих двох відправили на кухню, а ми двоє, я і Топлечка, сидимо отут, у цій комірчині, перед хворим Топлеком. Мені пригадався той вечір, коли телилася корова, і та пожадлива й дика пристрасть, яка тоді так налякала мене й відібрала в мене всю мою волю.

Я мимохить перевів погляд на скриню — Топлечка сиділа так само, тільки трохи більше зігнулася й руками закрила обличчя; плечі, спина — все тіпалося в неї. Несподівано вона схопилася, здійняла руки догори, мовби просила в неба допомоги, і крізь ридання вигукнула:

— То й треба було триматися своїх ковалівен! Ух!

Вона хотіла ще щось сказати, але тільки глибоко зітхнула, схлипнула й сіла. Закусила губу й замовкла, лише плечі час від часу, як і раніше, здригалися. Хто знає, що вона собі пригадала і чому принишкла.

Сухотник на ліжку ані зрушився, тільки втупив у стелю очі, які стали ще білішими, і мовчав, зціпивши губи, наче затявся більше не говорити.

Не знаю, як довго ми так сиділи, скільки я всього за цей час передумав,— це було щось страшне! Переді мною розкрилося одне життя, як ще жодне досі: воно було зачучверіле, аж мене за душу стисло, і до того ж загрожувало впасти на мене, жовторотого парубійка, який хотів би тільки виїсти середину з пирога!

Покірно готовий на все, я потім тільки полегшено зітхнув, коли з Топлекової мови зрозумів нарешті, що він був би радий, якби я перебрався до них і допомагав їм, тобто став за наймита.

— Жінкам будеш допомагати... Про все домовимося,

кривди від нас тобі не буде... Я думав, встану... думав, восени встану, але не вийшло!

У його голосі звучало прохання і ніби докір. Я не знав, що відповісти.

— Южеку, то погоджуєшся чи ні? — озвалася несподівано Топлечка.

Я заскрипів стільцем і почав викручуватися.

— Так то так, але що вдома скажуть?

Це обурило Топлечку.

— Удома? Ха! Ти не журися про них!

Вона подивилася на хворого, не на мене, стягнула з голови хустку, і я помітив, як здвигнулися її груди, коли вона підняла руку, щоб поправити волосся,— так, знала вона, для чого це робить! Більше вона не сказала нічого. Ми всі троє мовчали.

І тільки в снігах, коли я вже виходив і зупинився, щоб сказати «на добраніч»,— ми були самі, у темряві,— Топлечка тихо сказала:

— У ванькірі буде твоя постіль...

А трохи пізніше, коли я вже взявся за клямку і ще стояв, не знаючи, що робити, вона промовила голосно, так, щоб чули дочки, які поралися на кухні:

— Щасливо, Южеку! Значить — прийдеш! О господи, що ті самі жінки варті...

Це була знову стара Топлечка, мовби нічого й не трапилося,— той самий зажурений голос, похилена спина, уся якась придавлена, безпорадна.

Все одно я йшов додому, як сновида, ноги в мене запліталися. Мимоволі, перестрибуючи через рівчаки, я повторював:

— Ніколи більше! Ніколи більше! — І ще: — Безсердечна, безсердечна...

Тільки я сам не вірив у ці свої слова — я тремтів від думки про те, що мене чекає. «У ванькірі буде твоя постіль...» По цей бік струмка в голові безперестанку звучала сухотникова скарга: «Ох, яка ти безсердечна!» Мене

обдало жаром від цієї думки; похитуючись, мов сам не свій, не знаю як, я добрів до стодоли й сів у кутку на сіно, запустивши пальці у волосся. Мої страхи про те, що Топлек щось знає, виявилися марними; але від цього легше не стало, мене мучила й відганяла від мене сон інша думка. Він помирає... уже помирає... тоне й хапається за соломинку, за мене,— а я? Ох, чим я можу йому допомогти? Я скоріше б його...

Мене охопив страх, усе мені в голові перемішалось, залишилася тільки думка про ґрунт,— але про Топлеків хутір, правду кажу, я того вечора не думав, просто не встиг, надто навально життя потягнуло мене у свій млин — і перемелювало.

Що вдома скажуть — це була тільки відмовка, і більш нічого, я це розумів. Я з великою охотою «побрів би з дому», з тої хати, де навіть Штрафелі жилося з кожним днем гірше; де мати з кожним днем усе більше замикалася в собі й нипала по хаті та довкола як живе нагадування Штрафелі й власній дочці про те, що не завжди котові масниця і що після свята настає похмілля; де Ліза із Штрафелою ставали дедалі тихішими і все частіше шукали нагоди, щоб поскаржитися мені або сестрам.

Вечеряли ми разом, були всі, і Штрафела та мати, їли мовчки, кожен думав своє, загібав ложкою пшеничну кашу й ніс до рота, аж тут Мариця, у якої язик як помело, бовкнула:

— У Пляя теж забирають корчму, дарма що його син був у партизанах.

І знову запала тиша, та й так би й обійшлося, якби Ліза не зітхнула й не додала скрушно:

— Ах, та це ж несправедливо!

Так, тепер вона вже осуджувала, а ще якогось півроку тому все, що діялося в ім'я Штрафелиної правди, було для неї добре.

— Ти помовчала б! — гримнув на неї Штрафела.

— А чого вона має мовчати? — напустилася на Штра-

фелу Мариця, йорзнула на стільці і пустила шпильку: — Доки в рідному домі.

У Мариці був язичок не тільки довгий, а й гострий.

Можливо, ніхто б не обізвався більше, якби нічого не трапилося, а то хтозна-чому Штрафелі ложка випала з руки, Мариця не стрималася й пирстнула сміхом, Штрафела цього вже не міг стерпіти, скоса глипнув на неї й запитав:

— Що це значить «доки»?

— Доки є доки! — відрубала сестра, ніби тим було все сказано, і схрестила свій погляд із Штрафелиним.

Штрафела підвівся, схопив цілою жменею ложку й стиснув її в кулаці, аж я злякався, що він пожбурить нею в сестру; очі його палали люттю, й він обпик ними не лише Марицю, а й усіх за столом. Але всі інші дивилися в кашу на столі.

— А коли дах вам ставив над головою, то добрий був? Га?

Усі мовчали, ніхто не хотів обзиватися, мовби в Хедлів були язики тільки для того, щоб їх міцно тримати за зубами.

— Що? Оглухли? — вигукнув Штрафела й підніс догори руку із затиснутою ложкою.

Мати поклала свою ложку, вийшла з-за стола, тричі зітхнула і тричі промовила:

— Добрий... Франчика... занастив!

Відвернулася, захлипала, пішла до печі й сіла там, схопивши себе за голову.

Штрафела на те тільки вилаявся, а Мариця й далі вперто свердлила його очима.

— Прокляті!

Він з усієї сили брязнув ложкою об стіл, вона відбилася, перелетіла через Лізину голову і впала посеред кімнати, а він прожогом вискочив надвір, наче поспішав кудись.

— Ох! — простогнала Ліза, встала з-за стола і теж вийшла.

— Так, мамо! Це все через вас! — сказав я й поклав ложку.

— Через мене? — запитала мати.— Чому?

— Відписали б... кому-небудь! — пробелькотів я.

— Кому? Тобі? — запитала мати, і мені в її словах вчулася насмішка. Вона насунула хустку на очі, підвелася й пішла з хати.

Мене охопила лють. Я був щасливий, що можу хоч на кому-небудь зігнати її, бодай на сестрах — на Мариці й Ользі.

— Та жерить все самі, а я піду, піду од вас. Хай чорт забере і ту хату, і той ґрунт! Хай Штрафела тут панує, ота ненажера!

Але сестри теж не залишилися в хаті. Я ж того вечора зібрав що мав, що не знищив вогонь, і, щоб не передумати, притьмом подався з дому; пішов і заради того, аби мати нарешті вирішила щось із ґрунтом, але як би мала вона зробити, щоб він дістався мені, цього я не знав. Я йшов страшенно лихий на всіх, що мене ніхто не завернув назад або хоч би плюнув услід мені.

У Топлеків я спочатку спав на горищі в stodолі; зробив у сіні кубло і після вечері, заглянувши до худоби, ліз нагору й закутувався у військовий коц, бо ночами вже заморозки почали прихоплювати.

Топлечка то сьяк, то так вертілася навколо мене, проте я ніколи не ставав до розмови з нею, і не міг, бо мені було соромно — не стільки перед нею, скільки перед Топлеком, а також перед самим собою; про своїх домашніх, як і про її двох, зокрема й Туніку, я майже не згадував. Зефа перестрівала мене то у возівні, то біля свинарника, то ще десь, а під час вечері або обіду починала мені протяжно співати, не забуваючи вставити своє вічне «Южеку»:

— Южеку, може, підемо по листя? Завтра вранці... Южеку, бочки треба було б приготувати... прокурити сір-

кою й помити!.. Южеку, гречка яка гарна цього року. Обгородити її треба було б, а то наша Туніка геть усю її поспасає... О господи!..

Закінчивши зітхання, вона замовкала. Я ніколи не дивився на неї, це добре пам'ятаю, але й досі у вухах у мене її благальний голос і перед очима її похилена постать, мовби перед сповідником стояла,— проте кожної миті я відчував, як вона пантрує за мною, своїм наймитом, і шукає нагоди, щоб прилипнути до мене. Були хвилини, коли мені страшенно хотілося втекти — настільки її очі переслідували мене. І я зробив би це, якби тоді так не посварився зі своїми, якби Штрафела пішов, якби мати прислала за мною або якби переписала на мене ґрунт. А то...

Усе покотилося по-іншому, сталося те, чого я боявся і чого в глибині душі все-таки прагнув,— тільки того... тільки того, чим усе це закінчиться, не міг завбачити, анітрішечки. От так, будь воно все прокляте! Анітрішечки...

Перед вечором біля возівні я скидав кукурудзиння з драбиняка. Прийшла вона, Топлечка, з порожнім кошиком, ніби щось мала брати, наткнулася на курей у возівні й загнала їх до хліва, повернулася, так само з кошиком на зігнутій руці, і втупилася в мене, хоч я ні разу не глянув на неї.

— Ух, як похолодало,— вигукнула вона, здригаючись і притискуючи руки до живота. А потім тихіше, у всякому разі мені так здалося, запитала своїм протяжним, наспівним голосом: — Южеку, ти не мерзнеш вночі... в stodолі?

Я скінчив скидати кукурудзиння, зіскочив з воза на землю, обтріпався й відповів:

— А чого б це я мав мерзнути...

Якийсь час вона мовчала, не зводячи з мене очей, а потім стрепенулася й повторила:

— Холодно вже, холодно...

Я підняв дишель, обернув задом воза й запхав його під

дах, у возівню. З хати вискочила Хана з повним цебром мішанки й подалася до свинарника, скоро за нею з шапликом поспішила Туніка. Свині пробудилися, стали товктися рилами й кувікати. Серед того виску я розрізняв Топлеччині розпорядження та Ханині різкі відповіді.

— Ханко! Ханко! — гукала господиня.

Дочка обізвалася тільки тоді, коли вдруге вийшла від свиней.

— Що хочете? — огризнулася вона.

— Ковдру занеси до стодоли.

— Для чого? — знову гиркнула Хана, випросталася й повернула голову до матері.

— Южекові,— відповіла мати,— а то замерзне.

— Чого це я маю нести? — сердито сказала Хана, але, помітивши мене, поправилася: — Не бачите? Роботи в мене по саме горло.

Вона пішла до сіней, за нею подалася Топлечка з тим же порожнім кошиком, що й вийшла з хати.

— Ну й слухняні діти! — буркнула вона по дорозі.

Через якийсь час — я саме порався в хліві — вона прочалапала до стодоли, а згодом вернулася назад.

— Я тобі занесла ковдру,— сказала вона, не заходячи до хліва.— Ковдру й рядно. На драбині висять.— Потім додала:— Щоб не мерз.

— Гаразд, гаразд...— пробелькотів я, аби щось сказати, і водночас відчув, як розливається по мені якийсь вогонь. Мимоволі я застиг з вилами в руках, але все, що я ще почув, було ніби зітханням, а потім кроки, які віддалялися.

Коли я ввечері обережно, мовби чогось боявся, ішов через сіни до світлиці вечеряти, Хана сміялася на кухні. Вона захихотіла, потім сказала щось і знову захихотіла. Я мимохить зупинився. Та вони, мабуть, почули, що я йду, Туніка відчинила двері, на мене впало світло з кухні, вона побачила мене — і сміх раптом урвався.

— Де вечеря? — запитав я.

— У світлиці на столі! — відповіла Туніка, не зачиняючи дверей, ніби чекала, доки я пройду.

Я не встиг зачинити за собою двері до світлиці, як знову почувся стримуваний Ханін сміх, ніби вона сміялася в мене за плечима. З комірчини, де лежав хворий, вийшла Топлечка з казанцем у руці, поправила волосся й сказала мені:

— Южеку, сідай за стіл. Будемо вечеряти.— Прислухалася до сміху на кухні й запитала:— Чого вони там заливаються? — А потім гукнула:— Хано, Туніко, вечеря холоне.

Я не уявляв собі, як вона зможе прийти до мене в стодолу так, щоб ніхто в домі — ні Топлек, ні дівчата — нічого не помітив і не запідозрив: корови ж у Топлеків не часто теляться, та все одно — цього, доки житиму, не забуду — я кожну ніч її чекав, і що далі, то нетерплячіше. Мене сон не брав, я чув скрип дверей, дослухався до кроків на подвір'ї, але кожен раз це закінчувалося повторним скрипом хатніх дверей і брязком засува. З часом я вже безпомилково розрізняв, коли з хати виходила стара, а коли молоді.

Якось уночі — місяць стояв високо між зорями, було вже десь за північ — я почув Топлеччині кроки. Ішла вона поволі, хляпали туфлі на босу ногу, шурхотів пісок, кроки наближалися. Ступала вона обережно. Я остаточно проснувся, мов і не спав, сів на сні й нашорошив вуха. Так, це була вона — і йшла сюди, до стодоли! Я остовпів від несподіванки, мене охопило хвилювання. Серце в грудях шалено загупало, зацокотіли зуби.

Раптом у шурхіт скрадливих кроків увірвався страшенний гуркіт — вона десь зачепила ярмо, і воно упало додолу, забряжчавши всіма своїми кільцями та ланцюгами. Собака заскавучав, потім гавкнув кілька разів. Я завмер, і кроки затихли, а через хвилину вони поспішно почалапали назад до хати.

Я схопився на ноги, похапцем щось накинув на себе

й скоріше зсунувся, ніж зійшов по драбині, аж обшмульгав собі шкіру на долонях. Я хотів догнати її, гукнути, але скрипнули двері, і глухо стукнув залізний засув.

— Зефо? — простогнав я їй услід, сів на пеньок перед стодолюю й проковтнув слину.

Я прислухався, чи не дзвякне знову засув, чи не скрипнуть хатні двері, хоча... хоча розумів, що все це дурість.

Мене почало трусити, я змерз — ніч була холодна, зірки незмигтно блищали на небі, рівно світився самотній місяць. Я застібнув піджак і встав, збираючись іти назад до стодоли, як раптом з хатнього вікна впало світло на дерева.

Мені страшенно закортіло хоч би зиркнути на неї. Босий, я підкрався навшпиньках до вікна й підскачив, щоб заглянути до хати. Побачив її, потім ще раз підстрибнув. Вона стояла посеред кімнати перед столом у сорочці й червоній нижній спідниці, на плечах мала вовняну хустку («Це ж вона до мене в стодолу приготувалася!» — промайнуло мені в голові), руки заклала на потилицю, мало не зімкнувши їх, від чого її груди випнулися, а сама вона непорушно дивилася кудись перед собою повз лампу. Я позадкував від хати й вибрався на огорожу. Звідси було краще видно. Як я міг здогадатися, жінка стояла й слухала, що їй казав Топлек зі своєї комірчини. Її губи були стиснуті, і обличчя мало суворий вигляд. Я бачив, як вона підняла хустку з плечей, натягла її на непокриту голову, якось рвучко і з очевидною злістю, але відповідала повагом, спокійно, аж мене це вразило:

— О господи, у хліві щось забряжчало, я й виглянула до худоби!

Її я чув; що ж говорив хворий з комірчини, я не міг розібрати. Очевидно, він і далі за щось докоряв їй, бо вона знову стояла й слухала посеред хати, губи ще тісніше зціпила, потім струснула сердито головою — волосся розсипалося по плечах, підійшла до стола, взяла лампу,

вовняну хустку кинула на постіль і поволі, знехотя пода-лася в комірчину.

Я зліз з огорожі і повернувся до стодоли — туди вихо-дило вікно з комірчини, крізь яке я міг спостерігати за нею, ставши на пеньок. Віконниці були прихилені, але не зовсім, так що я бачив усе, що робилося всередині. Лампа з закопченим склом стояла на підвіконні; Топлечка присі-ла на скриню, склавши руки перед собою, як це вже було одного разу, і широко розкритими очима дивилася повз хворого кудись у стіну, наче слухала її.

Якщо раніше мені було чути лише Топлечку, то тепер я їх обох чув. Хворий важко дихав, розмахував висохлою до ліктя оголеною рукою — аж страшно було дивитися,— а потім знеможено опустив її на ковдру. Було видно, що його щось тривожить і він не може заспокоїтися.

— Ох... ох... ох,— хрипів він,— почекала б, коли здох-ну... Я вже недовго заважатиму тобі... Через вас, через тебе, жінко, я пропадаю...

Повернув голову до Топлечки й подивився на неї колю-чими, виряченими очима, які ще тільки й залишалися живими на його обличчі. І все пробував підвести голову.

— Ух, проклята! Допоможи ж хоч...

Вона схилилася, не встаючи зі скрині, на якій лише скраєчку присіла, запхнула йому під голову якусь ганчір-ку — і раптом я побачив те, що хотів: її грудь, яка вико-тилася з розстебнутої сорочки.

— Через вас я гину... через ґрунт... через тебе, прокля-та, ух! — І він замовк, простягнув спочатку одну, потім другу руку до її груді, мовби хотів погладити, але раптом схопив її міцно пальцями, його голова і все тіло подалося вперед, а він свистячим голосом раз у раз повторював, ніби йому повітря забракло:

— Зефо... Зефо... Зефо...

І тут я побачив таке, що приголомшило мене й ще сьогодні не дає мені спокою, коли я згадую ту ніч. Жінка, замість того щоб відсунутися й відтрити його руку,

пересіла до нього на ліжку й, не ховаючи груди, лівою рукою сперлася на бильце, а правою закинула волосся назад і байдуже, наче нічого й не сталося, ніби це було звичне для неї, втупила погляд повз лампу у вікно. Нараз її очі злякано розширилися — чи не мене вона помітила?

Я зістрибнув із пенька й упав на коліна, ніби мені відмовили ноги. Пам'ятаю, що до стодоли я заповз на чотирьох, але як вибрався нагору на сіно, того вже не знаю. Ні місяця, ні зірок не пригадую, нічого я не помічав тоді навколо себе — тільки те, що я побачив крізь віконниці і що так мене страшенно вразило,— тільки те стояло в мене перед очима, аж доки не заснув, а сон тієї ночі довго не приходив до мене. Ревнощів я не відчував, це була скоріше жалість або ні — співчуття. «Ну, для чого він ще живе?» — запитував я себе, коли думав про Топлека; але одне так і залишилося для мене нерозгаданою таємницею: чому вона не вдарила по тих кістках, чому не відсунулася, чому дозволила йому зачіпати себе?

Тим часом надходила пора збирання винограду, а це вже глибока осінь. Удень світило сонце, проте ночі були холодні, усе обіцяло, що працювати у винограднику буде приємно. Я став мерзнути в стодолі й перебрався до хати, у ванькир.

Уперше в житті я займав кімнату сам. Удома я спочатку з сестрами, пізніше, коли ті переселилися в задню кімнатку й почали дутися одна на одну, мені відвели куточок у коморі поруч із бабою, тільки в літні місяці після косовиці я, як і всі хлопці, перебирався в стодолу на сіно. Уперше я лягав тут на високу м'яку постіль, що аж потопав у ній, уперше в житті прибрали кімнату для мене: підлогу вимили, на вікнах поставили стільки фуксій та герані, що крізь них я майже нічого не бачив. Уперше в мене був стіл, на який я, коли роздягався увечері, міг викласти цигарки з кишень; уперше в мене була шафа, щоправда, тільки половина, бо з лівого боку в ній були полицки, на яких лежали зверху книги, календарі та часо-

писи, а внизу — всякий інший мотлох. Уперше в житті я відчув якийсь порядок.

Коли тепер, після всього, що сталося, я згадую про це, то часто думаю, що міг би спокійно жити в тій кімнаті, розглядати картинки на стінах і читати при лампі календарі, які звечора брав собі в ліжку, і думати про Туніку, ту «метку дівчину» і «гарну, мов намальовану», як під час роботи і при всякій нагоді, особливо коли поблизу була Туніка, любила казати Цафка, від чого дівчина заливалася рум'янцем і відверталася.

Але я ніби втратив розум й осліп: про Туніку перестав думати, навіть не помічав її. У моїй дурній голові дедалі більше місця захоплювала стара Топлечка. Кілька ночей я спав міцно, мов убитий, а потім знову став дослухатися, як вона виходить із світлиці надвір і в кухню, де заварювала трави для хворого. З часом я почав себе ловити на тому, що напружую слух, аби не пропустити жодного її руху, розрізняю її зітхання, коли вона наливає воду, переставляє казани, розпалює вогонь. Я виразно уявляв собі, як вона відчиняє дверцята, вигрібає попіл, накладає дрова, підпалює їх, ставить казани, а потім схрещує руки перед плитою й зітхає.

Ті зітхання — спочатку мені лише здавалося, але то було насправді — кожної ночі ставали голоснішими й чулися все частіше, ніби вона сама себе жаліла, — та воно, зрештою, так і було. А потім однієї ночі — я напівпідвівся в ліжку й нашорошив вуха — розібрав мене ядучий кашель, як я не стримував його, навіть натягнув на голову ковдру — все одно ніщо не допомагало, я страшенно бухикав. На якусь мить мені, проте, вдалося погамувати кашель і я знову напружив слух, мовби хотів почути шепіт самої темряви. Кругом панувала тиша, тільки серце стугоніло — аж раптом цю тишу розітнув кашель із кухні. І після цього запало ще глухіше безгоміння, ніж було досі. Через якийсь час до мене долинув шурхіт казанця по плиті і знову короткий кашель, ніби жінці щось застрягло

в горлі і вона не могла звільнитися від нього. Далі вона щось переливала, кидала кусочки цукру у відвар — і знову закахикала: раз, удруге, втретє. Я розкрив рота й затамував подих. Ні за що в світі я не наважився б тепер кашлянути, надто лунко розходився голос, увесь дім був наче нашорошене вухо. Я чув, як вона пішла із кухні, очевидно з чашкою в руці, як ступала поволі, обережно, як перед дверима знову кашлянула, як скрипнули двері. Я весь напружився, щоб не кахикнути їй у відповідь. Але коли почув, що вона вийшла з комірчини й зайшла до світлиці, де тепер спала, і під нею зарипіло ліжко, я вже не міг стриматися й зайшовся довгим деручим кашлем. Довго було тихо, така тиша залягла, що я навіть чув крізь відчинене вікно, як у садку падали яблука. Потім у світлиці ще раз зарипіло ліжко й бухикнув кашель. Почулося бурмотіння з комірчини — це Топлек щось говорив. Я наставив вуха, щоб розібрати, що він хоче, але так і не зрозумів; тоді я впав на подушку й насунув ковдру на голову — досить з мене цього! «Чи ти здурів, Южеку? — запитав я себе й став повторювати: — Здурів, здурів, здурів...» Я був такий стомлений, що вже ні про що не міг думати.

Оце: «Не дурій, Южеку, не дурій, Южеку...» — я втовкмачував собі й наступної ночі і так само натягав на голову ковдру, але ніщо не допомагало. Кашель не давав мені спокою, і я зрештою скинув ковдру з голови. Жінка в світлиці більше не кашляла, та коли проходила через сіни, кахикнула глухо, мовби затуливши рукою рот.

У ці дні ми майже ні разу не глянули одне на одного. Топлечка насувала хустку на самі очі, а я, коли говорив із нею чи про щось запитував, завжди дивився кудись убік, ні за що в світі я не міг би глянути їй в очі.

А хворому з дня на день ставало гірше.

— Господи милосердний, кров'ю харкає! — скаржила-ся Топлечка людям, і було видно, яка вона засмучена й безпорадна.

— Цьогорічного вина вже йому не пити,— казали люди, коли її не було поблизу, і це означало, що до зими він не дотягне.

Під час збирання винограду його почало душити, і я двічі за один день мусив запрягати коня; перед обідом привозив священика, а надвечір — лікаря. Священик наліво й направо відповідав на привітання й осіняв хрестом людей, примовляючи: «Господи, благослови», а коли після причастя хворого я віз його назад до міста по шосе, він скрушно зітхнув:

— Тяжко буде, тяжко; самі жінки залишаться.

На якусь мить мені здалося, що це священик журиться разом з хворим Топлеком, який лаштується на той світ, бо віз торохтів по камінню, і якби він звертався до мене, то мусив би говорити голосніше. І все-таки я вважав, що маю щось сказати, відповісти щось; я цьвохнув батою кобилу і, коли бричка перед мостом навпроти кузні покоїлася повільніше, промовив:

— Кажуть, де жінка господарює, там подвір'я пустує.

І спробував усміхнутися.

Священик довго не відповідав, аж до Сказового моста. А тоді сказав голосно, щоб я розчув, і таким тоном, що мені вже більше не захотілось обзиватися:

— І про господарство треба тривожитися, але господарство — це півбіді. Стара ще не перегоріла, а молоді не скоро дозріють, не скоро; з жінками може бути не гаразд, за них слід боятися... Вона так дивилася на мене, ніби хотіла з очей вичитати, чи швидко вже його душа відлетить до бога. Хай бог змилується над ним, а над нею ще більше!

Лікаря я чекав цілу годину; коли після четвертої він прийшов із сумкою і сів у бричку, то запитав:

— Це той крейдожер, так? Пожартував собі з природою, ну, а вона з ним — от і догрався! Ну, поїхали! Усі помремо!.. Гечів уже розпрощався з цим світом.

Доки ми їхали з міста й потім назад, мені все з голови не виходило те цементування, про яке лікар згадував тоді, навесні, у розмові з корчмаркою, та крейда, якою Топлек собі зацементував кишки й шлунок. Коли я ще перед від'їздом лікаря на подвір'ї вдома підгодовував кобилу вівсом, до мене підійшла Топлечка й сказала, щоб я почекав її в місті.

— Біля Білого хреста, у дворі.

— То ви могли б разом з лікарем поїхати,— запропонував я.

— А,— махнула вона рукою й пішла; може, соромилася чогось або в лікаря був занадто панський вигляд, хто знає.

Я почекав її, з міста ми виїхали, коли вже сутеніло й у вікнах стали загоратися вогні. Я вмостився ззаду, там, де сиділи священник і лікар і де сіла тепер вона. Сиділи ми одне біля одного, я відчував тепло її тіла.

Вона трохи нахилилася вперед над кошиком, який обіймала обома руками на колінах, ніби колихала дитину; у правій руці тримала зіжмакану носову хустину, нею вона час від часу втирала губи і водночас поправляла волосся під хусткою; при цьому втягувала в себе повітря, наче її душили сльози й мала вона ось-ось заплакати, хоча... хоча я знав, що причиною цьому є літр вина, який ми випили в корчмі біля Білого хреста; набралася — і тепер схлипувала. «Якого чорта вона замовила аж літр вина?» — подумав я, коли корчмарка поставила його на стіл. Топлечка хотіла ще взяти для мене гуляш, але я відмовився — і так доведеться багато платити, і тут мені пригадалася розповідь про те, як вона колись хвалилася двома динарами. І ось тепер допалася до грошей та й починає розкидатися ними, ніби вони ціни не мають! Так ми натще й випили дзбан вина, припрошуючи одне одного, а потім, досить веселі, всілися на бричку.

Ми їхали мовчки через місто, мовчали й на шосе; коли

останні міські будинки залишилися позаду, кобила побігла рясом, часом переходячи на ступу.

Серед дороги Топлечка несподівано зітхнула кілька разів, втерла губи й поправила волосся, а потім, дивлячись кудись уперед, сказала — було ясно, що то її зачаєна думка:

— Гечівці, тій все одно легко, вона з одною дитиною залишилася і молода, ще чоловіка собі знайде. А що я робитиму, нещасна?

Спочатку я хотів був зітхнути співчутливо й заспокоїти її, що мовляв, якось воно буде і хай вона не переживає; смикнув віжками і вже розкрив рота, але раптом відчув, що не зможу нічого сказати, мене щось ніби за горло стиснуло. (Гечевого поховали минулого тижня, про нього теж розповідали, що він їв крейду, аби не йти до німецького війська). Вона ще про одне запитала, від чого я зовсім утратив мову,— запитала скоріше себе, ніж мене:

— Господи, як ще довго він буде мучитися? — І потім:— Чи буде коли-небудь цьому кінець, о господи?

Колеса торохтіли, кобила ступала по брукові — не знаю, чи мені стало жаль цієї жінки, чи вино в цьому завинило, але я порушив мовчанку й вибовкав те, що почув од лікаря про цементування, ніби хотів її тим утішити, так мені здалося.

— Лікар ще навесні сказав корчмарці, що йому вже не жити. Усе зацементоване в ньому...

Вона перестала втиратися й поправляти волосся і не зітхала вже — тільки слухала. Довго дивилася прямо перед собою, а потім злегка штурхнула мене ліктем, мовби жартуючи, і весело проказала:

— Южеку, ти ж залишишся з нами, щоб ми не були самі, однісінькі жінки...

— А чом би й ні? — погодився я, скоріше під впливом вина, хоч добре розумів, що, говорячи про жінок, вона мала на увазі насамперед себе. Але було мені чомусь

важко на душі, не знаю, чи тому, що я проговорився про те цементування, чи її радість, що Топлекові залишилося недовго жити, мене вразила,— мені просто зробилося страшно. Я мав таке відчуття, ніби разом з нею був у всьому винен... Все одно я не відсунув своєї ноги від Топлеччиної спідниці і цілим правим боком відчував тепло її талії. Я смикав віжки й повторював мовчки про себе: «Гаряча вона, гаряча... гаряча...» Ще більше я притиснув свою ногу до її, але вона своєї не прийняла. Так, була п'яна... Це мене турбувало весь час, і я аж до самого Топлекового подвір'я не міг позбутися якогось огидливого відчуття. Проте кров у мені чи щось інше все-таки закинуло сіті в ту каламутну воду — і вичікувало...

Не пам'ятаю вже, чому я не погасив лампи, коли тієї ночі вона прийшла до мене у ванькир. Пригадую лише, що я довго порався, перш ніж піти до кімнати й лягти. Помив бричку і дав їсти кобилі в корчмарів, у саджавці під вербами скупався, коли йшов додому,— від вина гуло в голові й свербіло тіло від пилюки; я роздягнувся й переплив ставок туди й назад,— а потім у Топлекових ще нипав по подвір'ю, доки дівчата не пішли спати і ми з Топлечкою залишилися самі. Пригадую, я взяв лампу і, перш ніж зайти у свою кімнату, оглянувся мимоволі. За собою з кухні почув я ніби зітхання. У дверях кухні стояла Топлечка з казанцем у руці й пильно дивилася на мене, мовби хотіла щось сказати. Її рот був відкритий, вона шукала слів, але так і не промовила нічого, тільки пантрувала очима за мною.

— Я вже лягаю,— сказав я несподівано, аби сказати щось, обернувся й пішов у ванькир, дуже поволі прихилив двері за собою, можливо, що й не зачинив їх зовсім. Роздягся, ліг, підклав руки під голову і втупився у стелю. Якийсь час я ще чув, як вона ходила по будинку, скоро очі мої склепилися і я заснув.

Я прокинувся від того, що відчув її біля себе. Вона

сиділа на ліжку в червоній спідниці та білій сорочці й усміхалася. Якусь хвилину я дивився на неї, а потім повернувся до стіни, заплющив очі, наче та жінка, й скоцюрбився, мало не зіпхнувши її.

— Ти диви на нього,— прошепотіла вона, підвелася з ліжка, задмухала лампу й знову зашепотіла: — Я напоїла його зіллям... він заснув... Чуєш, Южеку!

Вона намацала в темряві мої руки, які я запустив у волосся, хотіла їх відірвати від голови, потім зненацька впала на постіль і всім своїм важким тілом та гарячими ногами притислася до мене.

Мені кров ударила в голову, і я вже нічого не пам'ятав. Спочатку вона охопила мене руками, а потім розкинула їх і тільки тихо стогнала — так до кінця. На перших порах мене лякав той стогін, а вже в наступні ночі — усе менше й менше. Ми поспішали, ніби нас підганяло щось. Вона приходила, шукала мене руками на ліжку і відразу ж наші ноги спліталися. Ми майже не розмовляли одне з одним. Якоїсь ночі вона почала майже вголос повторювати моє ім'я: «Южек, Южек...», і я, боячись, щоб не почули в домі, долонею затулив їй рот. Вона ж укусила мене, та так, що я аж підскочив, а тоді схопив її за коси, просичав: «Здуріла!» — і щосили потягнув їх. По тому, як дихала, я відчув, що вона розкрила рот, проте не сказала нічого, потім встала й крадькома вийшла, як і зайшла. І тут я, що досі побоювався її й дозволяв робити зі мною що їй заманеться, раптом відчув, зрозумів, що можу розпоряджатися нею як забажаю,— вона мовби втратила власну волю, а про розум уже й мови не було.

Так воно тривало всю дощову осінь, кілька похмурих тижнів, до перших зимових морозів.

Ночі минали як у дурмані, усе, що проходило між нами, поступово перетворювалося на звичку, звичайну, повсякденну,— та одного разу зненацька ми дістали

попередження, так, це було для нас попередження.

Як я вже сказав, ми наче втратили розум, з часом перестали помічати, що діється довкола нас. Через те й сталося, що ми однієї ночі не почули, як Топлек гукав її.

Спам'яталися ми тільки тоді, коли на сходах, що вели з горішньої кімнатки, раптом залунали Ханіні кроки, це змусило нас припинитися, потім почувся її невдоволений голос, вона, ще напівсонна, гупнула в двері до світлиці й пробурчала:

— Чи ви оглухли? Чому не встаете?!

Ми змертвіли від страху. Тепер, коли двері до світлиці були відчинені, ми виразно почули стогін хворого.

— Що, нема матері? — запитав Топлек розбірливо, мовби не лежав у себе в комірчині, а стояв десь у світлиці й збирався йти до сіней.

— Господи! — прошепотіла жінка поруч зі мною, підвелася, спустила ноги з ліжка й так завмерла, ніби прислухалася, що ж буде далі.

Ханіні кроки погупали через світлицю в комірчину, і звідти почулося її здивоване запитання:

— Тут нема їх? Де ж вони?

Потім вона гукнула:

— Мамо!

І мертва тиша!

Це була тиша, яка повернула принаймні мені, якщо не їй, Топлечці, розум.

— О боже, йди ж! — зашипів я, підштовхуючи її.

Але вона несподівано схопилася обома руками за побічницю — я зрозумів, що не відірву її — й почала мало не на весь голос відмовлятися:

— Я ніколи!.. Яке мені діло... Досить уже з мене!.. Скільки можна терпіти!

— Ти при своїй пам'яті?! — видихнув я із себе й відчув, що в мене дрижить нижня щелепа. Мене охоплював жах.

Я миттю схопився на ноги й став покvapно одягатися, я вже знав, що маю робити. Схопив її під пахви і, хоч яка вона була важка, підняв її й виніс у сіни, відчинив похапцем надвірні двері й прошепотів:

— Вдай, ніби ти до худоби ходила.

Вона застогнала й схопилася за голову. Мені запам'яталися її широко розкриті очі, які наче благали про поміч,— з усього видно було, що морозне повітря протверезило її,— але я не міг їй нічим допомогти.

Коли я повернувся до себе, то не наважився лягати, боячись, що шелестітиме солома в матраці і це мене видасть. Через якийсь час я почув, як Топлечка увійшла до сіней і стукнула дверима.

— Куди ви ходили?— запитала Хана.

— Як куди? До худоби,— відповіла Зефа голосно й невдоволено. Запала мовчанка, але ненадовго. Жінка знову заговорила, щоб відвести від себе всяку підозру: — Не знаю, що з тою коровиською; замість того щоб лежати вночі, стоїть коло ясел... Аби чого поганого не було з нею...

Хана щось буркнула й пішла, хворий перестав стогнати, тому особливо голосно пролунало Ханине запитання з верхніх сходинок:

— І Южек там був?

Топлечка нічого не відповіла, тільки було чути, як почала лапала на кухню й почала наливати воду в казанець, щоб приготувати хворому відвар.

Хана обізвалася знову.

— Мамо! Ви чули?

— Звідки я знаю? — огризнулася Топлечка. У комірчині знов застогнав хворий, він теж, очевидно, дождався цієї відповіді.

Я весь здерев'янів. І якщо спочатку мене охопив переляк і ненависть до Хани, то тепер, коли напруження в хаті поступово спало і я усвідомив, що ніхто нічого не помі-

тив,— це я хотів утовкмачити собі в голову,— отож тепер, коли все минулося, мною почав оволодівати страх, який уже більше не відпускав мене, а з ним і почуття вини перед Топлеком, котре протягом останнього тижня ні разу мене не потривожило. До всього ж домішувалася сама Зефа, її слова: «Яке мені діло!..» та «Скільки можна терпіти!» — і це мене проймало тим більшим жахом, чим більше я намагався не думати про Зефу.

Я став боятися її й вирішив більше нічого з нею не мати, хоч уже з самого початку, як тільки я прийняв це тверде рішення, анітрохи не вірив, що дотримаю його, та й не знав, як це зробити. І коли наступної ночі вона знову прийшла,— очевидно, було далеко за північ, бо я спав як убитий,— і коли я прокинувся та зрозумів, що вона лежить коло мене під ковдрою і торсає мене, щоб збудити, я відразу підсунув свою руку їй під голову, але раптом перед моїми очима постала вчорашня картина: ледве переборений страх, її ненаситна й несподівана хтивість, а потім байдужість до всього та впертість і нарешті її надокучливість — усе це змусило мене відсмикнути руку назад; я перевернувся на спину, підклав руки під голову й утупився в почорнілу дощану стелю.

— Южеку! — солодко прошепотіла вона — рідко коли була така ніжна:— Ти нічого не бійся.

Я навіть не поверухнувся, хоч вона мене смикала, а потім відсунувся від її тіла.

— Не бійся, цієї ночі він не буде кликати.

— Чому? — запитав я. Мене охопило якесь похмуре передчуття і страх, і вона, мабуть, відчула, як я здригнувся.

— Чому? Чому? — повторила Зефа, тягнучись до мене.— Нічого страшного. І що може статися? — прошепотіла вона безтурботно й грайливо, очевидно, для того щоб відігнати від мене тривогу.— Я дала йому чай на самій горілці.— І додала:— Не бійся, цієї ночі не буде кликати.

Коли Топлечка промовила це, я зрозумів, що вона вже не всміхається,— усе було сказано — так рішуче, холодно й безжально, без тіні співчуття *до нього*.

— Ти здуріла! — промовив я, відсунувся ще далі й ворухнув плечем, щоб звільнитися від неї.

— Так? Здуріла? — вигукнула вона, сперлася на руки й сіла.— Я повинна голодувати при живому мертвякові? — Замовкла, ніби й так забагато сказала, спустила ноги з ліжка, закрила обличчя руками й тихо, переривисто захлипала.

— Що я бачила в житті? Ніхто мене ніколи не запитував, чого я хочу; як телицю, мене випхнули з дому. Мати хотіла була заперечити, та батько нагримав на неї — у могилі він, але я ще мов сьогодні чую: «Дітей буде йому народжувати. А що їй більше треба? Для чого ж іще вона існує на світі?» Ні, нічого доброго я не зазнала в житті. Перші роки він докоряв мені, що я прийшла в їхній дім не такою, якою повинна бути невістка... і тільки для того, аби гризти мою душу! Двох дітей я народила йому, щоб і ті дві повстали проти мене, ох...

Я відчував, як її тіло здригається від хлипань, мовби корчі били її; коли вона відняла руки від обличчя, я побачив у темряві її блискучі, мокрі очі. Усе обличчя блищало, залите сльозами. Вона дивилася на мене великими, широко розплющеними очима — дивилася запитливо й осудливо, ніби я був винен у її нещасті.

Мені не було її жаль, щось заважало цьому, але я все-таки, перемагаючи себе, обняв її й пригорнув до себе, її волосся розсипалося по мені, і я вмить став мокрий від її сліз, ще раніше, ніж почав цілувати її, хоча... хоча робив усе це через силу.

Моя ласка додала їй ще більше жалю до самої себе. Обіймаючи мене, вона судомно схлипувала.

— Він нестерпний... Ти не знаєш, який він нестерпний... Пожалій мене, ох! Він хоче, щоб я цілі ночі була біля нього, а він... він обшупує мене. Усе життя збиткувався

з мене, мучив своїми ревнющами. Ревнував до першого-ліпшого чоловіка, до останнього каліки, який пройшов мимо. А останнім разом,— вона підвелася й сперлася на мої груди,— він мало не задушив мене. Я вже думала, своїми кощавими пальцями горлянку мені розірве, я зі страху хотіла крикнути й не могла. Устромив пальці мені в шию й почав підійматися, його кістки полізли на мене, аж хрумтять, аж стукають кожна.— Вона здригнулася, і я відчув, як її все тіло напружилось.— Ух, задушила б його, власними руками задушила б. Не можу вже більше терпіти, не можу, і годі, і в тім нема моєї вини! Чим він так согрішив, боже милосердний, що його душа ніяк не розстанеться з тілом, самі ж бо костюмахи та шкіра залишилися від нього!

— Тільки ж мене не души,— сказав я, відсовуючи її руку; не тямлячи, що робить, вона судомно стискувала пальцями мене за шию.

— Тебе? — запитала Зефа й стрепенулася, мов її обдало морозом; потім засміялася, чи то тільки так мені здалося, бо наступної миті я раптом завмер.

Ніби скрипнули двері і шурхнуло щось по долівці.

Вона теж принишкла й ще більше навалилася на мене.

Не пам'ятаю, скільки часу ми так пролежали мовчки, затамувавши подих. Мені здалося, ніби я чую кожний найменший шерхіт у будинку: десь тріснула балка, по горіщі зашелестіло щось — наче мишка пробігла.

— Боїшся? — прошепотіла вона й гмукнула, мовби це її страшенно розвеселило.— Вчувається тобі? Маєш страх?

Йй і справді було весело. Вона колихнулася, обхопила обома руками мене за шию і, стискуючи, шепотіла крізь стулені губи:

— І ти теж, так, і ти теж винен, що все це сталося... І тебе теж задушила б, ти, хлопчиську, ти, грішнику...

Невдовзі вона зовсім розпалила мене, і нас обох охопило полум'я, у якому принаймні їй усе було байдуже, я ж

усе-таки не міг забути, де я, у чийому домі. Вона, напівприсівши на постелі, покvapно стягнула спідню спідницю із себе та сорочку — більше нічого на ній не залишилося, і раптом я побачив, що її гола рука з сорочкою обвисла в повітрі й застигла; я теж підвівся — і мене облив холодний піт: у дверях стояла висока біла постать, у підштаниках, у розстібнутій сорочці, з опущеними, як у воскреслого Лазаря, руками. Стояла без руху. Як вона сюди дісталася? Хіба Топлечка залишила двері відчинені?

Поволі — мною всім тіпало — я поповз із-під ковдри на подушку, ніби хотів утекти кудись, і навіть сьогодні не розумію, навіщо я це робив; Зефа ж тим часом натягала ковдру на себе. Якщо скрип дверей нам причувся, то це був привид, більше ніж привид, бо опущені руки раптом здвигнулися й почали підійматися до стелі, мовби хотіли покликати землю й небо на поміч... і рот став розкриватися, якимось сам собою, без голосу, наче перед богом у Судний день.

Жінка глухо зойкнула й обернулася, я побачив перед собою її широко розкритий рот, вона присунулася до мене, ніби шукала порятунку; потім притиснула той роззявлений рот до мого плеча, щоб задушити крик; вона вся тремтіла.

Біла постать у дверях, не видаючи жодного звуку, ворухнулася й зробила крок уперед, ближче до нас. Мене охопив жах, справжній, непереборний жах, якого я ще ніколи в житті не відчував. Я й далі повз із-під ковдри на подушку й відпихав Зефу од себе. Вона раптом відвернулася, наче відчула від мене, що хворий наближається. Жінка притиснула спиною до побічниць ліжка, рот її був так само розкритий, і тут я побачив, як біла Топлекова постать з піднятими руками подалася кудись догори, з рота в нього вирвалося харчання — і цієї ж миті його руки зів'яли, усе тіло осіло, мов спорожнілий мішок, і він упав непорушно на долівку.

Коли до мене повернулася здатність щось розуміти, я все ще тримав руку на розкритому Топлеччиному роті, так і досі не знаю, крикнула вона чи ні. Добре пам'ятаю тільки, що ми довго прислухалися, чи нема якогось руху в домі, чи не лопотять ноги дівчат по сходах... Але нічого не було чути, крім шарудіння мишей та звуків ночі.

Зефа відтрутила мою руку, натягла на себе спідницю та сорочку і встала з ліжка. Підійшла до білої постаті на долівці, склала руки на животі, потім розімкнула їх, попробувала тіло, знову склала руки й сказала:

— Господи, упокоївся!

Мені стало страшно, проте жінка була на диво спокійна.

— Стривай! — шепнула вона, вийшла з ванькира й скоро повернулася одягнута, як удень.

Я теж одягся. Потім ми вдвох тихо, ніби змовившись, підняли Топлекове тіло, легке мов пір'їна, віднесли через сїни й світлицю до комірчини й там поклали в ліжку. Я ще бачив, як вона поправляла його, але більше вже не міг витримати. Я відвернувся, пішов у ванькир, заліз у ліжку й наклався з головою. Через годину, а може, й більше серед глухої тиші раптом почувся Зефин розпачливий крик, потім Ханіні й Тунічині поспішні кроки по сходах, їхні запитання:

— Що сталося? Татові погано? Що з татом?

Нарешті пролунав голос Туніки:

— Боже мій, мамо, тато наші померли.

І вона зайшлася плачем, якого ніщо не могло вгамувати. Але найбільше ридала Топлечка.

Я встав, одягнувся й вийшов до світлиці — теж зляканий, яким я, як мені здавалося, й повинен бути. У дверях до комірчини схлипували дівчата, Топлечка з запаленою свічкою в руці стояла біля Топлекового ліжка. Якщо вже казати правду, то мушу признатися, що мене жахав не стільки мрець, скільки сама Топлечка, її жіноча

розважливість. А в тому, що справді було чого боятися, я пересвідчився значно пізніше,— тепер ось розплачуюся.

VI

Топлек помер у ніч з п'ятниці на суботу, поховали його в неділю надвечір, і люди казали: «Гарний день собі вибрав». Стояла погожа осіння днина, і на похорон після обіду зійшлося багато народу,— переважно родичі,— так що в хаті й на подвір'ї, куди оком не кинь, усе чорніло; у мене було таке враження, ніби це сповзлися звідусіль чорні мурашки з витягнутими шиями. Де їх стільки набралось, тих родичів?! Від їхньої кількості мені стало важко на душі, сам не знаю чого, адже я був сусід, працював тут наймитом, і вони мене не повинні були обходити. Коли вранці після тієї ночі люди почали збиратися в дім, я себе раптом зловив на тому, що стою під хлівом і дивлюся на свою хату по той бік струмка, і нараз я зрозумів, яким щасливим був би я, якби оце опинився між своїми, хай би навіть гиркався там із сестрами та сварився із Штрафелою. Так, усе було б чудово, тільки аби я ні на мить більше не залишався в Топлеків. А ще краще було б, якби я ніколи не переступав їхнього порога! Про Туніку я майже не думав. Але щось — це був страх, який тримав мене в Топлеків,— було сильніше за мене, і я не смів піти звідси, я мусив так поводитися, ніби, крім Топлекової смерті, тут нічого більше не трапилося, ніби мені було все байдуже. І я залишився, навіть допомагав переносити мерця, не міг відмовитися, хоч би дав хтозна-що, аби не робити цього — не тому що він був важкий, а тому що мене давило, гнітило оте почуття, яке охопило мене після тієї ночі й забрало сон, переслідувало, мучило мене.

Нестерпними були для мене ці два дні, коли кожен раз, як тільки я заходив до світлиці, мій погляд падав на кістяве зморщене обличчя, на якому почав розкриватися

рот, мовби мрець хотів прокричати те, чого не встиг сказати вночі, коли його ноги підкосилися і він упав на поріг ванькира. Перед вечором Цафка — вона прийшла читати молитви — підв'язала Топлекові нижню щелепу, проте мрець і далі роззявляв рот, і я кожен раз намагався не дивитися в його бік, але ніщо не допомагало, наче моє нечисте сумління силоміць повертало мій погляд до нього. Неприємно було мені зустрічатися з Топлечкою — вона насунула хустку на самі очі й ні разу не глянула ні на кого, ні словом не обізвалася, не звернула на мене уваги, мовби не бачила мене, ніби... ніби їй конче потрібно було хтозна-чому поєодитися саме так і безперестану тужити. Важко було зустрічатися з Ханною, а ще важче — з Тунікою, яка тікала від мене, наче боялася. Хана теж не хотіла бачити мене, а коли я вранці, перед сніданком, запитав її про доїння, вона крикнула повз мене, ніби зверталася до когось третього:

— Хай собі доїть той, кому все недогода!

Я добре це запам'ятав: зі мною розмовляли ніби з наймитом або з кимось, хто й думати не сміє, що він тут буде за господаря. А Туніка таки уникала мене, відверталася, якщо наші стежки десь перехрещувалися.

Так, незатишно було мені, а часом навіть мав таке враження, що всі в хаті знають, як помер Топлек, — найбільш незручно мені було перед Тунікою. І так сталося, що, коли я побачив, як вона зупинилася на мить і втупила очі кудись між дерева, я, сам не знаю чому, зітхнув і промовив:

— Бідна Туніка!

У цю хвилину мені стало настільки жаль її, що я не міг не сказати щось, аби хоч трохи розрадити її. Туніка здригнулася, відвернулася від мене й хутко пішла геть, закривши обличчя фартушком, але не заплакала — це я знаю, бо дивився за нею весь час, доки міг бачити її.

Проте найнестерпніше почалося, коли з'явився Рудд, старший брат покійника, той, що перед ним одружився із

Зефиною двоюрідною сестрою. Він так ступив на подвір'я, ніби все тут — і будівлі, і ґрунт — належало йому і ніби тепер він, коли не стало Топлека, збирався дати всьому лад. Прибув він з боку поля в суботу після обіду разом із жінкою та дітьми, самими дочками (мав ще сина, але люди подейкували, що в того не все гаразд з головою), і, ні на кого не глянувши, навіть на Топлечку, яка стояла в сінях, подався прямо до світлиці, де лежав брат. Підняв саван, покропив покійника свяченою водою і перехрестив так рішуче, ніби боявся, що той ночами буде переслідувати його; потім постояв біля труни, проговорив раз чи двічі отченаш, повернувся й вийшов до сіней, став посеред них і насадив шапку. Топлечка ще раз витерла руки, ніби раніше, коли Рудл тільки прийшов, не зовсім добре це зробила: вона чекала, що той привітається з нею. Але Топлеків брат мов і не бачив її, засунув руки до кишень і різко запитав, дивлячись поверх Топлечки кудись у сіни:

— Чому рот у нього розкритий? Могли ж підв'язати. А...

Ще хотів сказати щось, та тільки кахикнув, дістав праву руку з кишень і махнув нею, наче йому було шкода тратити марно слова в цьому домі, мовляв, краще по-мовчати.

— Господи,— зітхнула Топлечка, такого зітхання я ще не чув від неї, і випустила з рук фартушок.— Що я могла зробити, коли він так нагло помер?

Вона не збиралася пасувати перед Рудлом.

А той ще вище задер голову, витягнув шию, подивився на почорнілу стелю й сказав:

— Таж ви, жінки, ніколи нічого не можете, а Франц уже мертвий.

Топлечка на це нічого не сказала, навіть бровою не повела. Я повернувся й пішов на кухню, залишивши їх самих. Але й так мені було чути, як Рудл і далі правив своєї:

— Рот страшенно розкритий! Де ви були, коли він умирав?

Я остовпів, мені зробилося жарко. Я почув, як жінка схлипнула, втерла, мабуть, очі й почала розповідати історію, яку я впродовж цього дня чув уже багато разів і яка дедалі більше мені обридала. Усе це була вигадка, як він її покликав, як вона встала, одягнулася, пішла на кухню й запарила йому траву, як потім принесла відвар, як він випив його разом з ліками і як... як він мав цілком нормальний вигляд. Потім вона пішла на кухню подивитися на вогонь,— бо ж людина, коли встає серед ночі, не все й пам'ятає! — після того лягла спати, і їй дивно було, чому не чути його стогону,— а він же ж усі ночі стогнав безперестану, о боже! — щось усе-таки не давало їй спокою, підняло її, вона пішла в комірчину, хотіла накрити йому руку, яка висунулася з-під ковдри, і побачила — о господи, дай йому щастя на тому світі! — і побачила, що він мертвий, що вже вічним сном заснув.

— О господи,— закінчила Зефа,— тяжко він хворів, а помер легко, погас, наче та свічка, що догоріла до кінця, навіть не гукнув нікого...

Це було ціле оповідання, у якому основним було те, що вона двічі ходила на кухню — перший раз, щоб запарити траву, і вдруге, щоб подивитися на вогонь.

Тим часом із світлиці надійшла Зефина двоюрідна сестра із своїми дочками, і Топлеків брат напрочуд розчулено промовив, ніби зітхнув:

— Що подієш? Віддав богу душу, позбувся муки...

— Бідна ти, Зефо, бідна,— забідкалася її двоюрідна сестра.— І в Гачевих таке саме горе, тільки Гачева з малими дітками залишилася, а твої вже великі, допомагатимуть тобі...

— О господи! — несподівано заквилила Топлечка й, не втішно ридаючи, припала до сестриного плеча; це вже не був той удаваний крик, який я почув уночі над ранком, то був справжній плач, який ішов із самих її грудей. Сестра

теж почала втирати очі хустиною, яку весь час тримала в руці, відколи прийшла сюди, а потім заголосила так само по-справжньому.

Топлеків брат кахикнув і відвернувся, щоб не бачити їхніх сліз, дочки теж почали втирати очі, а я, влучивши мить, прошмигнув з кухні повз усю цю рідню надвір. Мені аж ніяк не хотілося, щоб Топлеків брат звернув на мене увагу, і я чомусь боявся, щоб Топлечка, втерши очі, тут же, перед своєю ріднею, покійниковим братом та двоюрідною сестрою, раптом не вибовкала чого або й не розповіла всієї правди, показуючи на мене пальцем. Бо від переживання вона могла втратити розум.

Пізніше я часто згадував той свій страх, і кожного разу мороз ішов у мене поза плечима, хоч я сам себе переконував та заспокоював, що таке ніколи не могло статися, бо Топлечка надто розважлива й поміркована жінка, коротше кажучи, жінка з досвідом і собі на умі, і знає, що робить. Все одно в ту суботу й неділю я не зводив з Топлечки очей, коли біля неї вертілася її рідня; страх мов осідлав мене, адже ми тільки двоє знали, що сталося насправді і як Топлек помер.

Увечері, коли Цафка читала довгі молитви, яким не було ні кінця ні краю, я стояв під годинником між дверима й грубкою й дивився поверх непокритих чоловічих голів та лляних жіночих хусток на труну посеред світлиці, у якій лежав між двома свічками, між товстою й тонкою лойовою, Топлек зі складеними на грудях руками і з чотками в кощавих пальцях. Сусідів та родичів набралася повна світлиця і повні сіни. Цафка протяжно, співучим голосом промовляла молитви, люди врізнобій відповідали їй, і здавалося, нібито в церкві йде вечірня відправа, і це враження підсилювалося ще й тим, що годинник зупинили, й він не цокав. Я притиснувся до стіни, щоб мене менше бачили, і не стримався, пошукав очима Топлечку. Вона стояла коло труни за Ханною й Тунікою і все зиркала понад мертвим і свічками кудись у вікно, заступлене ро-

жевим покривалом. Туніка час від часу корчилася від ридань, а Топлечка безперервно витирала хустиною очі й поправляла волосся.

Увесь час, доки я не стільки бачив, скільки відчував її тут перед собою, я запитував себе, що може почувати жінка, коли не спить, над мертвим чоловіком, з яким жила і мала дітей і який помер отак на її очах. Якщо я боявся вранці, коли вона приходила в хлів,— мабуть, більше разів, ніж у мене пальців на руках,— і вертілася коло мене, мовби хотіла щось сказати, а потім відходила, так і не проронивши ні слова... і якщо я потім, коли вона обнялася з двоюрідною сестрою, злякався, аби Топлечка не розслабилася й не розповіла про все, то тепер я поволі починав усвідомлювати, що, безперестану втираючи очі, голосячи та шморгаючи носом, вона веде себе саме так, як і повинна поводитися жінка над мертвим чоловіком. Звідкись, не знаю звідки, мені спало на думку, що всі вдови поводяться так, як потрібно людям і як того вимагає звичай, а все інше, що коли-небудь трапилося, залишається назавжди прихованим, так само, як зараз Топлечка за слізьми приховує свої справжні почуття. Хоч останнім часом мені дуже хотілося, щоб вона приходила вночі до мене, і навіть після того, що сталося, це бажання не пригасло, все-таки я відчував чи, точніше, розум мені підказував, що це до добра не приведе і треба кінчати з тим, що так дико почалося. Такі думки роїлися в мене в голові, проте я знав, що не порву з нею, хоч вона все менше вабила мене; як бути без неї — цього я собі не уявляв.

Розмірковуючи отак, я раптом згадав, що треба людей пригостити вином, бо молитви в Цафки вже закінчувалися. Я протиснувся із світлиці на кухню, узяв приготовлений дзбанок, сходами спустився в льох і відкрутив кран у бочці. Вино зацюркотіло поволі, я схилився на бочку, прислухаючись, коли наповниться дзбанок, і раптом відчув, як підземна прохолода витверезує мене і як прояс-

нюються мої думки, стають чіткішими. Я здригнувся й несподівано сам для себе спочатку мовчки, а потім уголос промовив:

— Южеку, Южеку, погано все це закінчиться!

Мене поймав страх, і я оглянувся кругом. Ні, я був сам, мене ніхто не чув; довкола стояли тільки бочки, на долівці блимав каганець, і по стінах танцювали великі округлі тіні. Мені забажалося крикнути на весь голос, тим більше що двері в льох були зачинені, але перш ніж я зібрався це зробити, струмок заспівав голосніше, повідомляючи, що дзбанок наповнився. Я закрив кран, підняв дзбанок, вино ледь не розхлюпнулося, і трохи надпив його. Воно приємно розтеклося по мені, і я ще раз надпив, ще, водночас прислухаючись, чи ніхто не йде сюди; аж раптом мені причувся такий самий шум, як минулої ночі, здалося, ніби двері тихо відчиняються і ось-ось у них з'явиться постать у білому. Я поставив дзбанок під кран, відкрутив його трохи й поволі, з острахом оглянувся: нікого не було, двері були зачинені, лише тіні й далі стрибали по стінах.

— Ах, чортяко, переслідувати мене хочеш? — вилаявся я, сів між боднями на триніжок, закрутив кран і знову присмоктався до дзбанка. Отямився я тільки тоді, коли нагорі в сінях почувся гамір. Молитви закінчилися, й люди почали розходитися. До мене долинув Топлеччин голос:

— Южеку, де ти пропав з вином?

— Ха-ха! — засміявся я коротко сам із себе, скочив на ноги, взяв дзбанок та каганець і подався сходами нагору. Люди вже товпилися біля надвірніх дверей. Я набрав звичайного, байдужого вигляду, наскільки це мені вдалося, й зігнав з обличчя страх.

— Почекайте, люди, ось вино! — запрошував я тих, що прийшли до покійника.

Дехто все одно йшов, інші ж, між ними переважно чоловіки, зупинялися й випивали склянку вина. Я ще й ще раз спускався в льох, коли ж мене чийсь голос, ніби

материн, гукнув од надвірніх дверей із темряви. Мною аж стрепенуло, і я скоріше із страху, ніж із цікавості запитав:

— Хто мене кличе? Боже борони!

— Покійник обізвався! — пожартував якийсь чоловік, уже не пам'ятаю хто, але мені справді мурашки забігали по тілу, коли я переступав поріг.

Перед дверима я побачив матір, загорнуту в чорну вовняну хустку. Вона рушила від хати між дерева, і я хоч-не-хоч мусив піти за нею, щоб довідатися, що їй потрібно від мене. Біля паркану, коли ми відійшли від хати настільки далеко, що нас уже ніхто не міг почути, мати зупинилася й запитала:

— Не думаєш повертатися додому?

Я щось буркнув, мати була тільки матір'ю, і в мене від учорашньої ночі зіпсувався настрій, а ще мені згадалося, як їй байдуже було, коли я йшов з дому, згадалося, чого я пішов і як мати мов не чула мене, коли я розпитував про ґрунт, згадалося, як вона не хотіла переписати його на мене, і все таке інше, — от я й гиркнув:

— Додому? А чого я туди піду?

— Южеку! — застерегла вона мене, але я правив своєї:

— Хіба нема у вас Лізки й Штрафели?

Я знав, що Штрафелі з кожним днем усе важче обстоювати свої партизанські заслуги, тому й запитав так.

— Ще побачиш! — сказала мати, на диво не розсердившись, і зітхнула.

— Побачу, побачу!.. — повторив я.

— Так, побачиш! — промовила мати. — Ти ще не знаєш, що таке жінки. — На хвилину вона замовкла, потім повела далі: — Старий помер, більше ніякого чоловіка в хаті нема. Южеку, я не буду тебе просити, але кажу ще раз: повертайся додому! Послухай мене, щоб потім не було пізно!

Я хотів заперечити їй, хотів відповісти, щоб не втручалася в справи, які її не стосуються, але те, що вона

сказала про жінок, збентежило мене. Я злякався, що мати здогадається про все з виразу мого обличчя, хоч було темно і вона не приглядалася до мене. Я запнувся і довго мовчав, через якийсь час вона додала:

— Я тобі сказала, що мала сказати. На добраніч!

І пішла.

Я стояв, дивлячись, як вона відходить полем, чорна, загорнута в хустку постать, і мені захотілося гукнути їй услід, покликати її, кинутися за нею, усе в мені почало тремтіти, дроз охопив мене сам по собі, і я мало не розплакався вголос, якби... якби наперед не знав, що почую від матері прикре, гостре, бездушне слово — тим часом та чорна постать, наче справедливе й холодне сумління, зникла в долині між вільхами. Я нічого не міг подіяти із собою, стояв мов укопаний, ноги наче поде-рев'яніли; у мене за спиною розмовляли люди, прощалися й розходились, я почув високий наспівний Топлеччин голос і здригнувся. Зітхнув і, оскільки мені не залишалося нічого іншого, повернувся й рушив до хати. Раптом постать у дверях — це була Топлечка — гукнула неголосно, ніби не знала, почую я чи ні:

— Южеку!

Я зупинився й ступив за дерево.

Вона ще раз гукнула, постояла трохи на порозі й пішла до хати, але дверей не замкнула на засув. Я сперся на дерево й задивився на вікна, у яких за червоними занавісками блимали вогники свічок. Я був подумав піти спати в stodолу, але стояв уже жовтень, було надто холодно, тому я перечекав, доки довкола запала тиша,— біля покійника сиділа тільки сама Цафка, скоцюрбившись за грубкою з чотками в руках, і, мабуть, навіть у сні шамкотіла молитви. Я тихенько, як тільки міг, відхилив двері й пройшов до себе у ванькир. Упав горілиць на ліжко й думав про те, що мало не піддався на материні умовляння, що ледь не розплакався, як сьогодні Топлечка після обіду,— страх охоплював мене, я нічим не міг собі заради-

ти — і з полегшенням відзначив, що все-таки я вистояв, що я чоловік, а не якийсь тюхтій.

Те, що вночі здавалося жахливішим, ніж мрець у хаті, вранці, коли я прокинувся, постало набагато простішим. Я згадав про те, що відбувається в домі, тобто про покійника, й сказав собі: «А яке мені діло до них усіх! Я не прив'язаний». І, мовби забувши, як учора ввечері ми розсталися з матір'ю, я вже мріяв лише про повернення додому. Думка про те, що я можу піти, що мені не обов'язково залишатися тут після всього, що трапилося, стала для мене єдиною втіхою, і я свідомо схопився за неї, як потопаючий хапається за соломинку. «Тільки ще цей день, доки не поховаємо його, дай мені, боже, пережити — та й піду!» — вирішив я, і мовби камінь упав у мене з душі.

Пасти повинна була Туніка, але я цього ранку швидко попорався в хліві і сам, не сказавши нічого ні Туніці, ні Зефі, випустив худобу на пашу. Поза стодолюю погнав її до лісу, який був далеко і від обійстя, і від дороги. Усі три Топлечки пішли на ранкову заупокійну до церкви, удома залишилася Цафка з кількома старими жінками в усьому чорному, які разом з нею пильнували мерця; вони йшли одна за одною, хто з долини, хто з-за гори, так, ніби Цафка прикликала їх, і, мов нічниці, кружляли між свічками навколо покійника. Одна з них, Югла, безземельна селянка з Дестели, так налякала мене, що я не міг попастися зуб на зуб. Я завертав худобу й відганяв від себе спогад про ту ніч із п'ятниці на суботу, про Топлечок і Топлеківщину, згадку про обличчя з роззявленим ротом у світлиці і намагався думати про своїх домашніх по той бік рову, про матір; повторював її слова: «Ти ще не знаєш, що таке жінки!» — які не виходили мені з голови й силоміць лізли на язик. Мати думала, що я не знаю, а в мене перед очима стояла Топлечка: Топлечка в stodолі на сіні, Топлечка у ванькирі в самій лише спідниці — о, я вже знав їх, тих жінок!

Знати то знав, але спізнав їх ще мало, дуже мало!

«Що знаєш ти, які ті жінки? Авжеж, що ти знаєш?» — повторював я, дивлячись на своє обійстя, коли нараз почув, що хтось іде за мною. Я увібрав голову межі плечі, мов перед ударом, і рвучко оглянувся. За мною стояла, зігнувшись у три погібелі, стара Югла. Вона анітрохи не змінилася за тих десять чи п'ятнадцять років, відколи я побачив її вперше у парафіяльній церкві, куди ми вдвох із матір'ю ходили на заутреню, хіба що ще більше згорбилася й висохла. Я зблід, і мене обдало холодом. Багато років я не бачив її, і тепер вона ніби з того світу з'явилася переді мною. Не знаю, чого мені саме так подумалося. Я ступив убік, даючи їй дорогу, хоча на пасовиську не було ніякої дороги. Югла, перепочивши, глянула на мене.

— Ой, важко йти,— сказала вона,— я біля ставків ішла...— ніби хтось запитував її про це. Вона склала руки, аж забряжчало: в одній руці в неї були чотки, у другій — важкий молитовник з гілочкою чебрецю, і запитала: — Господи, хіба це ще не Топлеківщина?

— Топлеківщина,— відповів я.

Югла кинула оком по пасовиську.

— Отже, це Топлекова худоба. Бачиш-но,— здивувалася Югла й почала розглядатися, але щось, видно, не давало їй спокою, і вона запитала:— А ти, ти ж не Топлеків?

— Ні,— коротко відповів я.

— Хай бог буде милосердний до Топлекової душі, раз він стоїть перед вічним суддею. Але ж у Топлека не було сина. У них дві дочки? Двоє дівчат?

— Так.

— Я ж бо знала, здається, знала. Дітей то вже майже не пам'ятаю; молодшого, покійника тобто, ледве пригадую. Батька його добре знаю — гойдала в колисці. Моя мати бабувала, тож я при цій нагоді і його колихала в колисці. А бачиш, бачиш, і молодий уже помер, так рано смерть його забрала. Важко йому, сердешному, було цей

світ покидати — жінку залишив і діток, двоє дочок, ще всі молоді, це не легко, можеш мені повірити. Дім цей переслідує нещастя, бабуня ще мені розповідали, та й батько покійного не праведним шляхом з цього світу пішов, покінчив з собою. Як було раніше, уже не пам'ятаю, не пригадую, але бабуня мені розповідали... Що поробиш, люди ми, нещасні створіння на цьому світі, безпомічні, беспорядні, на все божа воля — нещастя прижилося в цій хаті, а до кого вже воно причепиться, того так легко не залишить. Кажуть, що такий дім треба здалеку обминати, а я все одно прийшла, мені, старій, нещастя не страшне, я вже одною ногою на тому світі стою.

Мені здалося, що вона засміялася, і я мимоволі глянув на неї. Тонкі, висохлі губи, як два листочка, й далі ворушилися, хоч слів не було чути; жваво рухалися бистрі очі, мовби разом з язиком вони тільки й залишалися живими в цієї старушенції, і стежили за мною.

— Отже, ти не Топлеків, тоді ти якийсь їм родич.

— Ні, не родич.

— Значить, наймит? — скоріше ствердила, ніж запитала вона. — Чий ти?

— Сусідський, Хедлів, — пробурмотів я, ображений тим, що вона мене назвала наймитом, і додав: — Допомогаю їм. Але я не наймит.

— Еге ж, тепер важко з наймитами. Мусимо допомагати одні одним, як хто вміє і може.

Я щось буркнув, відвернувся й почав гукати на корів, які так і перлися під хату, а мені не хотілося туди, на пасовиську я почував себе привільно. Я подався косогородом, щоб завернути худобу, за мною рушила й стара Югла. Її язик працював без угаву.

— Біда їх спіткала, тяжка біда. Старій нелегко буде чоловіка знайти, а дочки — ті ще надто молоді, щоб заміж вийти. Я вже казала, це такий уже дім, де нещастя прижилося... Бідний Топлек!..

Вона ще щось говорила, але я побіг переймати худобу.

Відігнав її геть від поля й зупинився. Чув і далі Юглин голос, але вже не розбирав, що вона каже. Я здригнувся й згадав — сам не знаю чому — відьом, яких спалювали на вогнищах у давні часи. «Оця б згоріла без усяких дров», — подумалося мені. І страшна ненависть до неї заворушилася в мені, а чого — і тепер не можу сказати.

Сонце підбилося вже досить високо, але я не квапився заганяти худобу в хлів, аж раптом помітив своїх двох сестер, Ольгу й Марицю, які йшли від Топлеків, мабуть, після служби божої завернули сюди, щоб окропити покійника свяченою водою. Вони пройшли зовсім близько від мене, розмовляли голосно, і я все чув.

— Ну, тепер наш хлопчик якусь уже собі вибере, — сказала Мариця.

— Южек? — засумнівалася Ольга.

— А хто ж іще? Кого ж ми ще маємо?

Вони переглянулися й захихотіли в хустинки. Вдали, ніби мене й не бачать...

— Думаєш, що якусь із молодих? — запитала Ольга.

— Навіщо йому ці дітки? Хай стару обкручує. Я на його місці тільки б так і зробила. Топлечка — молодиця кров з молоком, справжня тобі застояна кобила.

— Як на мене, то хай собі повіситься навіть на всіх трьох відразу, тільки б аби ґрунт нам залишився.

І знову захихотіли, їхнє щастя, що вони вже проминули мене. Я й так не знаю, як я не кинувся на них, що мене стримало. Я прислухався й почув, як Ольга не без злості сказала:

— Проклята баба, ти бачила, як вона вирядилася! Хоч би почекала, доки її старий захолоне. А то виставляє свою шию напоказ, наче тільки в неї однієї і є вона.

Мовби наяву, постала переді мною картина: церква, ранкова відправа, Топлечка, і дві мої сестри витягують ший та, чорт його знає з якої причини, ненавидять Топлечку. Чому вони її так не терплять?

Я пригнав худобу і вже, коли прив'язував, відчув, що

в хаті щось негаразд. Жінки були якісь набурмосені, Топлечка мовчала, а Хана, яка залишилася в церкві до кінця відправи й прийшла пізніше, покрикувала на всіх, хоч і стримувала себе, бо ж у домі лежав покійник.

Люди, яким було по дорозі, повертаючись із церкви, заходили сюди, щоб окропити мерця, а пополудні в хаті залишилася тільки Цафка та кілька тих постійних старих нічниць, які безперестанку шамкотіли щось, і коли я проходив повз навстіж відчинені двері кімнати, де лежав покійник, мені здавалося, ніби йду повз каплицю. Не тільки двері, а й вікна були навстіж відчинені, і протяги по всьому будинку розносили запах воску, хвої, осінніх троянд і самшиту; старі нічниці тулилися до грубки, щоб їх не протягло, порожніми очима дивилися перед собою, мовби їх уже ніщо не обходило, і весь час перебирали чотки та шепотіли.

— Южеку, ходи обідати! — покликала мене Туніка.

Я вийшов з хліва й подався на кухню, там уже сиділи всі три й мовчки їли.

Я приніс собі стілець із сіней і зупинився посеред кухні. Стіл, точніше полиця для посуду, була при стіні, а вони три зайняли кожна одну сторону, і я не знав, де мені примоститися. Нарешті я став між Ханою й Топлечкою, чекаючи, поки вони розсунуться.

— Хано! — гукнула Туніка.

— Що хочеш? — огризнулася та і скоса глянула на неї.

— Посунься трохи. А то весь стіл зайняла.

Тепер Хана оглянулася і, не підводячись, подалася разом із стільцем ближче до Туніки, звільнивши місце між собою і матір'ю.

— О господи, які ви! — простогнала Топлечка і втерла очі фартушком, через що я подумав, що вона плаче, але глянути на неї не наважився.

Ми мовчки з'їли юшку. Потім Топлечка встала — готувала вона — і подала на стіл наступні дві миски: картоп-

лю з тушеною яловичиною та салат. І тут Хана голосно і якось надто нетерпляче запитала:

— Дядько Рудл ще не прийшов?

Вона й сама бачила, що його нема, а проте запитувала. Перебігла очима по всіх нас, зупинила погляд на Топлечці, ніби та повинна була їй відповісти, і ще раз, так само нетерпляче, промовила:

— Дядько казав мені, що до обіду прийде, як тільки відправа закінчиться...

Усі мовчали, лише Топлечка оглянулася на дочку.

— Чого ти так на мене дивишся? — простогнала вона, потім ще сказала: — Хоч сьогодні не мучте мене, хоч сьогодні, поки поховаємо.

Вона знову взялася за фартушок, але, перш ніж піднести його до очей, встала й вийшла з кухні, гірко схлипуючи.

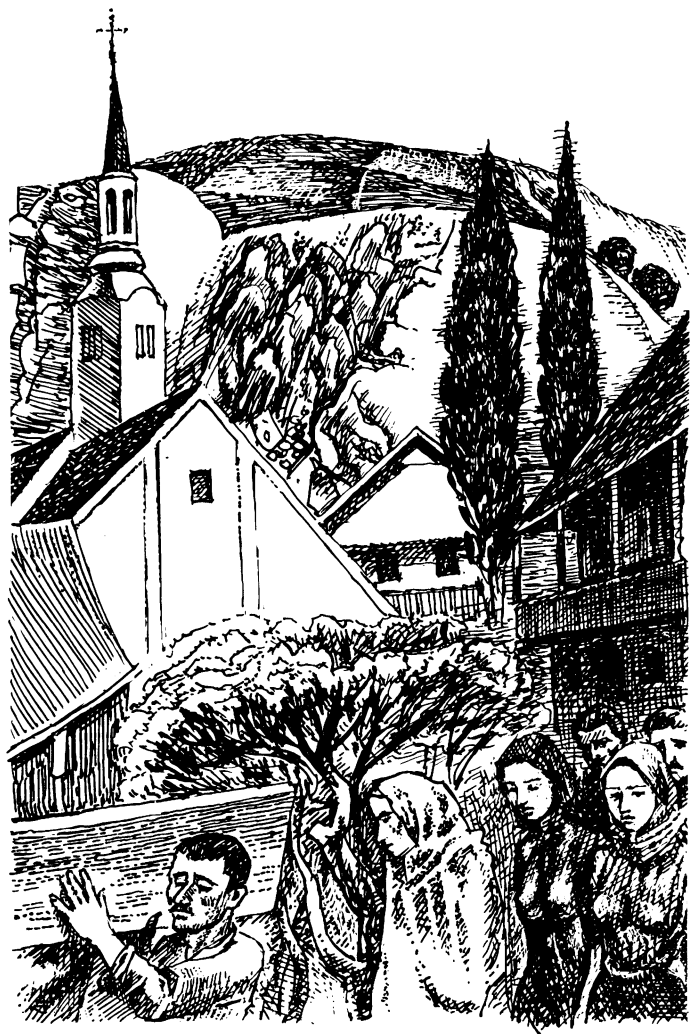
— Дай спокій матері! — сказала Туніка.

— Дай спокій... Що ти знаєш? — обірвала її Хана.

Тепер і молодша, Туніка, встала з-за стола. Залишився я з Ханою, вона й далі обідала. Я не відривав очей від стола, щоб не дивитися на Хану, мені було невимовно гидким усе, що вона робила за столом: як набирала їжу; як несла ложку до рота, мов засватана краля, яка не помічає нічого довкола себе; як жувала м'ясо і як допомагала собі при цьому пальцями. «Слава богу, — думав я, — що оце востаннє обідаю з вами, востаннє мушу терпіти вас». Аж мені легше стало від думки, що можу піти від них — і піду.

Очевидно, щось було між ними до того, як я сів обідати; між ними — цебто між Топлечкою й Ханою та між дядьком Рудлом. Звідки мені було знати, що ще того ж таки дня вдарить грім, щойно покійника закопають у землю.

Похорон призначили на четверту годину, але через те, що до Рогозниці півтори години ходу й дорога була погана, покійника довелося виносити з дому о другій годині —

коротше кажучи, рушили скоро після того неприємного обіду; щойно я закінчив їсти, як почали приходити сусіди й родичі попрощатися з господарем Топлеківщини — останнім Топлеком.

Я повинен сказати: мені повезло, що на похорони прийшов тесля Шеруг, він забив труну, отож мені не треба було цього робити, але нести все-таки довелося. Труну несли четверо, раз за разом міняючись, а коли ми вийшли до монастирського лісу, Рудл оглянувся назад, побачив мене й показав очима, щоб я йшов до труни,— дітися не було куди, мусив іти. У лівій руці, відставивши її далеко вбік, я ніс капелюха, а правою притримував мари, які погойдувалися на плечі й аж стукали по кістках на кожній ямці, при кожному кроці трьох інших носіїв. І ще сьогодні, майже через три роки, я відчуваю ці удари по плечу, чую слова молитви перед труною й жіночі голосіння за нею; у пам'яті в мене залишилася кожна вибоїна, кожен камінь, які я повинен був переступити або обійти; ніби сьогодні бачу всю довгу похоронну процесію, хоч і боявся оглядатися назад; виразно уявляю Топлечку і її обох дочок, які ступали вслід за труною й голосно плакали; пам'ятаю цибату постать Рудла, що йшов поряд із Топлечкою, високо й непорушно несучи свою голову, його білий холодний погляд безжалісного судді на похороні; пам'ятаю матір, яка час від часу виринала в натовпі, і сусідів, і багатьох інших людей. Три чи чотири рази я мусив підставляти плече під труну, але мені здалося, що я ніс її цілу вічність і що вона була незмірно важка, а два дні тому, вночі, ми легко вдвох віднесли його в комірчину на ліжку. Усе це, як зараз, стоїть у мене перед очима, хоча вже не пам'ятаю, як ми дісталися на кладовище. Ледве я віддихався, як почулося голосіння, спочатку дитяче — плакала Туніка, потім крик — це голосили Топлечка й Хана. У них були майже однакові голоси, як у двох сестер, як у двох старих тіток, які шморгають носами, бо повинні тужити; принаймні так я подумав про Топлечку.

Рудл повів хустиною по очах і заховав її до кишені. Ще вночі, коли я стояв під годинником і дивився на труну, засіла мені в голові страшна думка і не покидала й тепер: як інакше люди живуть і якими інакшими хочуть показати себе перед світом. Задурманений духом свіжорозкопаної глини й солодкавим запахом кипарисів, я раптом відчув якусь порожнечу в голові й слабкість по всьому тілі, а може, це сталося тому, що перед тим я випив яблучнику, чи від того, що втомився, несучи труну, не знаю.

— Що сталося, то сталося,— несподівано промовив Рудл, звертаючись до Топлечки,— своє він прожив. Усі будемо там, кожен у свій час.

Це він виголосив як незаперечну істину про неминуче, щоб потішити її. Топлечка ж ще більше захлипала.

Я добре пильнував, аби не зустрітися поглядом з нею чи з котроюсь із її дочок, як і з Рудлом або священиком — молодим, чисто поголеним капеланом, що виринув хтозна-звідки на кладовищі, проспівав своє, покропив усіх свяченою водою, знову проспівав і зник так само несподівано, як і з'явився,— видно, часу не мав.

Повертався я з матір'ю, наздогнав її, і вже потім ми разом ішли майже до самої хати; я твердо пообіцяв їй, що прийду додому, і мені від того аж полегшало на душі. Мати скаржилася на Штрафелу й Лізаню, як тепер вона називала Лізу. Те, що покину Топлеків, сама думка про це додавала мені духу — але все одно я думав про Топлечку, вона не йшла мені з голови, хоч я й проганяв будь-яку згадку про неї. Усе, що я казав матері, були тільки слова, голі слова й більше нічого. Ще того вечора, тієї ночі все повернулось інакше.

Удома, тобто в Топлеків, на мене чекало повно роботи; уже зовсім стемніло, коли я підстелив худобі, зняв ліhtar із балки, зачинив двері, попробував, чи вони добре замкнені, і пішов до хати. У світлиці були тільки свої, Топлекові. Усі інші люди, крім Цафки та її чоловіка, який

прийшов з нею заради того, щоб випити, розійшлися по домівках, і ті двоє теж збиралися йти.

— Ти, батьку, не можеш, щоб не набратися,— докоряла стара своєму Цафові, а я так і не міг збагнути, чому вона називає його батьком, адже в Цафівій халупі ніколи не було дітей.

Раніше, у давні часи, та й у війну ще, поминки в нас тягнулися довго, поминальники напивалися й сиділи за північ, аж доки родичі не пересваряться між собою на смерть, а в тому, що на поминках виникали суперечки, як жити і як господарювати без покійника, не було нічого дивного, адже для сварки тут завжди знаходилося досить причин та й слухна нагода траплялася. Туманно пригадую, я тоді ще був малюком, як ми поховали нашого батька і як мати на багато років посварилася з ріднею. Тепер, по війні, поминки, ті пригощання після похорону, принаймні в нас, у наших краях, зовсім стали інакші, змінилися. У Топлеків залишилася молода господиня, залишилися дві дочки, з яких старшу, Хану, щось стривожило, і вона почала приглядатися до матері. Про себе можу сказати, що до тих поминок я нічого такого не помічав, а в той вечір уперше розвиднилося мені.

Я перечекав біля грубки, коли Цаф із Цафкою пішли, навантажені випивкою та рештками частування. У Цафа з кишені стирчала закоркована пляшка з-під мінеральної води, а від нього несло винним духом. Ті, що сиділи за столом, одне за одним побажали їм щасливої дороги, і запала тиша — мені здалося, ніби вони замовкли через мене, не знали, що далі казати. Топлечка сиділа з одного боку стола, Рудл — навпроти неї під вікном, отож він з братовою бачили одне одного, а біля нього в кутку примостилася його дружина, Топлеччина двоюрідна сестра.

— Пора вже й нам іти, чого сидіти? — сказала двоюрідна сестра. — Дівчата, вставайте!

І рукою, у якій була затиснута хустина, повела в бік

дочки, що сиділа біля неї, мовби хотіла підштовхнути її, тимчасом як поглядом докоряла чоловікові.

— Чого ще сидиш, на яку божу милість чекаєш?

— О господи, таж посидьте, не йдїть, ще не пізно. Куди ви квапитеся? — сказала Топлечка й посадила першу дівчину, яка почала підійматися, назад на лавку. А сама ніби прокинулася від сну, раптом уся ожила й заметушила-ся: — Ханю, піди-но наточи вина!

Туніка встала з-за стола — очі в неї були червоні від сліз і личко змарніле — і пішла на кухню, а Хана навіть не зрушила з місця. Всілася за столом так, наче вирішила пересидіти всіх.

— Господи, господи, — забідкалася Топлечка, потім обернулася до мене — я все ще стояв біля грубки — й сказала: — Южеку, ти з ліхтарем, піди-но наточи вина в літрову пляшку.

Хана, яка досі мов не чула материних слів, тепер схопилася раптом з місця, вирвала пляшку в матері з рук і, наче її вітром здуло, вискочила із світлиці.

— Така вона, капризна, з характером! — гірко промовила Топлечка й зітхнула. — Южеку, о господи, та ти ж ще не їв! Сідай за стіл, повечеряй! — І знову ні з того ні з сього заохкала: — Ох, горе мені, сироті убогій, нещасній, з такою дитиною!

Топлечка взялася руками за голову, здавалося, ось-ось вирве жмут волосся, але тільки затулила обличчя долонями й скрушно похитала головою. Рудлові дочки тихо підвелися й одна за одною вийшли на кухню, куди недавно подалася Туніка. Я сів за стіл і підсунув до себе картоплю з м'ясом; на скатертині стояли тарілки, лежали ножі та виделки, мов на свято. Знову запала така тиша, що можна було відчутти, як усе в домі напружене, і я почув, що годинник на стіні ще не йде, тільки мій ніж шкрябав по старій порцеляновій тарілці і виделка стукала об її дно. Раптом Рудлова дружина, штовхнувши чоловіка ліктем, глянула скоса на нього — Топлечка не могла цього помі-

тити, бо зігнулася мов переламана,— тоді Рудл поклав кулак на стіл, як припечатав, і сказав:

— Так, Зефо, дівчата в тебе підростають.

Топлечка зітхнула, аж здригнулася її зігнута спина, і ще глибше занурила обличчя в долоні.

Рудл не сказав більше нічого, тільки налив собі в склянку вина й випив. Дружина зиркнула на нього. Він не підвів очей, але її погляд відчув. Посунувся на стільці, підняв руку й опустив її на стіл.

— Інакше й бути не може,— обізвався він,— через якихось пару років матимете чоловіка в домі.

Топлечка знову смикнулася.

— Тільки ти дивися, як вони будуть поводитися!

Топлечка прийняла ружи з обличчя, підвела голову й глянула на нього.

— Так воно, Зефо,— вів далі він,— так я гадаю. Ти своє прожила... Франц теж був молодий, а мусив померти.

— Ти що кажеш? — спалахнула Топлечка, і очі в неї заблищали. За якусь мить вона перемінилася, ніби щойно збагнула, що він назвав її покійного чоловіка,— і зайшлася нестримним плачем.

— Ну що ти, Зефо! — хотіла її заспокоїти сестра. Але сестрин голос тільки роздратував її.

— Так що, я маю живцем у могилу лягати? Я не можу, і в цьому все моє нещастя.

Вона встала — такої роз'яреної я її ще не бачив: обличчя в неї набухло, почервоніло, а потім зробилося синім.

— У могилу я не ляжу,— кричала вона надтріснутим, як у п'яниці, голосом,— запам'ятайте собі, усі запам'ятайте, уся рідня — не ляжу... ні... ні!..

І вона заридала, захлинаючись плачем.

Тим часом повернулася Хана з вином. Поставила пляшку на стіл, подивилася на всіх по черзі й запитала:

— Що тут сталося між вами?

— Між нами? — перепитала Топлечка й гостро подивилася на неї.— Ти помовч. Ви змовилися між собою,

так? — Вона подивилася на Хану, Рудла, сестру.— Ви собі як хочете домовляйтеся, але не думай ти, шмаркачко, що я заради тебе в могилу ляжу, не думай!

Я налив собі в склянку вина, рука в мене тремтіла, і воно порозхлюпувалося.

— Господи, а чим я завинила? — простодушно запитала Хана.

— Ух!— видихнула з себе Топлечка.— Завинила? Ух!..— Це для неї було вже занадто, вона не могла знайти слів, щоб відповісти їй. І знову заквилила.

— Якщо я вам стою поперек дороги, можу піти з дому,— наскільки вдалося, спокійно сказала Хана.

— Ще чого! — втрутилася двоюрідна сестра, яка до того весь час тримала язик за зубами.

Топлечка тільки зиркнула на неї. Я проковтнув вино й чекав, коли нарешті візьмуться за мене. Ніби в тумані я бачив Рудла і всіх інших у світлиці, чув його настирливий голос, хоч він тільки запитував мене:

— А ти як думаєш, Хедле?

Я був надто переляканий, щоб відповісти йому. Тому Рудл далі ставив запитання і ними диктував свою волю.

— Ти їм допомагав, так? Тебе мій покійний брат, земля йому пухом, просив, так? А як тепер? Ваш Штрафела, кажуть, скоро піде від вас, так? Залишаться самі жінки, їм буде потрібний чоловік у хаті, так? Тобі треба буде повернутися додому, так? Чуєш, Хедле?

Іншим разом, якби не було тої суперечки й жіночих сліз, якби не та настирливість Рудла, який хтозна-звідки взявся на мою голову й захотів наводити тут свої порядки, та якби не ті його запитання, я спокійно відповів би, що повернуся додому, що ми вже з матір'ю про все домовилися, і сказав би також, що зроблю це через Штрафелу,— тобто вчиню саме так, як розважив Рудл; Топлечка для мене врешті-решт нічого не значила. Але після теперішніх його запитань — це я відчував усе гостріше — такої

розмови між нами вже не могло відбутися. Я дедалі міцніше вмощувався на своєму стільці, і в душі в мене росла впертість: ні за що на світі не зйду з цього місця, принаймні зараз. Я відчував, як той Рудл свердлов мене очима, як дивився на мене, як чекав, щоб я скажу, чи заперечно покручу головою, чи погоджуся з ним, тим часом у дверях світлиці я побачив Туніку й за нею голови обох Рудлових дочок.

Я простягнув руку за пляшкою й знову налив собі вина, але не встиг випити й відповісти щось, як колесо закрутилося в інший бік — повернула його того вечора Топлечка. Вона підвелася, випросталася,— я ще ніколи не бачив її такою злою й рішучою, аж живіт у неї ходив ходуном,— і сказала своє слово.

— Так ось,— почала вона.— Почекай, я вам скажу, як я вважаю. Ти собі думай як хочеш, думай, ніби я для того на світі, щоб мною попихатися. Знаю, ви мене за дурненьку маєте,— і я була такою, бо інакше б не далася, щоб мене ви на цю прокляту гору загнали, але тепер досить з мене. Я житиму так, як мені самій подобається, і ті будуть у мене вдома, хто буде допомагати мені вести господарство.

Вона мала на увазі мене — мені це полестило і водночас обдало мене холодним потом: тепер я, хоч би й хотів, уже не міг би встати із стільця, забагато навалилося на мене.

— А кому це не до вподоби, може собі йти.— Вона почекала трохи й потім докінчила: — Поради я у вас ні в кого не просила.— Це стосувалося Рудла та його дружини.— Не бійтеся, не пропаду, дам собі раду.

Сказавши це, вона пройшла через усю світлицю й сіла біля грубки так, щоб усіх нас бачити. Склала руки на животі і тепер — це було видно — чекала, доки родичі заберуться геть; їй не треба нікуди йти, Зефа була в себе вдома, і можливо, що вперше, відколи прийшла сюди,

вона це повністю усвідомила. Здається, і родичі правильно її зрозуміли.

Але це було не все, Зефа ще запитала:

— А Гечева як? Удруге заміж не вийде?

Настала тиша, яка вимагала відповіді. Топлечка перевернула колючий погляд з Рудла на сестру й чекала.

— Так, вийде,— знехотя вичавив із себе Рудл,— задля малих дітей.

— А мені могили дождатися? Так?

Знову вона проштрикнула поглядом кожного з них і стала чекати.

Першою не витримала сестра:

— Значить, це правда, ми не помилилися! Значить, ти, тільки ти можеш бути такою, жакливою! Рудл, чого сидиш? Ходімо!

Яку правду вона мала на увазі і в чому вони не помилилися,— очевидно, це стосувалося якихось їхніх родинних справ,— сестра так і не сказала. До світлиці зайшли її обидві дочки, і вона не змогла докінчити. Рудл підвівся, вигляд у нього був невеселий, кислий, мовби Топлечка всю радість у нього забрала, взяв у руки капелюха, буркнув якесь прокляття й сказав:

— І таке бачити під рідним дахом?.. Зефо, ми ще поговоримо! На добраніч.

Топлечка нічого не відповіла. Але раптом у сінях заверещала Хана. Як не при своєму розумі, вона кричала, що хай тітка на милість божу почекає її, бо вона піде з ними, вдома їй нічого робити.

— Ох, ця мати! І до чого ми дожилися, бідні сироти!..

Вона вбігла до світлиці за Тунікою, але та нікуди не збиралася йти, тільки плакала.

— Забирайтеся, усі забирайтеся! — виганяла нас Топлечка, сидячи непорушно біля грубки.

Я вискочив із світлиці. У сінях ще було чути, як Хана вивергала прокляття вже десь біля паркана, йдучи з дядьковим сімейством, і раптом я відчув, що хтось стоїть за

мною. Я оглянувся й побачив Туніку. Вона втерла сльози й запитала мене:

— Южеку, ти ж не підеш? Прошу тебе, не йди! Мені страшно...

Вона стояла переді мною, уся нещасна й безпорадна, такою я її ще ніколи не бачив; і досі не знаю, що мені не дало обняти її й пригорнути до себе. Можливо усе повернулося б інакше, не так, як воно склалося. Але щось заважало мені. Вона вся тремтіла, очі її тривожно блищали, у них причаївся страх і прохання. Чи я злякався Топлечки у світлиці біля грубки, чи подумав, що в такий жалобний день не гоже чіпати її. І я спромігся тільки на те, що скоріше простогнав, ніж промовив:

— Іди спати, Туніко; я залишуся у вас, принаймні сьогодні. Чого ти боїшся, Туніко?

Вона з вдячністю глянула на мене, зненацька схопила мене за руку, стиснула її, повернулася й зникла на кухні, а звідси сходами постукотіла нагору в свою кімнатку.

Я зайшов до себе у ванькир і щойно хотів роздягатися, як Зефа голосно, так щоб було чути в усьому будинку, і в Тунічиній кімнатці теж, покликала мене:

— Южеку, ходи сюди, повечеряй, ти ж нічого не їв і не випив!

Я відгукнувся, бо мені й справді хотілося пити, і пішов. Я випив, а коли вона сказала мені сісти, то й сів. Почав доїдати з мисок, що залишилося,— голод прийшов сам по собі. Хоч я був обернений спиною до грубки й дверей, проте відчував усе, що вона робила. Зефа вийшла до сіней, замкнула надвірні двері, подалася на кухню, гукнула Туніку, чи спить; повернулась у світлицю, сіла на лавку біля стола, наточила собі вина, випила, налила мені; потім відійшла до грубки й почала роздягатися. Чув я, як вона роззувалася. Потім скинула чорну шовкову хустку з голови і склала, спустила чорну спідницю з себе й переступила через неї, розстебнула, зняла кофту, підійшла до ліжка, розстелила постіль і лягла, зітхнувши.

Я підвівся й пішов до дверей, не глянувши на неї й на ліжку.

— Господи, Южеку, я буду боятися,— почув я за собою.

Я зупинився, на мить згадалася мені Туніка, але її образ відразу ж зблід, ніби його вода змила. Потім я почув:

— Може, ти б собі у світлиці постелив, коло грубки?..

Я гмикнув і пішов.

Уже в своїй кімнаті я почув, як вона встала й заходилася рихтувати мені постіль біля грубки.

Довго я сидів на своєму ліжку, потім встав — Туніка вже напевно спала — й подався через сіни. У світлиці горіла лампа. Я погасив її і, коли рушив до грубки, де мене чекала постіль, почув, як зашурхотіла солома під Зефою, жінка зітхнула, а далі покликала:

— Южеку!

Її голос звучав нетерпляче, благально і мало не як наказ.

І знову потяглися ночі, у які не було коли згадувати покійника чи думати про Туніку.

VII

Так воно склалося, що я не повернувся додому, на Хедлівщину, а залишився на Топлеківщині, біля Топлечок, точніше при Топлечці, при Зефі, при старій. Хана, яка так несподівано пішла з дому, судячи з усього, не збиралася скоро повертатись; десь через тиждень після своєї втечі, коли вже могла передумати й перестати сердитися, вона прислала одну з Рудлових дочок по свої гребінці та фартушки, по зимові хустки, робочий одяг і взуття. Туніка плакала, але все познаходила й віддала своїй троюрідній сестрі. Топлечка ж, коли повернулася з церкви, спочатку поблагословила всіх прокльонами, потім відважила Туніці

ляща за те, що вона віддала одяг, хоч через день уже заявила зовсім інше:

— Ось що я скажу: щоб її ноги в цій хаті більше не було!

Це вона сказала для мене й для Туніки, а також для всіх тих, хто приходив у дім і починав розмову про Хану чи про господарювання.

— Упораємося самі, хай нікого це не турбує! Я давала раду раніше, коли мала клопіт із *ним*, то не пропаду й тепер. Яке щастя, що нам Южек допомагає, о господи!

— Тримай же його! — радив хто-небудь, не знаючи, як воно між нами насправді.

— Я б не проти, якби ж могла, — відповідала Зефа. — Але в молодого вітер у голові.

— То хіба це так складно? — заперечували їй люди. — Таж у тебе он дві дочки, якась та впаде йому в око.

— Ех, — зітхала Топлечка, даючи зрозуміти, як їй не легко говорити про дочок, і пояснювала: — Вони ж ще надто молоді.

А кум чи хто-небудь інший відповідав:

— Виростуть швидко, за одну ніч тебе переженуть, і не зоглянешся коли, ха-ха-ха!

І кум чи хтось інший не втримувався, щоб не підморгнути багатозначно й не засміятися вголос.

— Гаразд, ще побачу!

Топлечка відповідала на це коротко, як тільки могла.

Було видно, їй не подобалося, коли при ній заводи́ли мову про те, що треба буде видавати дочок заміж. І люди стали це помічати, я й сам одного разу чув, як Муркець розповідав про неї, скалячи зуби.

— Анахтема, а не молодиця, ти б побачив, як вона з церкви йде! Уся аж пашить. Дурницю Хана зробила, що з дому пішла, стара ще собі діда приведе, і дочка буде мати чорта в хаті. Ох, і дурне ж те дівчисько, ще пошкодує, ох, пошкодує. — Потім той Муркець, чи Мурчик, як

Його прозивали за малий зріст, знайшов мене своїми мишачими оченятами, тицьнув повз мене пальцем, наче хотів показати мені щось у вікні, і застеріг: — Ти, Хедле, оберігайся її, доки ще не сплутався з нею. Бо потім, хлопче, каються буде пізно! Ніякі сльози не допоможуть. У тебе нема батька, щоб попередив тебе, тому не ображайся, що я це тобі кажу, бо я, бачиш... хі... хі...

Муркець замовк і провів долонею по обличчю, мовби оживляв якийсь спогад, а що той спогад був неприємний, то йому важко було видобути слова із себе.

У корчмі сиділо мало людей, самі чоловіки, потім прийшла корчмарка, у дверях з'явилася одна з її дочок. Я хотів було вдати, ніби все це мене не стосується, спробував навіть усміхнутися, бо люди почали звертати на мене увагу, але нарешті відчув, що не можу справитися із собою і що кров припливає до обличчя. У мене було таке відчуття, наче мене виставили напоказ, і тривало воно якусь хвилину, доки Муркець не дійшов до свого «я, бачиш», згадав себе, свої пригоди, розчулився над собою — і тепер чоловіки стали з нього підсміюватися. Вони перечекали, поки він втерся, а тоді почали під'юджувати його, щоб розповів якщо не для них, то для молодого про те, яку приключку він мав з жінкою. Муркець ще раз провів долонею по обличчю, ніби вигрібав спогади, і розповів давню історію, як господарева дочка, у якого він служив наймитом, спокусила його.

— Так воно було, заманила вона мене до себе в ліжко, високо вистелене,— Муркець аж підвівся з лавки, показуючи рукою,— значить, у ліжко до себе, сама роздяглася наголісінько, і мене роздягнула. Отак ми й лежали голі, і я, клянуса богом, не знав, що робити, такий страх мене взяв! Але дівка здогадалася. Обняла мене, а я був як дріт, кажу вам, як дріт...

Чоловіки розреготалися, корчмарева дочка голосно захихикала, ніхто вже не звертав на мене уваги, навіть корчмар, я встав і поклав гроші за свою четвертину.

І поки корчмар шукав у шухляді здачу, я почув, як Матяшичів прикажчик запитав:

— Так чому ж ти не оженився з нею? Багачем був би...

Муркець знову втер обличчя рукою й відповів:

— Куди мені — бідняк та ще й на зріст півлюдини! А яка ж вона гарна молода була, коли до шлюбу їхала! Я в stodолі на сіно заліз, коли вони вінчатися збиралися, а потім напився як чіп... Ех, багацька дочка була, погралася трохи зі мною, погралася... З бідняка можна й пожартувати! А мені було хоч вішайся, але не повісився...

— Вішатися — останнє діло.

Оцей повчальний вислів, сміх, а далі регіт — це було останнє, що я чув, перш ніж з ганку побачив садибу Топлеків і попростував до неї через дорогу, радий, що мені вдалося непомітно вислизнути, не повертаючи нічиєї уваги. «Через жінок, гай-гай, через жінок я не вішався б», — міркував я собі, здвигаючи плечима, — ех, який я зелений був тоді, як мало знав життя! «Погралася трохи зі мною, погралася...» — бурмотів я собі під ніс по дорозі й уявляв роздягнену жінку на високому ліжку, яка голосно сміється й грається з незмірно нещасним Муркецем. Мені стало жаль його, власне, я жалів самого себе. Та багацька дочка була наче Топлечка, Муркець — це я сам, і Топлечка зітхала, підганяла й наказувала: «Лоскочи мене! Ну, лоскочи мене!..» Мені голова йшла обертом, я не знав, як бути, десь усередині в мені зачався страх, я боявся всього на світі, і Топлечки теж, але не міг собі повірити, що вона грається зі мною. Ні, це не була гра — те, що було між нами, це було з самого початку щось інше. Господиня взяла мене, і з часом я дедалі більше відчував, як вона пам'ятає, що має мене, як прив'язує мене до себе, як ні за що на світі не віддала б мене іншій, як... як радо зробила б мене своїм господарем, — тому я чувся таким дівтяком, таким зеленим. Я не знав, що робити, і дуже радів, що Хани нема вдома, коли

Топлечка починала вередувати. Хана не мовчала б, це не Туніка, вона б нещадно познущася з матері.

Як ще десь півроку тому я почував себе наймитом і мені було боляче від того — справді, я ні за що не пішов би з дому, коли б не було там Штрафели, вічної гризні та жіночих сварок! — так тепер мені набридало те, що Топлечка тупцювала довкола мене,— аж було неприємно.

Раніше в неділю, коли я приходив після ранкової відправи додому, у мене було повно усілякої роботи в хліві й на подвір'ї, потім доводилося хтозна-скільки чекати, доки о другій годині — і це ще добре, якщо о другій,— якась із них вийде на поріг і гукне: «Обідати!» А тепер, коли я повертався із церкви, то тільки заглядав до хліва: худоба вже була попорана, корови лежали на своїх місцях; у сінях, коли я йшов у ванькир переодягатися, не було Хани, яка завжди бурчала, що я десь ходжу і худоба недоглянута. Тільки я виходив із своєї кімнати, відразу відчинялися двері з кухні, на порозі з'являлася Топлечка, мало не по-святковому одягнена, і вже щebetала:

— Добре, що ти прийшов, скоро обід буде готовий. Иди, сідай, ми з Тунікою зараз прийдемо у світлицю! — Вона поверталася до своїх мисок, а через хвильку вже знову з'являлася з мискою в руках.— Господи, Южеку, подивися-но до худоби. Туніка там поралася, я казала їй, але глянь ще ти, я не маю часу, а на дитину,— це про Туніку! — покладатися не можна.

Щастя, що Туніка не чула нашої розмови. А якби Хана почула таке, то відразу б завелася, байдуже, чи слухав хто її чи ні, і почала б писклявим голосом кривлятися: «Господи, господи, золотий Южек, що варта хата без чоловіка?»

Я не переодягався — була неділя, тож мав бути святковий стіл; і не скинув пальта — стояла осінь, і вже добряче тягло холодом; лише накинув на себе фартух і, хоча вже був у хліві й бачив, що все там гаразд, все одно пішов ще

раз туди. По дорозі я зустрівся з Тунікою, яка повертала-ся з порожніми відрами від свинарника.

— Може, тобі допомогти, Туніко?

— Не треба,— коротко відповіла вона, а потім додала, ніби пояснюючи: — Я вже все поробила.

Поганий настрої Туніки мене мало обходив. «Задасться!» — подумав я і повз хлів — усередину я не заглядав — пішов у возівню. Схопився за драбину, переступив через дишель і припав до широкої шпарини між дошками, якими була оббита з того боку возівня. Крізь щілину було видно пожовклі дерева по той бік струмка, а між ними садибу — мій дім: листя опадало, і все виразніше проступали нові дахи будівель. Вони дивилися на світ, по цей бік, на Топлеківщину, і будили в мені думки, від яких я з кожним днем ставав міцніше на власні ноги й відчував, що я таки Йозеф Хедл. Про Штрафелу вже скрізь казали, що він піде, а Лізка так змарніла, що на неї страшно було глянути. Не тільки будівлі, весь хутір усе більше й більше тягнувся до мене — мені треба було тільки ступити через рів і дати лад. Це б уже сталося, коли б не зв'язався з нетерплячою овдовілою Топлечкою. Якби хотів, ще міг би тепер піти, але не пішов, і навіть якщо б замість лагідної Туніки була в'їдлива Хана, то й то на-вряд чи зважився б це зробити. Мої стосунки з Топлечкою приносили мені задоволення, хоч... хоч із часом я почав відчувати, що там, де був страх у мені, почало ворухитися щось таке, як пересичення.

— Южеку!..

Гукала Топлечка, і хоч голос її був заклинний і нетерплячий, проте не вабив мене. Я здригнувся й відскочив од шпарки. Мені не хотілося, щоб вона знала чи бодай мала підозру, куди я дивився,— тоді б усе ускладнилося ще більше.

У світлиці вже сиділа Туніка на лаві за столом, Топлечка ж увійшла слідом за мною. Я стояв посеред кімнати, а вона ще з дверей почала:

— Сідай, Южеку, сідай! Візьми стілець і сідай!

Залишила миску з салатом коло грубки, схопила стілець і поставила біля стола; сама вона сіла біля шухляди, де сидів колись покійний Топлек. Мені ж було призначене місце напроти, наче кумові або родичеві, який прийшов у гості.

Хана сказала б: «А ти б, може, на батькове місце сів?»

Ми проказали молитву, кожний про себе, перехрестились і взялися за їжу. І тут почалося.

— Господи, підстілка ж потрібна,— сказала Топлечка й глянула на мене — не на Туніку.— Треба подивитися в лісі. Сьогодні пополудні золота пора. Тільки хто піде зі мною, бо самій не хочеться. Далеко, та й на відлюдді.

«То йдіть обоє!» — порадила б Хана, причому сказала б це серйозно, так що ні Топлечка, ні я не мали б підстави присікатися до неї, а вона тим часом сміялася б з нас у душі.

— Южеку, може, ти пішов би зі мною? Туніка пожене худобу пасти.— І через якийсь час, бачачи, що я мовчу, додала: — Я б тобі показала межі. Ходімо!

Я сидів як на голках. Зовсім інша річ, коли ми вдвох із Топлечкою орали: вона вела бичків, а я плуга тримав; але тепер — щоб я йшов із нею до лісу, уздовж по горі між хатами — таке мені анітрохи не подобалося.

— Таж сухо, нема чого думати,— сказав я.— І листя з дерев уже облетіло,— намагався переконати її, що не потрібно йти до лісу.

Вона ж зосталася таки при своїй думці, а я не мав чим заперечувати. Ми далі обідали. Після юшки була картопля, потім м'ясо з салатом, і Топлечка знову почала згадувати господу та Южека.

— Господи, Южеку, як ти думаєш, червону можна вже запрягати?

— А чом ні? — відповів я, а потім пояснив Туніці: — Бички надто молоді для згірків. Вони п'ять разів перевернуть воза, доки дотягнуть його додому.

— Господи, це правда.

«Господи, Южеку, це золота правда!» — поправила б Хана, а Туніка тільки мовчки поклала ложку. Топлечка ж говорила далі:

— Господи, Южеку, про випивку ми зовсім забули! Іди-но принеси вина! З бочки, що в кутку. Ключ у мене, бери, сифон ти знаєш де висить, внизу на дверях. Повний дзбанок наточи! Господи, така спрага! І в тебе теж, Южеку? Господи, господи!

«Бог вам на поміч!» — побажала б Хана і встала б з-за стола, як і Туніка, тільки Туніка це зробила мовчки.

Усе це й таке інше призвело до того, що я перестав показуватися на людях, навіть додому більше не ходив. Поза хатою, на полі й у селі, я унікав Топлечки, а вдома було інакше. Я допомагав їй у господарстві — вона хотіла цього.

У ті часи, після війни, важко було всидіти вдома: але якщо раніше я любив ходити на різні мітинги і заради дівчат, і заради того, щоб з дому втекти, то після Топлекової смерті я майже нікуди не витикався, а люди ж тоді мов чемериці об'їлися, ніколи ніхто по-справжньому не знав, на якому світі живе. Усяке говорили: що будуть усупільнювати худобу, що позабирають ґрунти, що в тих, хто собі надбав, усе відберуть, а їх відправлять у Сербію. Те, що реквізують монастирський виноградник чи поділять панську землю, людей мало обходило. Панські ниви та луки і так споконвіку орендували бідняки, про ченців не треба було особливо переживати, бо дурних бабів є достатньо на світі, а от людські наділи — то інша річ! Штрафела після свого останнього конфузу мало говорив, тільки хитро всміхався, коли добре випивав, і хвалився, що він, мовляв, знає, яку йому лінію вести, а всі скоро на своїй шкурі відчують що до чого, це означало, що не буде так, як би воно мало бути, аби люди собі спокійно жили й одружувалися, як хто хоче. А все це казалось для того, щоб людині не дати спокою, щоб вона не сиділа вдома,

а бігала на всякі збори, бо тільки там вона могла про дещо дізнатися. Так дійшло і до тих зборів узимку, на яких Штрафела дістав своє— раз і назавжди.

Збори відбувалися в корчмі, у Пля, як це було заведено в Гомилі ще з передвоєнних часів. Топлечка заздалегідь зібралася, перед вечерею, і, коли я прийшов до світлиці, запитала мене:

— Ти підеш?

Я став посеред кімнати, зітхнув і звів очі скоріше до стелі, ніж на годинник біля грубки.

— До Пля, на збори...— пояснила вона, бачачи, що я мовчу.

— Не знаю,— відповів я, хоч давно вже вирішив піти: мені не було однаково, яка доля чекає нас, що буде з нашими наділами.

— Я піду,— сказала Топлечка й заходила коло панчохи: задерла ногу на стілець, підняла спідницю й стала отак переді мною — я, щоправда, дивився в стелю,— поправляти підв'язку під коліном. Тільки тоді, коли перед дверима почувися Тунічині кроки, вона опустила спідницю й відвернулася від мене.

— Ех,— зітхнула вона незадоволено, очевидно, через Туніку, а потім, згадавши про ґрунт, додала: — О, господи, що вони там замислили з землею?

Топлечка, отже, пішла сама, я ж вирушив набагато пізніше після неї і навіть не став переодягатися. У корчмі вже товпилося повно народу, усі двері були повідчинені навстіж, хоч вечір був холодний. Я не попхався наперед, а залишився стояти на ганку з чоловіками, точніше з парубоцтвом, а потім, коли заварилося оте із Штрафелою, проштовхався в сіни і, ставши навшпиньки, міг бачити, що робиться всередині. Спочатку, наскільки я зрозумів з того, що почув і що люди переказували, приточуючи свої зауваження, йшлося про панську землю: кому давати, кому вона найбільш потрібна, а також — хто її заслужив. Хтось кинув: «Це як у церкві причастя!» — і чолові-

ки зареготали. Потім перейшли до монастирського виноградника, і тут, при згадці про нього, виринуло Штрафелине ім'я, а це вже було несправедливо.

— Штрафела, хе, Штрафела...— перебігло між людьми, які поки що зберігали спокій; і на ганку та в сінях, де було вільніше й можна було обернутися, теж нічого не змінилося. Потім якась жінка, не можу сказати, яка саме, писклявим, повним обурення голосом запитала:

— А що, хіба Штрафела не муляр?

Видно було, що вона зважилася на все.

Тепер не тільки прокотився гомін між людьми, тепер — я підвівся на пальцях — уся корчма завирувала. Потім настала тиша, у якій чулися окремі зауваження про Штрафелу, його мулярство, комісарування — люди називали його комісаром — і все таке інше. Ніхто вже не мав страху перед ним.

— Він буде мулярським молоточком кілля у винограднику забивати...

— Яке там забивати — тринькувати буде...

— Виноградну лозу тринькуватиме, ха-ха-ха...— Дехто вже не міг стримати сміху.

Але сміялися не всі.

— А хіба не кажуть, що земля повинна належати тим, хто її обробляє?

— Чи він ще не накомісарувався?

Потім пролунав жіночий голос:

— Господи, господи, це ж правда! Он Хедлам хіба не приніс він горя? Комунізм нам проповідує, а сам би перший усю землю проковтнув.

Так люди виказали всі Штрафеліні кривди; дивно було, що він відразу не повідомив про свій намір, і так само дивно, що після всього ще на щось взагалі сподівався. Але це був Штрафела, і марно було чекати від нього чогось розумного. Життя ще тільки почало його бити по голові. Проте й змовчати він не міг: надто вже сильно йому дошкулили.

— Я, товариші,— почав він за своєю звичкою — мені було видно, як він встав з непокритою головою; сидів біля стола, у першому ряду,— і потім ще раз повторив: — Я, товариші, якщо й муляр, то яке кому діло до того? А щодо монастирського виноградника, то чи він дістанеться мені, чи ні, то моя, Штрафелина, тобто партизанська справа. Хто боровся в Гомилі? Гомильці чи Штрафела?

Спочатку люди, мов змовившись, забурчали, а Штрафела говорив усе з більшою злістю, кожне слово вимовляв з притиском і самозадоволено, аж піна йому булькотіла в роті, аж бризкав злобою. Він уже не міг стриматися, надто багато було сказано тут. Штрафелу нічого не навчило те, що на зборах улітку його позбавили слова і він мусив був забратися ні з чим. А цього разу йшлося не стільки про слово чи гонор, скільки про виноградник, навіть гірше — йшлося про те, що залишилося Штрафелі від його так званих партизанських заслуг.

— Ви, гомильці, ви мені виноградником дорікаєте? Ви... ви... ви,— він не міг знайти слова, яким би назвати гомильців,— ви, що вдома задниці свої гріли, коли Штрафела за вас кров проливав? Ви... ви...

Перш ніж він спромігся ще щось вимучити з себе, якась жінка відрубала йому:

— А ти свою грів біля Хедлових дівок!

Інший здалося, що цього мало, і вона, доки Штрафела приходив до тями, зітхнула й зненацька підкинула:

— Якби ж то тільки біля них!

— Я кажу, хай він іде собі туди, звідки його принесло. Ми досі жили без нього, то якось і далі проживемо. Не знаю, куди ці Хедлові дивилися?

Штрафела облишив своє «ви... ви...», спробував був знову «я, товариші», але його перебили, і він почав перестрибувати з «ви... ви...» на «я, товариші». Напруга в корчмі давно минула, й ставало все веселіше — від стола, біля якого вертівся Штрафела, аж до ганку, де люди вже

вголос сміялися. У кутку біля дверей раптом ні з сього ні з того заспівав Муркець:

Ой візьму за пупочок,
покладу на снопочок,
та й скажу їй: добрий ранок, боже, дай!

У корчмі на мить запала тиша. Муркець хвильку почекав, а потім знову, ще з більшим азартом затяг:

Ой візьму-у за пупочок,
покладу на снопочок...

Пісні йому не вдалося докінчити. Не дав безземельний Пихларчин, який не звертаючи уваги на Муркеця, голосно й виразно промовив:

— Товаришу Штрафело, на виноградник очей не поривай! Досить ми тебе боялися...

Було зрозуміло, що такого Штрафела не стерпить: ні кпин з приводу монастирського виноградника, ні того, що Гомила його вже більше не боїться й не збирається боятися. Його зачепило за живе не так жіноче каркання, як те, що сказав Пихларчин. Він аж скипів, розчервонівся, мов індик, підскочив, підняв кулак, ніби погрожуючи Пихларчину, і нарешті, здається, знайшов те слово, яке хотів сказати гомильцям.

— Ви боягузи,— закричав він,— ви думаєте, що не будете боятися мене? І ти ще рота розкриваєш, ти, Пихларчин, гітлерівський прислужнику? Стривай-но! Ви ще всі в мене побачите!..

Голос у Штрафели зірвався, хрипів. І те, що мали всі побачити,— побачили: у руці в нього блиснув пістолет, і гримнули два постріли в стелю.

У корчмі зробилося темно, жінки заверещали; мене — я стояв у дверях і хотів протиснутися всередину — натовп поніс назад, спочатку я опинився між жіночими спідницями, потім мене затисли у кутку в сінях, усі кричали й пробиралися з корчми надвір.

Коли перший переполох минув і я зайшов-таки досередини, то побачив, що біля печі на підлозі чоловіки когось молотять. Два чи три присвічували ліхтариками, а корчмар кляв і черкав сірниками і ніяк не міг запалити лампу, бо руки в нього тремтіли, і від того він ще більше сипав прокльонами. На підлозі ж лежав, увесь розхристаний, волохатий, з кривавою піною на губах, не хто інший, як Штрафела. Він кóпався і коли влучав когось, то відразу ж діставав здачу — ті, що тримали його, не залишалися в боргу. Не знаю чому, я злякався, щоб хто не вихопив ножа, проте цього не сталося, тільки корчмарів Палек розмахував пістолетом і розлючено — йому, очевидно, теж дісталось — вигукував:

— Постривай, Штрафело, ти ще дорого за це запла тиш! Так, Штрафело, ми не домовлялися! Це не по-партизанському...

Я різко повернувся — яке мені діло до всього цього, та й із судами не хотілося мати справи! — і подався до виходу, поки Плой не засвітив лампу й мене не помітили. Я був уже на ганку, як звідкись узялася Лізка, ніби з дому прибігла, замахала руками в мене перед очима й залементувала:

— Господи, Южеку, чуєш! Допоможи, уб'ють його! Южеку, допоможи! Господом богом молю, допоможи!

Я зупинився, і якщо по правді, то мушу признатися, що й мені передався сестрин страх за Штрафелу, принаймні в першу хвилину, мені стало жаль її. Але я не знав, що робити. Тому стояв непорушно, а сестра захлиналася слізьми й тягнула мене за рукав у корчму: там Штрафелі не давали встати з підлоги, кóпали його. Лізка закрила руками обличчя, вона боялася взагалі дивитися на бійку, але ще більше лякало її, щоб чого не сталося із Штрафелою. Мимо проходили люди, дехто повертався назад із подвір'я на ганок, ї вголос казали все, що думали про Штрафелу та Хедлових дівок.

— Кинь ти їх, Южеку!

— Хай провчать його, гидь таку!

— Прокляті Хедлівни, чого за ним побиваєтеся?

Так думали й казали жінки. Так думав і я сам. Засу-
нувши руки до кишень штанів і втупившись кудись у
темряву повз заплакану сестру, я все більше відчував, яка
вона чужа мені, який чужий мені отой її лемент разом з її
Штрафелою — люди праві. І так вийшло, що, коли вона
знову схопила мене за лікоть, я висмикнув руку, ще й
штовхнув її, хоч цього не хотів, і гиркнув:

— Та пусти мене, яке мені діло до нього! Хай затовчуть
його тобі!

Я хотів засміятися, але не встиг. Сестра нараз переста-
ла плакати, відскочила й наставила пазурі, я думав, що
роз'юшить мені обличчя, але вона так і завмерла.

— Падло! — завищала вона й стрімголов кинулася
всередину, а їй навздогін із подвір'я залунали насмішки.

Мене мов вітром здуло з ганку. Було темно, і люди на
подвір'ї самі розступалися переді мною. Я тільки чув, як
вони схвально говорили про мій вчинок. Коли я перейшов
через рів, раптом переді мною виринула Топлечка.

— Ану їх, там б'ються...— сказав я, обганяючи її.

Топлечка теж наддала ходи й пішла поруч зі мною.
Уже під горою вона запитала мене:

— Чого хотіла від тебе Ліза?

Ми далеко пройшли, перш ніж я відповів:

— Чого? Щоб я її Штрафелу рятував...

Я засміявся, сам не вірячи в те, що таке могло б
статися. Топлечка теж засміялася.

— Кажуть, він збирається йти? — поцікавилася вона.

Я промовчав, але вона не відставала зі своїм запитан-
ням, а вже перед самою хатою, ледве встигаючи за мною,
гкнула:

— Южеку, почекай! А ти, як ти думаєш? Підеш додо-
му? Якщо Штрафела забереться...

Я дивився на неї, мов не розумів, чого вона хоче.

— Додому, маю на увазі ваш дім,— пояснювала вона,— якщо Штрафели не буде.

— Ат! — махнув я рукою, наче мені все було байдуже: і Штрафела, і господарство; мене мучило те, що я перед всією громадою відрікся від Лізи. Але що я міг вдіяти, коли вона вчепилася за того свого Штрафелу!

Топлечка підступилась до мене — чи хотіла поправити мені волосся, яке вибилося з-під капелюха, чи приголубити, але натомість тихо запитала:

— А хто ж, Южеку, буде господарювати на Топлеківщині?

Я глянув на неї, вона обняла мене за шию й притулилася до мене. Я побачив зовсім поруч її блискучі очі, почув її голос, який і запитував, і благав:

— Ти? Ти!

Я щось пробелькотів, ніби як згоду,— мені аж не вірилося, що нормальна жінка може бути такою безрозсудливою й причепливою. Потім я подався за нею до світлиці; останнім часом до своєї кімнати я майже не заходив, хіба що ввечері й вранці, щоб розкинути та застелити ліжко, аби Туніка не запідозрила чого.

Хоч Топлечці, коли вона випитувала про мої наміри щодо власного хутора, я дав зрозуміти, що це не цікавить мене, проте насправді я все частіше думав і уявляв, як я буду господарювати в себе, на Хедлівщині. Найбільшою перешкодою до цього були мої двадцять років і те, що мати не хотіла випустити ґрунт із своїх рук, а щодо Топлечки, то вона мене найменше турбувала, так само не обходили мене й наші домашні.

Штрафела після тих зборів мов крізь землю провалився — так само нагло зник, як і виринув. «Гомила жила без Штрафели і буде жити без нього!» — казали люди. Штрафела ж подався до Марибора, туди, звідки сорок четвертого року приніс нещастя Гомилі, особливо нашій сім'ї. Після тої бійки в Пля, коли гомильці так безжально віддубасили його, він ще кілька днів гасав по Гомилі,

їздив кілька разів до міста, але, судячи зі всього, й там його зустріли не з розпростертими руками, Штрафелина зірка закотилася. Люди говорили, що такого, як Штрафела, який лякає пістолетом, треба було б замкнути до в'язниці, але нічого з ним у місті не сталося; проте пістолета йому не повернули, хоча Штрафела другого дня рано-вранці божився в Пля, що пістолета в нього ніхто не має права забрати, бо він його здобув «голими руками», і мало не заплакав, коли довідався, що пістолет уже відвезли до міста й здали в міліцію. Люди з цього переконалися, що минули ті часи, про які казали, що крук крукові ока не виклює, і що Штрафела не має в місті друзяк, з якими, як він хвалився, душа в душу живе. Нічого цього не виявилось. І якщо ввечері, перед тим як щезнути з Гомили, він запевняв усіх у Пля, що гомильцям несолодко доведеться без нього, вони ще пожалкують за ним, то трохи пізніше, коли добре собі підпив і, очевидно, забув про щойно сказане, став розводитися, що, мовляв, Гомила для нього — глуха діра, тут сама тільки гітлерівська потолоч і немає що йому в них робити. Він піде на фабрику, туди, де йому, як справжньому пролетареві, й личить бути. Почувши це, корчмар і корчмарка, як пізніше з'ясувалося, стали підтакувати йому. Корчмарка, яка приїхала до нас теж із Марибора, при цьому заявила, як вона вже не раз заявляла, що людина тільки в Мариборі може по-справжньому жити, маючи на увазі людей її та Штрафелиної вдачі. Там, що не зробиш, ніхто не знає, хоч через паркан стрибай — у великому місті всім байдуже! Штрафела це слухав із задоволенням, проте пустив сльозу перед корчмаркою, перш ніж востаннє пішов до Хедлів спати. Вдома, у нас, він уже не плакав, тепер заплакала Ліза, яка разом з іншим жіноцтвом мусила тікати з дому.

— Проклята! — кричав Штрафела на неї. — Чого реवेश? Ти співати повинна, що до справжніх людей ідеш, до пролетарів! А ти, куркульська дочко, хоч знаєш, хто такі

пролетарі? Я, Штрафела,— пролетар, тому мені нема чого робити серед куркулів та гітлерівської потолочі в Гомилі.

Він кричав, висунувшись у вікно, вслід за жінками, а найбільше дісталось від нього старій Хедлісі та Гомилі. Хай вони не думають, що позбудуться його. Буде ще одна революція, репетував він, і він, Штрафела, повернеться сюди на горе гомильцям та їхній куркульській реакції. Тоді буде так, як він захоче,— тепер він їде не заради себе, хай не думають, що він про себе дбає, ні, він їде гарувати заради них, щоб їм краще жилося. Кричав так, що вночі його було чути аж у Топлеків.

Раптом як ножем відтяло,— може, йому стало жаль самого себе,— Штрафелине репетування нагло обірвалося, і то надовго, бо вже вранці його не стало в Хедлів, ізслиз він ще до того, як сонце зійшло.

— У місті йому добре всипали,— розповідала корчмарка всім, хто там пив і хотів дізнатися щось про Штрафелу.— Ох, добре всипали.— І вона дивилася при цьому на чоловіка.

— Так,— кивав головою Плой,— так, люди, а ви як гадали, минулися ті часи, коли будь-хто ні з сього ні з того народові пістолетами грозив.

— Бідна Лізка,— зітхав хтось добросердий,— скільки вона пережила. Шкода мені її...

— Так то так,— відказала глибокодумно корчмарка,— але який їхав, таку й здибав: Лізка довго перебирала, ніхто їй у Гомилі не був до вподоби.— Потім оглядалася довкола й запитувала: — Хіба не правда? — Помічала мене: — Хай Южек скаже, як було в них удома! Що вона матері витворяла? Хіба не правда?

Я кивав головою, не підводячи очей, а коли повертався до Топлекових, то думав собі, як люди легко забули про Марицю й Ольгу — вони ж теж попили немало крові з матері, а тепер винною в усьому стала одна Ліза, але втручатися в це я не мав охоти.

Минуло кілька тижнів, і однієї неділі, між ранковою

й обідньою відправами, прибігла захекана мати на Топлевське подвір'я. Руки — в одній вона тримала молитовник, у другій хустину — тремтіли в неї, чого я раніше не помічав, і вона довго віддихувалася, перш ніж спромоглася на слово:

— Южеку, скоріше, скоріше біжи додому, Лізаня все забере, на віз накладає! Скоріше, скоріше!

Мати втерлася хустиною, потім ще фартушком; вона зіпріла, хоч була вже зима.

Топлечка миттю принесла їй звідкись чарку горілки, мати ковтнула кілька разів і поспіхом розповіла, як та проклята Лізаня вибрала слушний час, коли всі пішли до церкви, і приїхала возом, та ще якийсь чоловік із нею, дідько їх знає, звідки він, може, з самого Марибора.

— Штрафели не було, подумайте тільки, може, його посадили в тюрму, як ви гадаєте?

І ось, коли нікого не було вдома, вони почали все звалювати на віз.

— Мені люди по дорозі сказали, що робиться вдома. «Вдома у вас переселення». Я попросила Гечеву, яка їхала бричкою до церкви, щоб підвезла мене, і я ще вчасно дісталася додому. Южеку, біжи скоріше!

Топлечка співчувала їй, а мені не залишалося нічого іншого, як бігти. Даремно я потай сподівався, що мати передумає й сама, без мене, побіжить додому, бо ж їй нетерпеливиться побачити, що там відбувається, і шкода попускати свого.

— Воно й не дивно, що мене серед білого дня грабують. Якби ж то ти пам'ятав, де твій дім, а то я сама з дівчатами, ніхто мене не боїться. Коли Францл був живий... ох, господи, земля йому пухом, бо на цьому світі він добра не бачив...

Я оглянувся, хотів щось сказати, але зрозумів, що слова тут зайві — мати раз за разом втирала очі фартушком і жалість, яка розібрала мене, коли я відчув, що хочу бути добрим із нею, раптом розвіялася. Я був ситий тим жіно-

чим скигленням і риданням — завжди тільки сльози, ніби ті жінки нічого іншого й не вміють. Ми підбігали до нашого обійстя, і я вже чув незнайомий чоловічий голос, який підганяв коня.

І цей чужий голос, і потім чужий чоловік на подвір'ї, який тягнув коня за вуздечку, розвертаючи навантаженого нашим добром воза, наче в себе вдома,— усе це розлютило мене; я ледве стримався, щоб не спалахнути, ледве змусив себе стати під хатою й дивитися, що ж вони наклали на підводу і збираються везти з нашого дому; я стояв як скам'янілий. Мати тим часом кинулася до хати, розлігся лемент, і вона вискочила надвір.

— Усе, усе забрала! — кричала мати, дивлячись то на віз, то на мене, а я наче примерз до землі.

— А ви думали отак випхнути мене з дому, без нічого? Щоб я задурно гарувала, як та наймичка, так?

У дверях з'явилася сестра з великим горшком у руках, націлившись ним на воза. Побачивши мене, вона ще пронизливіше, ще дужче закричала, ніби при мені треба було обов'язково репетувати.

— Ви думаєте, що ми з Штрафелою вам за «дяку» дах над головою поставили? Нічого не кажіть, ми ще з вами поговоримо, ви ще нам за все до останнього гроша заплатите.— Вона замовкла, а потім, тицьнувши горшком у мій бік, вигукнула: — Куркулі! — мовби всіх нас тим словом облаяла.

Це мене зовсім ошелешило, я остовпів, моя одерев'яніла рука мимоволі потяглася до неї й штовхнула той пузатий горщик. Горщик вивернувся, сестра закричала, він вислизнув їй із рук, ніби вона й не тримала його, і впав на забетоновану доріжку. Хряснувши, горщик розсівся, між черепками почав витікати смалець.

— О господи! — зітхнула мати, якій було шкода і горшка, і смальцю; вона не могла відвести погляду від них.

— Боже поможи вам, люди! — промовив чужий чоло-

вік біля воза, похитавши насадженим на голову башликом.

Сестра кинулася до розбитого горшка, але що більше вона хотіла втримати смалець, тим більше він розповзався; руки в неї тримтіли.

«Нічого вона не врятує»,— подумав я, і мені зробилося весело. Ні з сього ні з того я засміявся. Вона підвела голову й дико глянула на мене, смалець потік їй із рук, черепки розпалися. Вона втупила очі в мене, ніби вперше в житті побачила й чогось не могла зрозуміти, потім той же запитлий і лютий чи ображений погляд перевела на матір, нарешті на візника; який вигляд вони мали, не знаю, бо не дивився на них; але наступної миті сестра знову спалахнула, пошпурила в мене черепками, які ще залишилися в неї в руках, хотіла, очевидно, й сама кинутися на мене, та раптом зупинилась, закрила обличчя фартушком і гірко заплакала. Від плачу аж уся здригалася— я ще не бачив, щоб хто так плакав. І викувала, наскільки я розібрав, щось про те, що нам повинно бути соромно, особливо матері. Мовляв, вона ніколи такого не сподівалася від рідної матері й від рідного брата, як вони з нею поводяться,— але вже не погрожувала.

Лізін відчай мовби додав матері сміливості, й вона залізла на віз, випустила підсвинка з клітки, скинула кухонного столика й почала ритися в сіні. Знайшла якісь глечики й каструлі. І знову зчинився гвалт. Я повернувся й пішов до хліва. Мені вже була несила дивитися на все це. Там я сів на корито між коровами, які відсахнулися вбік. «Навіть худоба не впізнає мене,— подумав я,— треба додому повертатися». Так я перечекав, доки закінчилася сварка. Закінчилося все скоро і, здається, тим, що мати з криком викинула з хати якісь речі.

— Оце забирай, оце! Краденого, богу дякувати, ніколи не було в нашому домі, хай і тепер не буде. Я мусила працювати, як ми хотіли жити, а твій пройдисвіт гадав, що можна жити з неробства й злодійства. Ох, нещасна ти

дитина! — Мати помовчала трохи, а потім ще щось згадала.— І ці тумбочки тягни, щоб я їх не бачила в домі!

Усе це барахло після того, як згоріла наша хата, звідкись приволік Штрафела, мабуть, з покинутих німецьких будинків; я тим не цікавився; мене радувало те, що ці речі не стоять тут, вони були не для селянського побуту і тільки ганьбили нас.

Потім я почув, що Ліза кличе мене,— так, вона кликала! — зайшла до хліва й стала переді мною; я дивився вниз, на підстілку, а вона несміливо, ніби й справді боялася, що я не схочу вислухати її, сказала:

— Южеку, я запальничку тобі принесла. Штрафела має ще одну, бери!

Я не поворухнувся, вона підійшла до мене й запхнула запальничку мені в кишеню піджака. Я чекав, щоб вона сказала, чого хоче.

— Я про порося,— почала вона,— дайте нам одне. У вас ще є три. Я ж теж працювала тут.— Ліза ледве стримувала себе, аби не заплакати.— Южеку? І з тобою може всяка біда трапитися...

Так, було видно, що вона не вірить у Штрафелу та в його пролетарське походження і не хоче спалювати за собою всіх мостів до батьківського дому! Ех — я відчув задоволення від цього!

Ліза чекала, що я відповім. Так, я фактично був тут господарем, і той господар тепер обізвався в мені:

— Як хочеш, бери!

Сестра зрозуміла мене і разом з візником кинулася ловити в кущах випущеного підсвинка, скоро він кувікав уже в клітці. Ще раз господар пробудився в мені, коли Ліза сіла на віз.

— І тобі треба шукати біди для себе? — сказав я їй на прощання.

Вона зайшлася плачем, заголосила, я намацав запальничку в кишені, мені захотілося пожбурити її вслід за Лізою, але я не зробив цього, і не тому, що пожалів

сестру,— мені до неї не було ніякого діла,— просто щось стримало мене, і богу дякувати: не завжди треба робити все те, що в першу хвилину спаде тобі на думку. «Хай їде і хай більше не повертається!» — промовив я сам до себе, щасливий, що ми позбулися Лізки, а ще більше щасливий, що не буде Штрафели, того Штрафели, який за теперішніх часів несподівано став небезпечним для рідного дому — не тільки для нашого, а й для багатьох інших, бо ніколи ніхто не знав, якого коника він може викинути! Адже йшлося про землю, тому найкраще було не мати справи з цим пройдисвітом — дідько вже з ним, з поросям, хай би навіть і половину хати віддати! Усе-таки я побоювався, що Штрафела може повернутися, тоді він почав би знову свою натуру показувати — і вдома, і в Гомилі, а це, коли йдеться про ґрунти, було б дуже недобре... Та ось Лізка забрала свої манатки. Тепер я міг думати про два хутори — свій і Топлеківський, обидва вони лежали біля моїх ніг.

Підійшла мати до мене й сказала:

— А чом би тобі не залишитися вдома?

Я запалив цигарку, але не відповів нічого.

— Топлечка хай собі візьме наймита.

Я затягнувся цигаркою й мовчки випустив дим.

— Чого ти маєш наймитувати в них? Я сама не даю ради. Якщо не буде інакше, не хочете інакше, то хай котрась заміж виходить.

Мати була ображена й сердита, вона боялася за мене і тому кликала назад додому.

А я цього дня після всього добряче напився — пив удома, мати ставила як господареві; пополудні пив у Топлеків, а ввечері набрався як чіп у Плоя, бо вся корчма святкувала Штрафеліну втечу. Фальшива революція в Гомилі закінчилася.

— Гей, Топлечко, тепер піде життя! Що нам люди? Ходи, дівчино, обніми мене!

Вечори ставали дедалі холодніші, тож як приємно було

притулитися до жінки. Я звик до неї і вже чекав, не міг дочекатися вечора, коли Туніка протупотить по сходах нагору до себе і я зможу пірнути до Топлечки в ліжко, щоб знову, уже вкотре, відчутти, як вона за звичкою посувається й кладе жилаву ліву руку на подушку, аби обхопити мене і з силою — вона теж мене чекала! — притягти до себе. Так, ми звикли одне до одного і десь після празника всіх святих для нас почалися ночі, що ми вже майже нічого довкола себе не помічали.

Зморена, вона шептала:

— Який ти — справжній чоловік! Господи, а я ж могла тебе прогавити! Але, бачиш, не прогавила. Ти слухаєш мене, ти, чоловіче?

І вона ніжно доторкнулася до мене, але мені не хотілося обзиватись, тим більше шепотіти, і я мовчав.

— Я тебе навчила гріха? Господи, так? Южеку?

Я поворушився й відсунувся, а Топлечка знову притулилася до мене. Несподівано вона засміялася вголос, аж мусила схвати голову під ковдру. Звідти я чув її приглушений шепіт:

— Яке телятко ти був; оте, що тільки... тільки спинається на ноги. Справжнє телятко, ой!

Її розбирав сміх, і вона ніяк не могла заспокоїтись!

— Господи, та поговорімо ж! Зі старим ніколи не можна було поговорити. Зробив своє і — ех! Скажи що-небудь!

І знову душилася сміхом, спробуй дізнайся чого! Чи згадала про нього? А що там було смішне?

— Ех, Зефо! Спати мені хочеться, не виспався...

— То, може, тебе поколихати?

— Зефо?!

Правду кажучи, я намагався відкараскатися від неї. Мене лякало, хоч і не завжди, що Туніка почує й довідається про все, прийде серед ночі з каганцем і стане в дверях чи посеред світлиці — куди я сховаюся?

Уночі, коли після всього я падав на холодний матрац

у своїй кімнаті, у мені починав озиватися мій отупілий розум, і його слабкий голос, який постійно жив у мені, твердив, що з Топличкою це довго не потриває, інакше й бути не може; що Топлечка божевільна, як і всі жінки; що коли ми вже почали цю гру, то будемо й далі гратися в неї, в таку, яка вона є, але одного дня все це закінчиться; усе має свій кінець. Та й про що я, господи милосердний, мав говорити з нею — про кохання та різні жіночі витребеньки? Ох, і що тільки їй не спадає в голову, чого тільки їй не заманюється!.. Я повернувся на бік і миттю заснув. Спав як убитий; цілу зиму спав міцно, навіть сни не снилися.

Але якщо люди не обходили мене місяць-другий, то на третій я мусив задуматися; якщо якийсь час наші стосунки з Топлечкою не зачіпали мене за живе, то настав день, коли я таки схаменувся, коли мені перестало бути все байдужим. Ніби нараз почали збиратися хмари і мав ударити грім. Усе завертілося, й напередодні Нового року раптом луснуло, немов... немов піч рознесло!

Топлечка ходила на ранкову відправу, молодь і ми обоє з Тунікою — звичайно, кожне окремо — на відправу, яка починається о пів на десяту. Це було в місті на різдво чи на святого Стефана, ні, таки на Стефана: у вузькій вулиці біля старої кузні мене перегнала якась дівчина, спочатку я не звернув уваги на неї, але потім по спідниці й хустці впізнав Хану. Я йшов сам, і щось мене раптом підкусило весело гукнути:

— Хано!

Вона оглянулася.

Я наддав ходи, щоб наздогнати її, хоч уже пошкодував, що зачепив, — на якого дідька вона мені здалася? — і бадьорим голосом, радий, мовляв, що зустрівся, почав:

— Хано! Бачиш, іде...

Я хотів сказати: «Бачиш, іде і навіть не признається!» — але коли дівчина помітила, що це я, відвернулась і, мов гадюка її вкусила, налягла на ноги, тікала від мене,

як від чуми. Я підбіг за нею кілька кроків, а потім зупинився й розгублено глянув довкола. Чи ніхто не бачить? Через вулицю поспішала жінка з глечиком молока; ззаду від площі підходили якісь хлопці, вони були, очевидно, з долини і мене навряд чи знали, та й не бачили, як я біг. Страх перед людьми минув — але чому втекла Хана? Знову в мене виникло бажання кинутися навздогін за нею й запитати її, та раптом усе це мені здалося страшенно безглуздим. Я зупинився й стояв, доки не перегнали мене ті хлопці, — усе нараз втратило сенс: і та дорога, і служба божа.

У церкві я був тільки наполовину; слухав проповідь, а в голові вертілася одна думка: чому Хана не захотіла признатися до мене? Навіть не привіталася, глянула так, ніби я їй хтозна-що погане зробив, і відвернулася. Заграв орган, на хорах заспівали дівчата — у мене мурашки забігали по спині. Почалася музична частина, було весело, радісно, дзвоник перед вітварем урочисто теленькав, люди побожно вклякали й хрестилися широкими помахами — тільки я один стояв під хорами, наче старець, і не знав, як опуститися на коліна, щоб не зачепити когось ногою, як перехреститися, щоб не штовхнути сусіда ліктем і щоб мене не штовхнули. Я сам собі заважав. Під кінець, коли орган зазвучав на повну силу, я став поволі пробиратися до дверей і вийшов із церкви, перш ніж замовк останній спів, — щоб... щоб першому спуститися поза замком на дорогу до Гомили.

Зрештою я був би якось пережив той Ханин вибрик, забув його, як уже не раз забував її не дуже приємні дотепи, якби корчмарка — так мені здалося — навмисне не перестріла мене. Заходити до корчми я не збирався, але вона стояла на ганку, і я не міг уже не зайти, якщо привітався, хоч би тому, щоб не подумала, ніби я цураюся людей.

Тільки пізніше мені стало ясно, на що вона натякала, коли запитувала:

— Що нового в Топлеків?

Я взяв у руки склянку з вином, надпив ковток і собі запитав:

— А що може бути?

Подивився на неї пильним поглядом.

Справді — а що може бути? Люди ж, мабуть, не заглядають у чужі вікна? Та й що кому до того, як там у Топлеків!

— Вважай, Южеку,— промовила корчмарка з таким виглядом, ніби їй усе байдуже, але вона мусить висловитися до кінця,— вважай, щоб хутора через жінок не втратив.

Я ще раз подивився на неї з цікавістю й неприязню — а яке їй діло? Я завжди недолюблював її за те, що вона втручається в чужі справи,— усе хоче знати! — і в мене аж засвербів язик запитати її, як із женихами для корчмаревих дочок від першого шлюбу, чи вже надибали якого?

— Парубки так і крутяться коло вашої хати,— вела вона далі, очевидно, для того, щоб я так по-дурному не лупив очі на неї,— щовечора крутяться.

Проте я не переставав дивитися.

— Мариця з Хорватовим, видно, щось думають,— промовила вона поволі.— Але Хорватів навряд чи буде женитися додому, надто багато їх у хаті,— пояснила вона, щоб я збагнув, до чого воно йдеться.

Хорватового я знав, він був із Врбана, з другого села, безземельний.

— Ще діти! — сказав я й махнув рукою та став збиратися додому. Сказане про Марицю могло бути правда; вона вміла себе вести на людях, а якщо вбила собі щось у голову, то мусила свого доскочити, це я знав,— так що через упертість може і заміж вийти. А тут ще придибав звідкись корчмар і сперся на стіл біля мене.

— Ти дивися, Южеку,— застеріг він,— щоб тобі Топлечки світ не зав'язали!

Сказав — і розреготався. А краще б він заридав — над долею своїх дівчат, які стояли у дверях і лупили баньки на мене, коли я проходив повз них.

Те, що казали люди про Хорватового й Марицю, очевидно, була така правда. Коли я запитав про них Топлечку, вона відповіла:

— Хорватів — працьовитий, порядний хлопець, хай дівчина йде за нього заміж.

Я спантеличено подивився на неї — це було ввечері наступного дня після святого Стефана.

— Господи, хай виходить заміж, буде в хаті чоловік, Штрафелою тоді й близько не смердітиме! — це сказала вона, щоб я бачив, наскільки їй приємне таке одруження, і взялася поправляти волосся, хоч у цьому не було потреби.

Здається, я не промовив ні слова, тільки подумав, що вона хоче, аби хто-небудь сів на наш ґрунт і мене зіпхнув із нього,— і це мене сильно налякало. Мені зробилося нестерпно сумно, і я вперше, відколи прийшов до Топлеків, відчув, що стаю сам собі зайвий, нудний. Вранці напередодні Нового року Туніка принесла мені пачку «Драви», а ввечері вже не залишилося навіть недокурка — такого ще зі мною не бувало, щоб я так швидко викурих цілу пачку.

Ні, я вже не міг далі терпіти. Попоравшись біля худоби, я почепив фартуха на цвях і сказав:

— Піду на хвилину додому, провідаю матір...

— Щось трапилося? — запитала Топлечка, мовби злякавшись.

Було це на кухні, і Туніка почала повільніше поратися біля корму для свиней.

— А що мало трапитися? — заперечив я.— Просто в старому році хочу в своїй хаті побувати.

— То йди,— відповіла Топлечка, потім встала й додала: — Тільки не барися, щоб нас з Тунікою що не з'їло. Не знаю чому, але мені страшно самій.

Туніка перестала готувати мішанку. Підвелася й упівголоса, ніби про себе, повторила:

— Отож-бо, щоб не з'їло...

Вона розминала варену картоплю, аж часом цвиркало у відрі; і дівчина стріпувала руки.

Вдома не було ні Мариці, ні Ольги. Я застав лише саму матір, яка сиділа за піччю в темряві й перебирала чотки — як колись покійна баба.

— Ви самі? У темряві?

— Сама. Молюся.

Я простягнув руку вперед, щоб не зачепитися за якийсь стілець, і попростував до стола на лавку.

— А ти коли-небудь молишся?

— Ай,— буркнув я роздратовано, бо ж не сповідатися прийшов.— А де ті дві?

— Де? Таж прощання із старим роком справляють, господи! Усі тепер подуріли.

— Авжеж, без них мука не змелеться. Куди вони пішли?

— Куди? — Мати була незадоволена, чого я причепився до неї із своїми запитаннями, але все-таки відповіла: — До Пляя пішли. Куди ж їм ще податися?

Було чути, як цокають намистини на чотках, я хотів був засвітити лампу, та в жодній кишені не знайшов сірників, а питати в матері не хотілося.

— Самі пішли?

Чотки зацокотіли, мов упали в запіл.

— Чого мають самі йти? З Хорватовим пішли.

Отже, це правда, що сказала корчмарка, що інші кажуть; видно, й матері подобається той Хорватів, бо де ж би вона так спокійно молилася? Справа зайшла набагато далі, ніж я сподівався. Мені вже не заважала темрява в кімнаті.

— Кажуть, що Мариця збирається заміж за Хорватового?

Спочатку застукали намистинки на чотках, потім мати підтвердила:

— Кажуть, о господи!

Я сидів як на голках.

— А ви?

Мовчанка.

— А ви як думаєте?

Знову мовчанка.

— Мамо?! — майже закричав я.

— О, господи, хай женяться.

— Як?

— Господи, як? Як усі люди.

Чотки знову впали в запіл, мати заворушилася.

— Це мені відомо,— сказав я в'їдливо.— А куди... нащо, хотів би я знати.

Мати думала — вже не молилася, це я відчував. Запахла тиша.

— Господи, на ґрунт,— нарешті відповіла вона.

— Тобто на наш ґрунт, у нашу хату?

Я запитував, мов не вірив цьому.

— Господи, а що, я сама повинна надриватися?

— Значить, Хорватовому ґрунт віддасте?

Настала така тиша, що було чути, як мати перебирає чотки.

— Якщо буде працювитий,— уже вдруге мова про ту працювитість, ніби я не працювитий! — то дістане ґрунт. Мені квапитися нікуди... Я не збираюся ще вам помирати.

Про себе мені важко було щось говорити, а про Штрафелу сказав.

— Видно, Штрафела вас мало навчив.

— Хорватів — не Штрафела, а Мариця — не Лізка! — притьмом відповіла мати.

Заперечити проти цього я не мав чим. Хорватів вважався працювитим, був слюсарем, мав добрий заробіток. Тому тепер я запитав про себе.

— А мене ви думаєте позбутися? Ха...— Я хотів засміятися, але щось стиснуло мене за горло.

Мати заворушилася, я чув, як вона поклала чотки на лаву й сказала:

— А хіба ти не стелиш собі в Топлечок? Чого ж ти залишився в них?

Про це, тобто про жінок, про мої з ними стосунки, я з матір'ю ще ніколи відверто не розмовляв — можливо, тільки завдяки темряві, яка розділяла нас, я на це зважився. У мене розв'язався язик. Я схопився з лавки. Рушив уперед зі стиснутими кулаками, але все, що я зміг зробити в цій темені, що зміг сказати чорній постаті, яка шукала щось біля себе на лавці за піччю, це виляються й потім заверещати:

— Прокляття, тільки не думайте собі, що ви зі мною зробите те, що й із Штрафелою! Я... я...

Я хотів сказати або «свій», або «Хедлів», але і те і те було таке дурне, що не злітало мені з язика. Я шукав слова — проте зненацька почув, що мати намацала сірники на печі. Я вискочив з хати — світла тепер я ні за що на світі не переніс би. Все одно мене наздогнали материні слова, які вона страшенно поволі промовляла:

— Так, Южеку, стелиш собі, стелиш! А як постелишся, так і спати будеш...

Я став перед хатою. У світлиці загорілася лампа — ні, туди мені нема вже дороги! Від Пляя далеко линули звуки гармоньки. Я кинувся туди з твердим наміром знайти Хорватового, Марицю й Ольгу, усіх трьох, і поговорити з ними. Мацнувся по кишенях, знайшов ніж і переклав його в праву кишеню штанів, міцно стиснув колодку й помчав, перестрибуючи навздогад рівчаки й борозни.

Але перед корчмою щось мене стримало. На пам'ять спали материні останні слова — мене раптом охопив страх, я ніяк не міг збагнути, чого вона стільки говорила про постіль.

Чи знає щось?

Чи інші також щось знають? Корчмарка? Корчмар? Хана? У голові в мене зринули слова: «Щоб хутора через жінок не втратив!..», «Щоб тобі світ не зав'язали!..».

Проте я взяв себе в руки й рушив до корчми, знову намацав ніж, міцно стиснув його — але відчинилися двері навстіж, і з корчми вдарила гармонька, впало світло на подвір'я, а за ним висипав на ганок цілий гурт хлопців та дівчат — усі співали, сміялися. Я сховався за каштан, потім прослизнув через, дорогу, перестрибнув через рів і між нивами подався до Топлекових. У грудях у мене шеміло: я заздрив молодим людям у корчмі, заздрив їхнім веселощам, їхнім пісням, заздрив усьому-усьому, та найгірше мені боліло за самого себе. Страшно важко було мені, я задихався, але виплакатися, це я відчував, не міг. Одне я все виразніше й виразніше розумів, підіймаючись схилом ближче до Топлекового обійстя, — я порву із Топлечкою, з Топлеківщиною, з усім, що сталося за останній рік.

«Ні, жіночки, — переконував я себе, — вам не вдасться Хедловому Южеку зав'язати світ!»

Я тихо зачинив за собою двері, щоб Топлечка не почувла, і зайшов у ванькир. Стягнув із себе черевики і, не роздягаючись, упав на ліжко.

«Ні, Топлечки, не зав'яжете мені світ!» — повторював я, не здатний ні про що інше думати, — і раптом відчув біля себе Топлечку.

— Що? — майже викрикнув я.

— Господи! — прошепотіла вона. — Яка я рада, що ти прийшов, що не подався до Пляя. Я чекала тебе.

Так, це я бачив, вона була одягнена.

— Що сталося?

Топлечка нічого не відповіла. Я сказав безтурботно, що вона і так знала:

— У матері був, сама вдома сидить...

— Я, я, Южеку, вагітна. — Усередині в мене все похо-

лоло, навіть серце перестало битися, але я чув, що вона казала.— О господи, я ще раз буду матір'ю.

— Зефо? Як? — тільки й зміг я вичавити із себе.

Я лежав на ліжку мов непритомний і лише тоді прийшов до тями, коли вона стала розстібати піджак на мені і коли я почув, як вона казала, що їй холодно і щоб я підсунувся до стіни. Ми роздяглися, проте щем у грудях не проходив...

VIII

Хедл зупинився на тому, що Зефа завагітніла і що він стискував ніж у кишені, але ввечері, коли він мав повести розповідь далі, а може, й закінчити свою історію,— чим іншим вона могла закінчитися, як не розпратою над Хорватовим, нареченим Мариці, заради ґрунту? — його та ще двох в'язнів раптом не виявилось в камері. Я, як завжди, допізна засидівся в тюремному архіві, а коли повернувся, в'язні вже лежали, але троє місць були вільні.

— А цей де? — запитав я, показуючи на порожні нари біля себе.— Де інші? Куди їх забрали?

Хтось перевернувся на нарах, потім один з них сказав:

— Хедлик? Той твій «прокляті баби»? Орати пішов. В економію їх забрали. Вони вже не повернуться сюди, а ми тут і зігниємо...

Останні слова іншому не сподобалися, він заворушився на нарах і сказав:

— Зігниємо? Авжеж! Усе на божому світі зігниє. Того не минеш, чи будеш у тюрязі, чи десь на волі.

Ця гірка самовтіха викликала сміх, хтось підвівся на нарах і глухо зареготав, хтось інший у кутку обернувся до стіни й зітхнув. Потім усі затихли, мовби тіла на нарах не мали охоти думати ні про гниття, ні про Хедлика. Коротше кажучи, ні про що.

А мені з голови не йшов той Хедл, я довго ніяк не міг заснути. Заплющив очі, щоб не заважало мені бліде світ-

ло, яке проникало знадвору у вікна,— та марно. Я відчував його, співв'язня, біля себе на порожніх нарах; у моїй уяві, мов живі, поставали картини з його розповідей, так, наче той хлопець малював їх переді мною. Історія, яка несподівано обірвалася, прагнула мати своє завершення. І раптом я побачив, як Хедл з розпачу й туги напився в Пля, я думав разом з ним про ґрунт, про Топлечку й дитину, яка мала прийти на світ, відчував, як йому не давали спокою його зв'язок із Топлечкою та майбутня дитина, чув, як корчмарка хитро випитувала його, спостерігав за корчмаревими дочками, які здалеку обминали молодого Хедла, за тим, як він, п'яний, до знемоги витанцьовував у корчмі, а гармонька все грала вальси та польки, і як нарешті пересварився з усіма до смерті, а Хорватовому встромив ніж у серце. Рідна сестра прокляла його, мати сказала: «О господи милосердний, навіщо ж ти вбив Хорватового, неприкаяний сину?»— і не заплакала; Топлечка залементувала й намагалася захиститися, коли він зненацька серед ночі з'явився перед нею з закривавленим ножом у руці й застогнав: «Оце тобі, щоб не кричала!», а потім... потім приїхала міліція, на нього одягли наручники... і забрали. Довгі місяці він мовчав, наче пам'ять йому відібрало, а коли побачив жінку — Дору, Дору у в'язничному вікні! — у ньому ожили спогади, і він почав проклинати жіноцтво й заговорив, щоб... щоб розважити свою пропашу душу.

Так закінчилася — в моїй уяві — ця історія, і я нарешті заснув, але все одно вона на давала мені спокою ні в наступні дні, ні в ночі — якоюсь примітивною, буденною здавалася вона; надто вже багато смутку було в очах мого сусіда, надто вже довго вони втуплювалися в одну цятку, щоб я міг задовольнитися вигаданим закінченням його історії. Я ходив по подвір'ю, перед очима в мене бовваніли кучугури брудного снігу, який весняне сонце топило серед цього обнесеного муром простору, а думки мої були з хлопцем, котрий ішов по тюремному полі з плугом,

перевертав землю й поглядом линув до гір за Дравою... в його очах відбивався Топлеків лан й особливо власний ґрунт — заради цього шматка землі він же зарізає сестрино нареченого. Що на душі в нього, якими йому видаються дні? Як він перебуде свій строк покарання? Що буде з ним, коли вийде звідси? До того часу і в Топлеків, і в Хедлів усі дівчата повиходять заміж. Як його приймуть у Топлеків? Як подивиться на нього його власна дитина?

Ех, як же доля якоїсь людини може запасти в пам'ять і серце іншої і позбавити її спокою!

Але й переживання, яке б воно гостре не було, з часом тьмяніє, якщо... якщо давні образи не оживуть і не оживлять його. Таке сталося через три тижні — сніг на подвір'ї вже зовсім розтав — і зі мною. Яюсь увечері я побачив, що місце біля мене зайняте. Кого ж підселили мені в сусіди — подумав я. Цієї миті я, як ніколи раніше, відчув, скільки я втратив, що не буде поруч Хедла — аж серце в мене стиснулося. І тут я побачив знайомі сумні очі, на які стільки разів дивився, переважно в темряві, коли вони під час розповіді блищали то від вологи, то від гарячки, — це були Хедлові очі. Мені здалося, що вони всміхнулися до мене, принаймні ворухнулися губи.

— О, Хедл!

Я вигукнув і перестав роздягатися — руки завмерли. Цієї хвилини, не знаю, чи через його засмучені, колись довірливі очі, чи ще через що, не можу сказати, на душі в мене чомусь стало мультко — може, через той кінець, який я придумав про нього, про ніж і про Хорватового. Я тільки спромігся запитати:

— Ну, як, наорався?

Хедл поволі обернувся всім тілом, було видно, що він утомлений, потім я почув його зморений і сповнений болку тихий голос:

— Так, наорався я... наорався... Ех, будь воно прокляте!

Кілька ночей ми ні про що не розмовляли; здавалося,

та оранка заповонила всю його душу, потім, через тиждень або більше, я дізнався про те, як оре селянський хлопець, замкнений у в'язниці.

— Опинився я на полі, біля коней, за плугом — ех, аж затремтів! Ступив у борозну, запахла перевернута вогка земля, ударив дух напівперепрілого гною, і я злякався, що мої ноги підсичуться, бо коліна ніби розм'якли. Стиснув я чепіги, мало води з них не вичавлю, а коли донесло мене до повороту, долоні стали мокрі, у руках сили не чую, ніби після хвороби встав. Так мною мотало, поки я першу борозну пройшов, другу, третю, потім на повороті зупинився на хвилинку, розгледівся по полю — розляглося воно далеко по обидва боки, кінця-краю не видно, і подумав: «Якби ж то вдома був такий простір та не ті задруги!» І раптом хтозна-звідки взялася в мене сила, і зробилося мені страшенно весело, що я в полі, біля коней, за плугом і орю. Заніс я на повороті плуга, заглибив леміш у землю, і гайда.

— Гей, коники, гей!

Лягала скиба за скибою, я руками відчував, як леміш входив у м'яку чорнувату землю й краяв її, слухав, як третється й шурхотить залізо об піщинки. Гарна земля! Ех, якби міг відбатовати шматок її й перенести в наші краї, покрити нею гомильські ниви — наші чи Топлекові, де було або надто сухо, або надто мокро, де на пагорбах саме каміння, у долинах самі мочарі, а як наставало літо, все тріскало, і скільки б ти не возив гною на таку землю, завжди його буде мало, і ніколи вона не вродить стільки хліба, щоб його було вдосталь. А проте я відчував кожної миті, кожної хвилини, що ні за які гроші не проміняв би наших гомильських нив на ці поля! Ні, не проміняв би! — сама рівнина й рівнина, аж на серці моторошно стає, коли дивишся на неї. Ніде їй кінця — ниви та луки! Скільки прокльонів ми вивергли, спинаючись по наших кручах, а тут скиба легко відвалюється, лягає одна

на одну, і ти йдеш собі за плугом та йдеш, ніби відпочиваєш...

— Яку ми рівну борозну кладемо,— сказав в'язень, що вів коней,— а я думав... Гей, коники, гей!

— Гей-гей!

Хай би краще дивився, куди веде! — але коні все одно тягли рівно й розумно, це не те що наші корови чи Топлекові бички. Корова ніколи не розуміє, куди їй треба ступати, доки зовсім не виб'ється з сили, так само, як і молодиця, яка сама не знає, що діє, доки не наплодить купу дітей! Бики в нас удома навалювалися один на одного, мовби хотіли перекласти свій тягар на іншого або витіснити один одного; а тюремні коні ходять тут рівно як по нитці — аби тільки не збивав їх нерозторопний погонич!

Отак ми гейкали та орали, борозну за борозною, і плуг відвалював скибу, а десь поза нами бував інший ранок, інший день...

...Коли на повороті ми наскочили на конвалії, я рвучко, як тільки міг, підняв плуга й поклав його на полозок, щоб не потолочити квітів. Росли вони, розсипавшись по галявинці, стрункі і білі, наче щойно вранці виткнулися із землі. Я глянув — рябіє земля від них...

— Господи, скільки конвалій! — вигукнула Туніка й помахала батогом перед бичками, щоб вони зупинилися.

Тоді я теж поклав плуг на полозок, але не заради квітів, а для того, щоб бички самі, без мене, без моєї допомоги, дотягли плуга до протилежної борозни — мене аж за серце зчавило щось, коли я згадав, як хотів посміятися з Туніки, що вона стримала бичків перед тими своїми дурними конваліями. Доки вона буде наївним дитям? Так, щось стисло мене за серце при згадці про те, як я хотів посміятися з неї, ситий усім: ранком, який уже минув, полем і провесною навколо нас, усім тим, що мене тоді чекало, переслідувало й мучило, коли, на щастя,— а це було справжнє щастя! — я звів погляд і побачив її сині,

як глибока вода, очі, які самі були щасливі й чекали, що я теж, наче дитина, буду радіти з ними... Побачив її розкрилені перед бичками руки з батогом; її тендітну, гінку постать, коли вона схилилася над тими білими, як сніг, стрункими квітами й почала рвати їх.

— Ну, ну, Туніко,— промовив я; потім до бичків: — Тпру! — «Отепер вона нарве їх собі цілу жменю, мов та школярка».

Я випустив чепігу й випростався. «І коли ті конвалії встигли вирости? — здивувався я, і в голові заворушилася вже інша думка: — А чи я їх взагалі помітив би, якби не було зі мною наївної Туніки?»

Потоптав би їх, понівечив плутом і навіть не звернув би на них уваги — аж боляче стало. Адже для мене всі ці квіти назавжди відцвіли! Мені зробилося жаль дівчини, не знаю чому; усе-таки защеміло в серці щось ніби щастя, коли я побачив, як вона збирає конвалії. Тільки ж я розминувся з тим щастям, навіки розійшовся з ним. Силоміць я стримав щось гаряче й мокре, що насувалося на очі, як пелена туману, потягнув рукавом по них і покликав дівчину:

— Ну, ну, Туніко, поганяй, поганяй! Ціла нива нас чекає...

— Ой,— вигукнула вона, підводячись,— скільки їх! Вся галявина всипана ними, ти диви!

Я щось буркнув, взявся за чепігу, зиркнув на бичків, потім на поле — скільки нам ще треба було орати! Я помітив, як вона глянула на себе, на свої груди, яких майже не було видно під усіма тими її кофтами та пальтом, застебнутим під шию; я теж подивився на ті груди, які колись біля білої черешні торкнулися моїх і ледь не довели мене до шалу — о господи, якою дитиною я був тоді! — і мені згадалися могутні Зефініні груди, що почали набрякати: які вони в неї великі! Потім Туніка приміряла букетик до грудей і нарешті якось пришилила його. Я розглядався по ниві й чекав. Добре їй, подумав собі,

ніяких турбот у неї. Не сушить собі голову ні ґрунтом, ні майбутньою дитиною... Де ті часи, коли я був такий щасливий? Ледве кілька років минуло відтоді, як я рвав конвалії разом з школярами та школярками на схилах пагорбів, радів, як Туніка, з первоцвіту й пролісків на галявинах! А яка далека тепер була та безтурботна пора з весняними конваліями та пролісками, що з'явилася мені, аби ніколи більше не повернутися, аби залишити по собі неясний спогад, якого я потім чомусь трохи соромився.

Туніка повела бичків, і знову лягала скиба на скибу, а в мене в голові почав сплутуватися цей ранок, ще такий свіжий у моїй пам'яті, коли ми з Тунікою збиралися в поле орати й за нами на подвір'я вийшла Зефа, вся заклопотана, з широко розкритими очима, мов налякана,— і моя перша оранка з батьком на наших нивах...

Зефа раз за разом вибігала з кухні й ставала під хатою з випнутим животом, якого вже не ховала, і, здавалося, страждала від того, що не може поїхати з нами на ниву. Я клав на віз плуга, стельвагу, все інше. Туніка тим часом випускала з хліва худобу й поїла її — а я потай, краєм ока, глипав на Туніку, чи вона не зиркає на матір, яка стояла біля порога, вся якась напружена, й стежила за тим, що відбувається на подвір'ї. Одначе Туніка ані разу не подивилася в бік матері. Вона, коли розглядалася довкола, ковзала поглядом мимо неї, говорила якомсь роздратовано, але мало, як завжди,— і то тільки про справи.

— Чуєте? Теля виссало корову!

— Ага, ага,— кивала головою Топлечка і зверталася до мене, вона найбільше розмовляла зі мною: — Ори глибоко... Займай широкі загони... У долині ще мокро... Господи, чому я не можу з вами!

Не знаю, що мене більше дратувало: чи її напучування, які я ледве переносив, чи живіт, який ріс просто на очах. Я полегшено зітхнув, коли ми з Тунікою запрягли бичків і рушили в поле: не треба було терпіти її біля себе й бурмотіти щось собі під ніс, бо я не знав, як звертатися

до неї в присутності Туніки. Чи на «ти», чого я не наважувався робити перед її дочкою, чи на «ви», що мені було незручно перед самою Топлечкою. Той страх і повага, які я відчував колись перед старшими, перед жінками, давно спливли за водою. Ми орали, Туніка вела бичків, а я був нещасний і злий — злився на Зефу. Коли вона мені сказала про це, я втратив мову. Кілька днів ходив сам не свій, не знаючи, що робити; мов сновиди, бродив довкола Топлекового обійстя й зиркав у відчаї на свою хату по той бік струмка, а на водохрещі, коли вперше подався між люди, напився до нестями. І навіть розплакався перед корчмаркою. Нічого гіршого вже не міг придумати. Коли я протверезився, мені було страшенно соромно. Я вирішив відверто поговорити з Зефою. Хай робить, що собі знає, але дитини зі мною не повинна мати! Це я собі вбив у голову, а вночі — Туніка вже давно пішла спати — я запитав її.

— Хтось уже знає про це?

Було темно, я не міг бачити її обличчя, але відчував, як вона вся напружилася.

— Про що? — швидко перепитала вона. — А-а, якщо не знають, то будуть знати...

Мені перехопило горло, і я не міг ні слова промовити, а вона через якийсь час повела далі:

— Від людей нічого не приховаєш... — І потім: — Любий Южеку!

Ще тільки бракувало, щоб вона засміялася! Ніби це все її мало обходило.

Я довго мовчав, вона теж не обзивалася. Потім я запитав:

— А ти обов'язково повинна мати дитину?

— Ти маєш на увазі, щоб оце позбутися її? — здивувалася вона; потім сказала, наче її навчив священник у сповідальниці: — Господи, та це ж гріх був би...

Мабуть, це був би гріх. Тільки яке вона мала право говорити про нього? Саме вона! Але я не міг нічого вдіяти, хіба що зненавидіти її — так воно й сталося потім.

Я відсунувся від неї і, нещасний та злий, подався до себе у ванькир. Цієї ночі вона не прийшла до мене, не було її наступної, ніби знала, що тепер я сам почну бігати за нею — і почав, хоч.. ненависть і злість не проходили в мені. Була зима, роботи я майже не мав і не міг ні про що інше думати, крім жінок, а жінкою для мене залишалася тільки Зефа, яка була поруч. І руками, й ногами вона тримала мене, і я не знаходив у собі сили, щоб вирватися від неї. Ішов у поле, аби утекти, але позбутися її вже не міг, як не міг притлумити в собі злості... Я ступав за плугом, скиби ковзали по блясі й, перевертаючись, лягали одна за одною... внизу, за містом, займався ранок, потім викотилося сонце, а в мене на душі лежав важкий камінь — ні, ніколи ще зі мною не було такого, як тепер, коли згадав Туніку й ті її конвалії. Мені ставало все важче й важче, коли я думав про Туніку, про конвалії на галявинах і на грудях у неї, мовби з кожною скибою я виорював спогади, спогади, спогади. Проходило перед очима все, що ніколи не вернеться, всі мої оранки, всі ниви, які я з покійним батьком починав орати і де я бігав навипередки з братом та сестрами... Оживало в пам'яті все, чого не буде більше і від чого тягар на душі цього ранку важчав і важчав і ставав дедалі нестерпнішим... Я пережив ще раз усе: і перший дитячий страх на ниві, і кошмари, які переслідували мене в снах усі шкільні роки... і ось тепер, після цієї оранки на тюремному полі, вони знову почали мучити мене...

Це було, коли мене вперше одягли в штанці. Я упав у борозну й тут зненацька побачив перед собою биків. Вони йшли на мене — поволі, мов їм нікуди було поспішати, але невідворотно. Я намагався виповзти на чотирьох з борозни, проте земля обвалювалася в мене під руками й ногами, і я ніяк не міг вибратися. А бики підходили все ближче й ближче. Я дивився на похилені чорні голови, які посувалися на мене непоквапно, проте впевнено й невмолимо, а з головами враз сунули роги, мовби насаджені на

цю чорну масу... Передні ноги ступали, як ступи, ратиці глибоко вгрузали в землю. А я ніяк не міг виповзти... Хотів закричати, розкрив рот, але голос пропав, я не мав сили ні в ногах, ні в горлі. Я зіп'явся на всі чотири й порачкував по борозні. Та й це було марно, я не міг утекти від биків. Я вже чув, як рипіло ярмо наді мною, як сопіли бичачі голови, як чавкали їхні ратиці — усе голосніше й голосніше; я вже не мав сили далі рятуватися, упав на спину й утупив очі в той жах — у голі й мокрі морди, з них потекла на мене холодна слина. Вона текла і текла без кінця і краю. Бики зупинилися чи що, більше я не пам'ятаю нічого.

...Згадую ще одну оранку, знову биків, найстаршу сестру Лізку й конвалії. Я нарвав їх під горою на повороті повну жменьку і став чекати орача. Показав йому букетик і щось крикнув. А Лізка, вся надута й червона, блиснула на мене очима, вдарила по руці й попхнула. Я заплакав, конвалії розсипалися... і крізь сльози я побачив, як бики потягнулися до них мордами, намагаючись дістати їх.

Чому Лізка ляпнула мене по руці, не знаю; не пам'ятаю вже, чи боліло мені, але пам'ятаю, що довго сердився на неї й не хотів з нею розмовляти... Через кілька років я вже сам став погоничем. Це була важка робота. Палило сонце, пекли порепані ноги. Я волочив їх по твердому грудді, по гострій стерні... Свербіло в мене все тіло, піт і порох від того, що вранці мусив чистити щіткою худобу, змішувались і в'їдалися в шкіру... Пекли очі, сльози самі від себе і від злості котилися з очей і палили щоки. В усьому був винний я — погонич! Був винен, що плуг вискакує з борозни, що на поворотах плугатар не встигає його заносити, що треба завертатися посеред лану — у всьому був винен той «проклятий шмаркач!», той «проклятий Южек пришелепкуватий!», той «ти прокляте насіння! І де тільки ти взявся на мою голову? Куди потяг? Чи й ти ще хочеш ссати кров із мене?». Батько спочатку проклинав биків, а під обід, коли все вже потомилося, коли бики

норовили в тінь й опиралися, терлися один об одного, коли погонич уже не мав сили слова сказати, а підручний бик потягнув до себе борозенного, батько починав клясти погонича. Летіли прокльони, летіло груддя, і я мусив вислухати молебінь від початку до кінця. «Ради чого, чорти його відають, людина катується на сім світі? Для того, щоб інші пожерли все. Прокляті податки, проклята Югославія і ті, хто вигадав її! Соб! Соб!! Якщо, Южеку, підручний ще раз ступить у борозну, тільки ще один раз — тобі вже більше не треба буде водити їх». Батько схилився над плугом, починав нову борозну і знову лаявся. «Життя таке настало, що вже далі нікуди. Колись вигодував бичків, уродили вишні, яблука,— серце раділо. Приїжджали італійці — купували худобу, приїжджали мадяри — купували садовину, і що краща була — то більше платили! Золотом, форинтами. Чесно попрацював — грошей заробив. А тепер — ґрунт доведеться продавати, щоб розплатитися з податками, скоро голі й босі підемо по світу... Южеку! Цабе! Якщо не оперішиш підручного,— ти ж бачиш, що відстає! — то я тебе оперішу або запряжу замість нього! Дивися ж, дивися! Уже з борозни вийшов!» Я впирався плечем у гаряче тіло бика, пхав його до борозни, він, проте, не піддавався, ще й на ногу мені наступив, шкіру здер, а плуг все одно на схилі вискочив із землі. Я озирнувся назад, кинув худобу й дременував по стерні. Воли рушили вчвал від розлютованого плугаря — на моє щастя. Батько мусив бігти за ними, насилу зловив. Привів їх назад, а як ще вони дістали від нього батогів, то пішли борозною як слід. Я тихо, щоб батько не чув, хлипав та стискував кулаки. Коли я зважився знову підійти до биків, підручного штурхнув пужалном... і знову поганяв, і знову мене все пекло... Я кусав собі губи й руки і проклинав бога — адже він сотворив мене, так нас учили в школі. «Проклятий боже, чому я мушу жити на світі? Проклятий! Проклятий! Проклятий!..»

Я нишком штурхав бика, колов ноги по гострій стерні,

збивав пальці об груддя і нічого не мав би проти, якби батько, який лаявся за плугом і погрожував, приорав мене: по-справжньому потягнув по голові палкою, кинув у борозну і присипав землю. Така вона була холодна і пахла, наче свіжий весняний ранок,— або як тоді, коли ми ховали батька. Тоді теж була весна. І йому вже не треба було лаятися на нивах та сердитися на ґрунт і дітей; ми залишилися самі з матір'ю й бабою і самі без нього стали орати.

Орав я, а перед очима в мене батьків похорон, глиниста земля біля могили і родичі в чорному, які стоять на глинці й дивляться в могилу, жінки з хустинами в руках... Ішов я за плугом і кидав погляди на Туніку, яка тримала підручного бика за повід, ніби тягнула його, і весь час щось бурмотіла та цьвохала батогом... Плуг країв землю, і мені здалося, що я був би щасливий, якби міг знову стати малим хлопцем і ступати потрісканими, збитими ногами по твердому грудді; страшенно був би щасливий, якби повернувся саме такий, як колись, спекотний день,— бо в теперішні ранки мене гнітив незмірний тягар і не давав мені радісно ступати по борозні за плугом; наче камінь, повисла на мені Топлечка з тою дитиною, усі люди могли це бачити! Не давали мені спокою обидва хутори, Топлеччин і наш, вони теж мучили мене. Усе довкола навалилося на мене. Бички поволі пленталися, порипував плуг, Туніка важко гупала в надто великих материних чи Ханиних черевиках, а мені в голові зринали спогади один за одним, від яких ставало ще важче, ще похмурише на душі. Зовсім недавно ми орали з покійним Францлом, я ще був школярем і гупав біля худоби, як тепер Туніка; зовсім недавно я пішов за плугом на Топлеківій землі і Топлечка взялася в боки й заспівала: «О господи, та він же справжній орач!» — а мені стало незручно, я всього тоді соромився.

...Було зовсім темно, коли Францл потягнув мене за ногу. Я підвівся, взявся за мокру, зарошену балку над

головою й насилу розплющив очі — стояла ще, мабуть, глибока ніч, бо я ніяк не міг підняти повік, вони весь час злипалися. Було чути, як воли жували сіно й бряжчали ланцюгами: здалося мені, що вже весь хлів на ногах. Брат — голос його був незвично лагідний, — просив, щоб я тихо, як тільки можу, встав — поїдемо вдвох на нижні лани орати. Мені аж ніяк не хотілося цього, я ще не виспався та й не чув, щоб мати казала, аби ми так рано їхали в поле. Хай Францл собі оре, якщо так хоче, хай оре до ранку, доки мати й сестра не встануть. Нарешті братові вдалося таки стягти мене з мого ложа. Він пообіцяв, що дасть мені самому пройти кілька борозен, зійшлися на тому, що я виорю цілий загін. Ми поїхали на поле, і перед ранком, щойно зазоріло, я вперше взявся за чепіги плуга. Спочатку мною трохи кидало, але вже третя, четверта борозни були рівні, як треба. Настав ранок, прийшла мати, прийшли сестри; мати мало не плакала від щастя, ми раптом виявилися найпрацьовитішими хлопцями на всю округу. Мати скрізь хвалилася нами, а ми обоє ще з більшим завзяттям поринули в господарство; кожна робота мені подобалася, і що була важча, тим охочіше й брався за неї. Іноді, в неділю або в перервах між ділом, між копанням і між косовицею, ми з Францлом закочували рукави й починали борюкатися. У нас були загорілі руки і, наче кремій, тверді м'язи; сестри верещали, мати відвертала очі, вона не могла дивитися, як ми чубилися.

— Бички! Бички! — повторювала вона. — Чи вам роботи замало?

Ми реготали й далі вовтузилися — ні, ми не потомились.

Іноді я дивився на свої м'язи й мацав або стукав по них, а потім, пригадую, знову розглядав їх після своєї першої оранки на Топлековому полі, коли мені раптом серед ночі здалося, що я міг би переорати весь світ. Це було ще тоді, коли я тільки почав думати про Топлеківщину, а ледве минув якийсь рік, один неповний рік, коли

я вже орав з Тунікою, і мені стало все байдужим: і оранка, і ниви.

Сонце піднялося й почало пригрівати, я скинув піджак і закотив рукави. Мені були немилі не тільки ці Топлеччині ниви, немилим було мені все на світі, все навколо мене: Туніка і її конвалії, які геть зіпсували мені настрої; ще більше дратувала мене її лагідна мова, її вічно запитливі очі, які завжди дивилися на мене так, ніби хотіли вгадати мої бажання. Я розумів це і тому вів себе, як дерев'яна статуя святого у вітарі. Туніка все бачила, все знала, а ніколи й слова не мовила, наче вона була для того в домі, щоб лише догоджати кожному.

...Сталось це ввечері, узимку. Ми були в хліві, Топлечка доїла корів, я порався біля підстілки. Саме згрібав граблями гній, стиснувши зуби, щоб не бовкнути чого. Топлечка сиділа під коровою, струмки молока один за одним прошивали білу піну в дійниці, а вона шморгала носом і час від часу переставала доїти, щоб утерти очі рукавом. Не пам'ятаю вже, чого вона розкисла, це було через якийсь час після Нового року, коли всім стало відомо, що діється в Топлеків. Може, вона хлипала того, що я збирався піти додому і вона боялася, що не повернуся. Я знав, вона хотіла, щоб Мариця вийшла заміж і привела чоловіка на наше господарство,— а я не міг цього так проковтнути. Я вперто мовчав, коли вона розпитувала мене про мої плани щодо нашого хутора і про домашні справи.

— Чому ти, Южеку, не хочеш, щоб Мариця вийшла заміж?

Вона запитувала мене так, ніби не вміла до п'яти рахувати, а добре знала, що їй треба вивідати в мене. Десь у глибині душі я вже поставив хрест на нашому хуторі, але нікому ні за що в світі не признався б про це; мовчав із упертості і тільки стукав у перегородку між волами та коровами. Я розумів, що наше господарство мені не дістанеться, і боявся цього, але як зарадити собі, не знав.

Жінка ще більше зашморгала носом, навіть щось вигукнула, ніби: «Южеку, ти страшний!» — як тепер повелося в неї.

І саме тоді, коли вона це викрикувала, я помітив, що відхилилися двері. Здригнувшись, я завмер, а потім кинувся до виходу. Але Зефа ніяк не вгамовувалася, хлипала й кричала, і я не наважувався відчиняти двері. Коли ж виглянув надвір, то під самою хатою побачив Туніку, яка сховалась у сінях.

Під час вечері і в наступні дні мені було незручно перед Тунікою, але вона ще більше слухала мене, наче я був їй за батька і вона не сміла слова мовити поперек.

Я поглядав на неї, коли ми орали, згадував про білі черешні, про тугі персики, які перекотилися по моїх грудях і яких мені більше не довелося побачити, мовби сховала їх під хрест-навхрест зав'язаною на спині хусткою. Думка про Туніку була ніби весняний цвіт, прибитий заморозком, ніби солодкий спомин, який завдає болю і якого я не смів оживляти, але до якого щоразу повертався. Від цього в мене ще більше підупадав настрій. Траплялося, що ми з Тунікою виорювали цілий лан, і я ні разу не повертав голови до Топлекового обійстя. Боявся, що там побачу Топлечку, її розповніле тіло, почую її голос, зустріну її неспокійний погляд.

— Южеку! Туніко! — гукала вона від хати, а мені здавалося, що її чує вся околиця й розуміє, чого вона так метушиться.

— Южеку! Туніко! Ви думаете кінчати? Чи принести підобід вам у поле?

Я чув її, але вдавав, ніби не чую.

— Мати гукають! — сказала Туніка, не знаючи, зупинити бичків чи ні

— Хай гукають!..— буркнув я, далі ступаючи за плугом, мовби мене не обходила ні хата, ні Топлечка її запитаннями.

Туніка дивилася на мене якийсь час, а потім гукнула:

— То принесіть!

Ми пройшли одну чи дві борозни, як я помітив Топлечку, що спішила до нас — я не розглядався, проте знав, що вона спішить, дуже вже метушливою вона стала останнім часом. Я не глянув на неї навіть тоді, коли ми з Тунікою зупинилися на повороті і я поставив бичків у борозну, щоб вони не пішли на лужок. Туніка сіла на борону й сперлася підборіддям на обидві руки та пужално, яке прихилила до себе. Топлечка розкладала підобід на возі. Ні, я таки не дивився на неї. Вино вона принесла в руці, підобід — чорний хліб і м'ясо просто з банки, ще із смальцем,— у фартушку. Від того, що вона загорнула їжу у фартушок, мною аж пересмикнуло, я подумав, що це вона дражнить мене. Звичайно, фартушок був чистий, але, як мені здалося, Зефа навмисне принесла їжу біля живота, щоб мені зайвий раз нагадати про нього.

Вона налила нам вина, спочатку мені, потім Туніці, подала їжу, а потім і сама сіла — аж застогнала, коли опускалася на борону біля Туніки,— і собі теж налила. Вона пила, припрошувала нас їсти й журилася, як то цього року буде з м'ясом.

— О господи, усе в нас заберуть! Бідні люди!

Ні я, ні Туніка не знали, що й казати на це. Зефа повторювала старі нарікання, поки що нічого нового в нас, на хуторах, не було чути, і на це можна було відповідати лише або лайкою, або потішанням, мовляв, якось воно буде. Що ми з голоду помремо — таке мені і в голову не приходило.

І ось ця мудрість: якось воно буде — оволодівала мною тепер усе більше, що більше я випив. Відпочив я, сидючи на дишлі, і став погойдуватися. Віз монотонно поскрипував під вагою мого тіла; я наївся й напився, сонце гріло, і по мені, від живота до голови, почало розтікатися щось, наче лінь. Зефа й далі бідкалася, а я вже не чув і не бачив її, хоч вона сиділа поруч, за якийсь крок від мене. Я повернувся до них спиною й задивився по той бік

струмка, на наше обійстя й на дорогу. Щойно починалася весна, дерева ще світили голим віттям, хати, наша, корчмарева й аж до самої кузні, здавалися якимись неприкритими. Іншим разом, якби не випив і не був такий змучений, я б так відверто не дивився на інші хати, особливо на свою — перед обома Топлечками. Я вже казав: мені було однаково — якось воно буде! Я зупинив погляд на кизиловому дереві під горою, потім на жовтих калужницях та жабнику за струмком, потім на вербових котиках,— але невиразно відчував тільки одне: якщо раніше, навіть ще сьогодні вранці, я радів ранньому цвітові й набубнявілим брунькам на деревах, то зараз, після того як випив, у мені не залишилося анітрохи тої життєрадісності, яка була в дитинстві. Дерева за якийсь тиждень зацвітуть і перецвітуть, і в Топлечки народиться дитина. «Ех, чорт забирай, тоді оженюся з нею». Я ще і ще пив і перехиляв дзбанок — урешті-решт, яке мені діло, що скажуть люди! І мати мені казала: «Тримайся за ґрунт!»

— Ну, що? — несподівано вигукнув я, аж обидві жінки підвели на мене очі, і додав: — Ходімо, ходімо, оцей схил треба докінчити.

Я зістрибнув з дишля, аж забряжчали ланцюги, Туніка також підвелася.

— Господи, а й справді! — промовила Топлечка, збираючись вставати. З її голосу, з того, як вона схрестила руки на животі, з усього я бачив, що вона задоволена: ех, домоглася свого, має молодого хлопця в ліжку! Раптом ми всі, і Туніка теж, стали й задивилися на дорогу. Здається мені, що Топлечка перша, коли ще підводилася, помітила її.

Сюди від дороги з повним кошиком на голові йшла Хана. Ми всі троє разом утупили в неї очі.

Туніка занесла батіг, але не вдарила бичків; я схилив плуга на бік, проте руки затримав на чепігах; Топлечка, схопившись за ручицю, стояла біля воза й невідривно дивилася на схил, яким до нас підіймалася втікачка, мов-

би вірила й не вірила своїм очам. Хана підходила все ближче, зиркала на кожного з нас по черзі, потім на ниву, потім знову на нас, на матір, на Туніку й на мене, а тоді зупинила погляд на матері й на її животі.

Хана була розпашіла від жару, від ходи нагору, від ганчір'я, яке виглядало з напханого доверху кошика. Вона зупинилася перед возом, ще раз перебігла по нас очима і запитала:

— Значить, орете?

Мовби нічого й не бувало! Ніби тітонька вчора пішла до міста, а сьогодні ось повертається повз ниву!

Спочатку їй ніхто не відповів, потім Топлечка обізвалася:

— Так, оремо!

Сказала й зітхнула. Ми з Тунікою мовчали. Якийсь час потім мовчали всі, переступаючи з ноги на ногу. Це тривало б хтозна-скільки, якби Хана не підняла рук до кошика. Я побачив, як напружилися груди в неї під білою кофтою — була по-святковому одягнена, й перевів погляд униз, на борону біля її ніг; Хана поставила кошик на підводу й порушила мовчанку.

— Так, я прийшла,— сказала вона, потім обернулася до матері: — Вам це не подобається? — і після цього до мене: — А як ти? Ще не женишся? Плої кажуть, що вже дочекатися не можуть...

Глипнула на мене спідлоба, і тут витримка покинула її. Вона рвучко підхопила кошик, поставила на голову й хльоснула:

— Не бійтеся, ґрунту вам не з'їм!

Повернулася й пішла лугом до хати...

ІХ

Тої ночі Хедл, коли розповів це, довго не міг заснути. Перевертався на нарах, зітхав, а наступного вечора сам почав, тільки я прийшов, розповідати, що ж було далі

з Ханою. Проте мушу одне відзначити: тепер він уже менше лаявся й кляв те бабство. Життя його схопило, мов кліщами, як він сам казав, і крутило ним, наче у вирі.

— Хана вернулася,— почав він,— щоб дозоляти нам, у цьому я скоро переконався. Вона не давала спокою матері за те, що тепер усім людям було видно,— за її живит, який з кожним днем ставав більший. Чіплялася й до мене: уже через кілька днів я з ранку до вечора старанно ковтав її кпини й мовчав. Я стискував зуби, бо не хотів мати справу з жінками, проте мушу сказати, що при Ханиному язикові це мені важко давалося. Чим кінчиться оця війна з Ханою, тієї передобідньої пори, коли вона несподівано з'явилася в нас з своїм скарбом у кошику, я не знав і не міг знати — у мене був інший клопіт. Мене турбував ґрунт, Топлеківщина, і я боявся, що ця вертихвістка щось затіває, адже вона була перша і мала право на ґрунт, принаймні це право їй давав звичай.

Почалося відразу ввечері, під час вечері. Стара Топлечка, очевидно, ще поралася на кухні. Я прийшов у світлицю, там уже була Туніка, вона сиділа на своєму місці за столом, а я затримався ще посеред кімнати; увійшла Хана, вона, мовби не побачила мене, пройшла повз і сіла за стіл там, де під час Топлекової хвороби і після його смерті сиділа Топлечка. Я помітив, як Туніка глянула на неї, поклала ложку, яку витирала, й неголосно промовила:

— Там мати сидить.

— Га? — перепитала Хана й найневиннішим поглядом подивилася на сестру.— Хіба не *він* тут сидить, на чільному місці?

Вона так і сказала: *він*, а той *він* стояв за нею, посеред світлиці, і це був я. Пригадую, я хотів був рушити до стола й сісти, але мої ноги так і застрягли.

— Ах,— зітхнула Туніка, повернулася спиною й стала дивитись у вікно. Усе це їй аж ніяк не подобалося.

Хана засміялася голосно й пересіла, мовби нічого не трапилося, мовби так і мало бути,— пересіла, тобто пересунулася на лавку, туди, де сидів я, відколи прийшов до Топлеків. Туніка оглянулася, зміряла сестру поглядом і знову задивилась у вікно; вона явно була незадоволена вчинком сестри.

Прийшла Топлечка й сіла. Спочатку вона нічого не завважила. А коли почала підіймати руку, щоб перехреститися, раптом помітила, що я стою; побачила Хану на моєму місці.

— Що таке? — запитала вона, звертаючись до всіх, не тільки до Хани: — Як ви сіли?

А Хана мов і не чула. Перехрестилася й почала бурмотати молитву. Так весь час, доки вона молилася, я стояв. Топлечка оглянулася назад на мене, тим часом Туніка не витримала:

— Чуєш, Хано! Хіба ти забула, де сиділа? — І потім, бачачи, що Хана й не думає поступатися, сказала: — Там його місце.

Тепер Хана ніби згадала.

— А-а, це ж місце нашого наймита,— сказала вона заклопотано,— справді, я зовсім забула.

Після цього вона встала й перейшла на протилежний бік стола, туди, де завжди сиділа. І почала їсти яєчну юшку, ніби й справді нічого не сталося.

Це мене страшенно вколало. Але я стиснув зуби й сів за стіл, що було найрозумніше. Туніка, а за нею Зефа взяли ложки й стали їсти. Я сидів навпроти Хани, але ні разу не підвів очей на неї, не дивився й на Топлечку та на Туніку. Нам трьом їжа не лізла в горло, лише Хана вертілася на стільці та розпитувала про все, мовби й не помічала, який настрій у нас,— а може, навпаки, така обстановка їй була до вподоби — і пускала шпильки. Про все до найменших подробиць хотіла вона дізнатися від трьох без'язиких за столом, ніби не вона втекла з дому і не ми повинні були запитувати її.

Що тільки не приходило їй на язик!

Ми їли й мовчали, і було так тихо, що виразно чувся кожен шерхіт за зачиненими вікнами. Раптом Хана ні з сього ні з того:

— А що, вас уже заганяють?

Спочатку ми вдали, ніби не чули, а потім усі подивилися на неї — спочатку Зефа, потім я і нарешті Туніка.

— Ну, до задруги, я хотіла сказати.

Це була правда — про що питала Хана. Скрізь говорили про це, — чого тільки не говорили! — але ніхто за столом не знав, куди вона гне. Тому мовчали. А Хана розглядала кожного з нас і показувала всім своїм виглядом, що чекає відповіді. Потім ми з Тунікою подивилися на Зефу; їй нікуди було дітися, мусила обізватися.

— Заганяють? — перепитала вона й відповіла: — Так, заганяють.

Очевидно, Хані цього було мало, вона й далі свердлила її очима, і Топлечка мусила ще щось сказати.

— Хто туди піде — до задруги? — спалахнула вона. — Я ще при своєму умі. Так!

Топлечка хотіла закінчити цю розмову й покласти край будь-яким балачкам про задругу в своїй хаті. Її неважко було зрозуміти. Може, Хана прийшла додому, бо хтось її намовив вступити до тієї задруги? У неї ще вітер гуляв у голові, і вона була на все здатна. Тому я зрадив, коли побачив, що Топлечка зітнеться з Ханою, якщо тільки та почне щось із вступом до задруги. А та почала-таки.

— Дядько кажуть, що вступлять.

Хана вела своєї, а ми їли, мовчали й зиркали одне на одного.

— До задруги, — пояснила Хана, ніби ми не знали, про що вона скрекоче.

Тепер Топлечка мусила відповісти й відповіла.

— Хай дядько хоч на голові собі ходить, яке мені діло. — І потім, коли проковтнула ще одну ложку, додала: — Ми тут живемо, як знаємо й уміємо, вони хай там,

як знають і вміють. У кожного свій розум, і я не збираюся його позичати ні в Рудла, ні в сестри.

Це вона сказала, щоб Хана замовкла зі своїм дядьком. Але Хана не мала наміру мовчати, вона всміхнулася і, щоб усі знали, що дядько думає, сказала:

— Еге ж, дядько кажуть, що підуть, щоб не мати клопоту з ґрунтом. Хай цим клопочуться інші. Хіба погано?

Хана засміялася голосно й весело, щоб і нам уся та затія із задругами здалася смішною. Але ніхто за столом не відповів їй — ні на її мову, ні на її сміх.

— Тітка,— цебто Топлеччина двоюрідна сестра,— кажуть,— знову почала Хана,— що на Топлеківщині все вже дозріло для задруги. Гм.

Топлечка не відповіла, усі за столом знали, що дозріває на Топлеківщині.

Вона встала — ми вже кінчали першу страву — і пішла на кухню. Повернулася з сушеною садовою, і миску несла над животом, немов прикривала його. Того раніше не робила. «Дозріває, дозріває...» — не знаю чому, дзвеніло мені у вухах, коли я думав про її живіт. Разом з тим я знав, що Хану в ложці води втопив би, така вона була мені ненависна; це через неї ми яблука жували, наче стружки. А Хана ніяк не могла стримати свого язика, вона що б то не стало хотіла витрусити все, що набилося їй у голову.

— Веловеська Древенща, щоб ви знали,— заспівала вона,— народила дитину. Господи боже, подумайте тільки, така стара баба! Що ж вона раніше думала...

Про Древенщу ми знали і всі люди навколо знали, скільки вона з чоловіком по лікарях попоходила. Потім її послали кудись на курорт, і тепер уся округа зуби скалила, що, мовляв, при новій владі курорти допомагають там, де чоловік не може. Людям аби язиком плескати; у нас же про це не говорили, і Хані теж не слід було б. Але Хана знала, про що торохтіла. І коли вона знову почала: «А Древенща...» — Зефа встала, насунула хустку на очі,

ніби хотіла затулити обличчя, відштовхнула стілець і ви-йшла із світлиці.

— Господи! Хано! — обізвалася Туніка.— Яка ж бо ти!

— Яка? А що я таке сказала? У чому річ? І що ви за люди?

Вона найневиннішим поглядом глянула на двері, які з хряскотом зачинила за собою Зефа, подивилася на нас, але я не піднімав очей.

— Досить! — сказала Туніка, обпекла її поглядом і взялася за їжу.

Мені теж не залишалось нічого іншого, як встати з-за стола, я знав, що й до мене ще дійде черга, проте не міг зрушити з місця, не хотів виходити — через Топлечку, щоб не зустрітися з нею. Але перш ніж я встиг усе до кінця обдумати, Хана почала знову, цього разу про наш ґрунт, про господарство — отже, черга таки дійшла.

Здибала цілу суху грушку, об'їла її аж до хвостика, сперлася на спинку стільця, гойднулася, зім'яла хвостика між пальцями й зиркнула через стіл — а там сидів я.

— Ваші, Южеку,— сказала вона, гойднулася й повторила, спокійно, ніби щойно не було сутички з матір'ю,— ваші, Южеку,— (знову той Южек, ніколи досі вона так не розкидалася моїм іменем!)— будуть перші там,— це означало в задрузі,— вас не треба буде заганяти.

Я глипнув на неї через стіл і кинув:

— Побіжать!

— А хіба Штрафела не обіцяв, що будете перші там?

Я вже не міг змовчати.

— Штрафела? Авжеж!

— Авжеж, що так. Ще й твоїм головою буде. Побачиш, любий Южеку.

Мені зробилося гаряче, уся кров ударила в голову від її слів та ще від того «любий Южеку». Я побачив, як Туніка скоса зиркнула на сестру, але та хоч би що, я ж цього разу промовчав.

Хана знову стала гойдатися.

— Чиста правда, я сама чула, як казали, що головою поставлять Штрафелу. Хіба ви цього не знаєте?

Ми такого не чули, а якби навіть чули, то на таку маячню я не збирався відповідати. Проте Хана сіла на свого коника.

— Тобі ж, Южеку, так чи так, коли йдеться про ґрунт, то все одно.

Мимоволі я звів очі на неї, намагаючись збагнути, що Хана має на увазі, але вона пояснила:

— У вас так чи інакше ґрунт забере Мариця, а ти — сам собі пан.

Я знову глянув на неї, Туніка теж подивилася.

— Пан, любий Южеку, пан! Кажуть, — це правда? — що ти на Плоєвих заглядаєшся. Так, Южеку, люди все бачать і знають. Що так дивишся?

Я дивився на неї, що вона меле; якби міг, то б очима її проштрикнув.

— Хано! Що ти? — пробелькотав я.

— А що, хіба погані? Плоєві дочки? Такі шикарні дівчата...

Мною аж підкинуло. Ми втупилися одне в одного. І вона раптом засміялася.

— Ти б зв'язався з ними, якби не зав'яз?

Вона зареготала й знову стала гойдатися. Щоб ти перекинулася на тому стільці! А вона все сміялася.

Я обернувся за капелюхом, але ніяк, хай йому чорт, не міг знайти його; так і втік простоволосий із світлиці, щоправда, перед тим почув, як сестри, Хана й Туніка, перемовлялися між собою.

— Хано! На милість божу?! — вигукнула Туніка й теж підвелася, щоб вийти з-за стола.

— Та облиш ти ту свою милість божу! Ніби вона винна в тому, що благодать зійшла на нас?

Хана явно хотіла посваритися.

— Яка благодать, Хано?

— Як яка? — Хана старашенно здивувалася й стьобнула: — Ви ж мені, сподіваюся, не будете казати, що те, що сталося з матір'ю, це з милості божої!

Я чув, як Туніка вигукнула крізь сльози:

— Ханко! Такий спокій був у домі, коли тебе не було. Якщо тобі тут не подобається, йди туди, де ти була.

— Вам би цього хотілося, так? — запитала Хана й засміялася. — Чи він і тобі вже закрутив голову?

Я не став шукати капелюха й вискочив з хати. За мною чувся її приглушений сміх, ніби вона сміялася у фартушок чи спідницю. Той сміх ще переслідував мене, коли я йшов повз огорожу, і тільки тоді, коли я перескочив через узвіз й опинився під лісом, він затих. Вечір був холодний, сирий, і мною трусило, але я дрижав не стільки від холоду, скільки від люті; я лаявся, плювався і кляв її, але що робити — не знав. Одне мені було відомо, що в Топлеків тепер для мене почнеться пекло. І ще одне бентежило мене, цього я тоді не усвідомлював: мені було жаль Туніку. Чому Хана нападає на неї, кривдить її, ображає? Я бачив, що вона навмисне це робить, але не міг захистити ні Топлечку, ні Туніку і додому, на Хедлівщину, не міг ні з сього ні з того податися. Я сів на колоди, які лежали на узліссі, і став обдирати з них кору. Довго я це робив, доки не заспокоївся трохи і не побачив, що світло в хаті погасло, тоді я вирішив повернутися у свою кімнатку.

Щойно я увійшов до сіней, як відчинилися двері в кухню і в них стала Хана в самій сорочці та спідниці з високо піднесеним каганцем у руці, мов дивилася, хто це ходить по будинку.

— Хто там?

Я зціпив зуби, зачинив надвірні двері і повернув у ванькир. Але Хана виявилася спритнішою.

— То ти там спиш? — запитала вона. — У ванькирі?

Ноги в мене самі собою зупинилися, я буркнув: «Там...» — не знаю навіщо, і мимоволі глянув на Хану.

Погляд у мене був злий, проте коли я глянув на неї, він трохи пом'якшав. Хана тримала каганець далеко перед собою. Я добре бачив її розтулений рот, білі зуби, відкриту шию і зовсім, до самої спідниці розстебнуту сорочку. Я нічого не побачив, але все відчув під цією білою розхристаною сорочкою, усю вагу її грудей, над якими віддувалося полотно.

— Хіба мати вже не боїться?

Вона засміялася, збрала на грудях сорочку, повернулася й ногою закрила за собою двері.

Не пам'ятаю, як я роздягся й ліг, пригадую тільки: я збагнув, що Хана все це робить навмисне. Здавалося, вона знає все, що було між Топлечкою й мною і як почалося. Увесь час мені не виходило з голови оте: «Хіба мати вже не боїться?» — і її незастебнута, також навмисне незастебнута сорочка. Топлечка могла все чути, дівчина не мала ані найменшого сорому, навіть перед матір'ю.

Топлечка таки все чула, прийшла до мене й, засмучена, сіла на ліжко. Було вже досить пізно, та я не спав, ніяк сон не брав мене. Жінка розглянулася по кімнатці, кілька разів поправила волосся під хусткою, не знаючи, з чого почати, й нарешті тихо простогнала:

— О господи, і чому вона повернулася?

— Це ти? — запитав я, аби щось сказати.

Нічого мені не хотілося, навіть підсунутися до стіни, щоб вона зручніше сіла, я лежав горілиць, заклавши руки під голову, і дивився в почорнілу стелю.

Раніше я її чекав — дочекатися не міг, а ще й року не минуло, і вже відчув, як вона мені набридла; її живіт, її переживання, її страхи — усе мені спротивилося, наганяло нудьгу.

— О господи, як її намовили проти мене! Якось скаже-на стала! І чого їй треба?

Мене ж тієї ночі, та й у наступні, якнайменше обходила Топлечка та її біди. Надто багато я варився у власній шкурі: куди не шарпався, як не шарпався — виходу не

бачив. Бували такі хвилини, що усе б кинув і пішов би в світ, серед ночі зібрав би торби і зник. Проте дуже близько був мій дім. Думка про втечу було одне, а зовсім інше було, коли звідси, з Топлекового обійстя, я дивився на дерева за ровом і будівлі між деревами. Згадувалася мати, Мариця,— обох я виразно бачив,— і все раптом минало. «Якось воно буде»,— потішав я себе і думав, наче той хлопчак, що злякався жінки; мені подобалося, що вона втрачала розум зі мною, що божеволіла, але згодом вона почала надокучати мені, стала нудною. Топлечка сказала, що Хану під'юдили проти неї, а я уявив собі, з якою люттю вся ця її рідня та рідня покійного, разом із Рудлом, тепер накинлася б на мене, і Хану вони послали якраз заради цього.

— Що їй треба? Чого вона хоче?

Топлечка запитувала, я мовчав.

— Ну, хоч що-небудь скажи, порадь щось! На милість божу, що я маю робити?

Поклала руку мені на стегно й поторгала мене, наче хотіла розбудити.

— Ну що? — незадоволено запитав я.— Що я можу зробити?

— Ради бога,— розсердилася вона,— придумай щось.

Я відсунув ногу, на яку вона поклала руку, не думаючи при цьому нічого особливого, просто її рука мені була ні до чого, але несподівано вона сама забрала її. Поправила волосся й зітхнула.

— Ох, я вже знаю,— почала вона спокійно,— я докучаю тобі. Ти не сердься, що я тебе розбудила. Не можу сама розібратися, Южеку!

Вона знайшла мою руку й міцно стиснула. Потім нахилилася й притулила її до своїх набряклих грудей.

— Ростуть у мене груди. Як вони більшають!

Зараз я зовсім не знав, що відповісти їй, як повести себе. Перед очима виникла Хана, її оголена шия.

— Господи, ти сердишся на мене? — запитала Зефа й почала лашитися.— Ти ж не підеш від нас?

— Чому?

Довго я чекав її відповіді.

— Через Хану,— сказала вона і потім додала: — Господи, що б я без тебе, Южеку, робила тепер? Померла б! Оце жовтороте дівчисько з'їло б мене живцем!..

Я вивільнив свою руку, якимсь мимохіть, без наміру, не думаючи про це,— просто надто багато всяких думок наринало на мене. Потім я пошкодував, що так зробив, але вже було пізно щось змінити.

— Знаю, знаю,— зарюмсала вона,— ти вже не зносиш мене. Усі ви однакові, Це я... я винна!

Вона встала й ще дужче захлипала.

— Зефо! — гукнув я її.

Вона обернулася вже в дверях, і я почув, як тихо засичала:

— Я тобі скажу, обминай цю скажену жабу! Обходь її стороною, якщо хочеш добра собі й дитині.

— Зефо!

— Дай мені спокій! Дай спокій!..

Вона пішла, не повернулася — зовсім розбудила мене, але я не подався за нею: заснув, перш ніж встиг перебороти страх, що зустріну Хану в сніях, Хану з каганцем і розстебнутою сорочкою.

Це сталося першого дня, першого вечора, коли Хана повернулася; усе інше сталося пізніше, перший раз, коли згрібали листя, другий — коли я косив конюшину, потім — знову під час косіння і тоді, коли Топлечка народила.

Хана хоч мала добрий язичок, проте вже другого ранку взялася за роботу; боронувала коровами ріллю, розбивала груддя, і скоро скрізь було чути її шпильки та видно працю її рук. Топлечка — вона з кожним днем змінювалася — сиділа вдома й тільки примовляла:

— Хана є Хана, що хочеш, така в неї пора, за двох має

сили. Я ж, о господи, що не кажи, а вже ні до чого не годжуся!

І справді, на неї важко було глянути. Живіт роздувся, обличчя набрякло й зробилося червоним. І вона все турбувалася про Хану, втішала себе.

— Молода вона, це правда, та знайдеться й на неї, який її присадить трохи! Хай вона собі не думає! На своєму хребті відчує, на шкірі її відіб'ється її язичок. Життя її ще приборкає.

Вона всміхалася мені, коли ми були самі у ванькирі чи десь у хліві, але усмішка вже не виходила в неї. Було таке враження, ніби вона весь час боїться дочки і радіє тільки з того, що колись ще й на неї знайдеться пуга. Боялася її і раз за разом говорила про неї, тим часом я тільки слухав і мовчав. Їй це не подобалося.

— Чому їй нічого не скажеш? Чому їй усе даруєш?

Вона під'юджувала мене, але я мовчав. Тільки якось відповів:

— З бабством не хочу заводитися.

Вона подумала, а потім сказала:

— Усе-таки ти правий! Не май справи з нею! Обминай її, наче не бачиш.

Ось як вона напучувала мене, бо мала страх перед дочкою: «Обминай її, наче не бачиш»,— проте я бачив Хану, вона дедалі більше лізла мені перед очі, хоч я ненавидів її за той паскудний язик. Уже не буду розповідати, як вона поводитися. Мов найнялася злити й дратувати мене. Цілі божі дні підколювала, а особливо не вгавала, коли проходив хтось із сусідів або коли поверталися в неділю з відправи... Ні, про це неможливо розповідати! Одне ще й досі живе в мені, не забулося — це страшна ненависть, яка почала тліти в моїх грудях тієї весни минулого року. Я шукав нагоди відлупцювати її. Ще й сьогодні, коли це згадається, відчуваю свої пальці в її розкуйовдженому волоссі чи косах, відчуваю свої долоні на її щоках, на обличчі, яке безперестану ширило-

ся й показувало мені зуби, ці її прокляті зуби. Краще б не згадувати тих своїх намірів; але коли дійшло до того, усе повернулося по-іншому.

Не знаю вже, чи восени листя дуже пізно облетіло, чи сніг надто рано впав, проте ми не встигли назбирати досить листя й навесні залишилися без підстилки.

— У засіку листя нема, стелити нічим! — коротко повідомив я за вечерею.

— Господи, таж правда! — журно зітхнула Топлечка.

Потім до кінця вечері ніхто про це більше не згадував. Тому, коли ми почали вставати з-за стола, я, знаючи, що на завтра особливої роботи нема, запитав:

— То як, поїдемо на Нерестилище? — Це було урочище під Гомилою, ближче до Драви, де був Топлеків ліс.— Треба буде згрібати.

— Господи, таж правда,— знову зітхнула Топлечка й подивилася на дівчат, які зібралися виходити із світлиці.— Туніко! Хано! Ви чули?

— Я й сама знаю, що я вдома для роботи,— огризнулася Хана й вийшла.

Топлечка почала стогнати, яка б то щаслива була вона, якби могла сама поїхати на Нерестилище, і яка вона нещасна, що мусить просити тих дітей. Звичайно, мала на увазі насамперед Хану.

— Постривай-но, донечко, ще тобі доведеться всіляко. Надто добре тебе я знаю, то можу сказати: ой нелегко тобі буде в житті!

Ми з Тунікою залишили її саму тужити, а наступного ранку втрюх, я й дівчата, поїхали драбиняком по листя.

Дівчата посідали на сіно в сапетках, Хана ж і тут не втрималася, щоб, перелазячи через драбину на віз, не вигукнути:

— Ух, як графині будемо їхати!

— Южеку, пильнуй, щоб чого з вами не сталося,— хвилювалася Топлечка; вона стояла під хатою й дивилася, як ми вмощуємося на возі.

— Ой, Южеку, дивися, не виверни нас! — собі в тон матері застерегла Хана, а потім: — Шкода було б таких наречених!

— Господи, господи,— застогнала Топлечка; я махнув батогом на бичків.

Більше я не оглядався ні на поріг, де стояла Топлечка із схрещеними на животі руками й широко розплющеними сумними очима, ні на віз, де сиділи дівчата: Туніка, яка обіймала на колінах кошик з підобідом, і Хана, яка підстрибувала на сапетці з сіном і хтозна-чого хихикала. Потягнув би її батогом за її ставлення до людей, до матері, але, як я вже сказав, я не оглядався, тому й не потягнув, хоч... хоч те її «любий Южеку» дратувало мене й бісило. Страшенно мене злило, що ось таке дівчисько знущається з матері і ніхто його не відшмагає, мовби не було бога над ним. Це мене мучило. Ми їхали поволі, я сидів на передку й ледве стримував себе, щоб не обернутися й не потягти її батогом. Вона весь час скрекотала й сміялася. Хустку в горошок зав'язала назад,— і навіть тут вона вела себе виклично! — так що голова ніби стирчала із тулуба, з червонястої кофти. Туніка поруч з нею з кошиком на колінах часом усміхалася, та й то якось кисло, тільки заради того, аби сестра не влаштувала ще галаснішого балагану. Мені було жаль Туніки, аж серце стискувалося, коли я дивився на неї.

Віз і бичків ми залишили в долині, самі подалися на гору по листя: сестри згрібали, а я носив; спочатку було далеко ходити і вони встигали багато нагортати. Натоптували повні сапетки листя, аж я заточувався, коли завдавав їх собі на плече.

— Ну що, хлопче, сили вже не маєш? — запитувала Хана, підсемиуючись.— Усю біля матері витратив?

Я хитався під сапеткою, зігнувшись майже до самої землі, і бубонів прокльони. День наближався до обіду, весняне сонце пригрівало дедалі дужче, і в лісі, який ще не встиг просохнути після зими, особливо в долинах,

робилося парно. Я спотів, потеруха з листя набилася під одяг і кусала по всьому тілі. Після підоби́ду Хана (вона сама випила майже півпляшки вина і весь час реготала), коли я закида́в сапетку собі на плече й заточувався, підставила мені під ноги граблі, я перечепився й заорав носом. Підвівшись, я побачив граблі, почув Ханин сміх і зрозумів, що вона це зробила навмисне, тоді я відчув, як усе в мені заклекотило — Туніка якось пізніше розповідала, що я й посірів, і позеленів від злості.

— Хано! — просичав я.

— Що, що таке? — затинаючись, пробелькотіла Хана й вихопила з-перед мене граблі. Вона злякалася.

Вони хотіли завдати мені сапетку з листям, але я відігнав їх від себе, Хану й Туніку.

— Господи, втрися! Ой, який ти! — вигукнула Туніка.

Я зиркнув сердито на неї — побачив, як вона розгублено втупилася в мене, — і закинув сапетку на плече. Піт лився з мене градом.

Я вилаяв їх обох без розбору, їхній страх додав мені ще більше злості; мені було приємно, що вони злякалися мене. Коли я висипав на віз листя і втерся, то відчув на долоні щось липке, подивився — і побачив кров. Ще раз провів рукою по обличчі й відчув пекучий біль. Ось чого вони дивилися на мене з таким страхом!

Раптом мені захотілося заплакати. Я присів на дишель і спершу хотів був умитися в струмкові, але потім передумав. «Хай, чортяка, бачить, що наробила і хай мене боїться!» — вирішив я і залишив кров на обличчі. Мною аж тіпало від злості.

А потім сталося те, що мене довело мало не до сказу: Хана кинула з воза порожню сапетку мені прямо на голову, і край її вдарив мене по забитому місці. Вона притоптувала на возі листя, а Туніка далі згрібала на горі. Я провів рукою по обличчі і знову побачив кров на долоні, це, як я вже сказав, украй розлютило мене. Віз був накладений майже до самого верху, але я схопився за

ручицю й по задньому колесі виліз нагору. Хана побачила мене — мабуть, мій вигляд був страшний — і перелякалася. Широко розкрила очі й рот, коротко крикнула, але я вже міцно схопив її,— зіскочити з воза не могла,— і за мить вона полетіла на листя, мов і не стояла на ногах. І я почав бити її — ех, і давав я їй штурханів, скільки душа бажала. Спочатку вона пробувала захищатися, закривалася руками, кóпалася, а потім затихла. Тільки схлипувала й важко дихала, ніби це їй було приємно; несподівано я відчув, що вона вцупилася мені в сорочку й тіло й потягла до себе, інакше вона не могла оборонитися. Я відривав її руки від себе, тоді вона обхопила мене ногами, і я впав на неї, лежав і все тихіше вивергав із себе прокляття, тим часом її руки, які ще недавно шарпали мене за голе тіло, тісно зімкнулися в мене на спині. Тіло в неї було надзвичайно гаряче, і мені здалося, ніби вона всміхається. Чому вона всміхалася, коли я її бив, мені було незрозуміло — я хотів вирватися, будь-що вирватися, але сила покидала мене, і я вже не міг відірватися від неї.

— Пусти!.. Там же Туніка! Ти здуріла? — сичав я й відпихав її, відчуваючи, що задихаюся.

Вона послабила руки, розімкнула ноги — я залишився лежати на ній — і запитала:

— Ух, ти і з нею вже спав?

Мене залив сором, я миттю протверезився. Зіскочив з воза, схопив сапетку й кинувся вгору схилом, ледве тримаючись на ослаблених ногах. Туніка стояла й чекала. Я бачив, як вона очима шукала мене в долині, але так ніколи й не довідався, чи помітила, як ми з Ханною вовтузилися на возі,— цього дня вона майже не обзивалася, ні тоді, коли ми поверталися з лісу, ні вдома. Тільки Хана сяяла, щоки самі по собі горіли, і, на диво, була тиха, як рідко коли досі. Очевидно, їй було байдуже, чи Туніка бачила, чи ні.

Я став побоюватися її, особливо коли згадав, як вона

зненацька притиснулася всім тілом до мене; дедалі частіше мені спадало на думку те, як вона податливо лежала під моїми кулаками, як усміхалася до мене. Справді, їй було б однаково, якби навіть Туніка прийшла! Солодке тремтіння, яке раптом охопило мене тоді, повторювалося знову й знову, у мені знову й знову розпалювалася пристрасть, яка так несподівано спалахнула, коли я борювався з нею.

Здавалося, що Хана й сама злякалася. Святий спокій настав у хаті, принаймні про око; я помітив і переконувався в цьому не раз, що вона уникала мене, проходила мимо, ніби не бачила мене, і вже не кепкувала, не намагалася вколоти.

А Топлечка з кожним днем ставала дедалі більш неповороткою, повільною і сонною. Вона бродила по полю, між нивами, сідала, де тільки могла, проте тривога її не покидала. Я скрізь відчував, як вона пантрує за мною, намагається ближче біля мене стати чи сісти. Я не можу сказати, що її гнало до мене; навряд чи вона щось знала про Хану, про нашу сутичку в лісі — Туніка була надто мовчазна, щоб могла розповісти їй про це, навіть якщо бачила. Усе в Топлечці було повите сонливістю й лінню, починаючи її протяжною мовою й кінчаючи її розумом.

Якось вона розсілася під льохом, розставивши ноги, аж мені було неприємно дивитися, й утупилася в мене — я саме набивав кирки на ручки.

Вийшла Хана з хати, глянула на нас обох і зупинилася, стала перев'язувати хустку. Підійшла ближче, взяла кирку, попробувала в руці.

— Ця добра? — запитала й, не чекаючи відповіді, подалася з нею за хату, у виноградник.

Звідти незабаром почулося гупання по затверділій землі, воно було частіше, ніж досі, — там працювали вже обидві дівчини, Хана й Туніка. Я заходився швидше коло кирки — мені нетерпеливилось скоріше податися до них, у виноградник.

— Ця ніби трохи виправилася,— почала Топлечка.

Я нічого не відповів, хоч повільніше став затесувати клинець, не знаючи, що вона хоче тим сказати.

— Угамувалася,— пояснила Зефа.

Я щось буркнув і взявся знову до роботи.

— Воно нічого й не було... не було,— вела вона далі, час від часу перепочиваючи, поволі, мов уже ніщо не турбувало її.— Нічого й не було, ото її намовили, та й тільки. О господи, хіба ж ні?

— А що ж ще, намовили її...— сказав я, щоб не мовчати.

Зефа зиркала то на мене, то на мої руки.

— Ох, господи, не можу дивитися, як ти ото сокирою тешеш! — заохкала вона й насунула хустку на очі.— Господи, не покалічся!

Я далі тесав і не промовив ні слова.

Застогнавши, вона підвелася, втупила очі кудись поза мене між дерева й знову зітхнула.

— Найкраще було б, якби хтось її взяв,— сказала вона несподівано.

Тепер я подивився на неї, аж рота роззявив. Ніби чогось злякався. Потім не раз питав себе, що мене злякало. Може, я в цей час подумав про ґрунт? Мовляв, Топлечка видасть Хану заміж і перепише хутір на неї? Не знаю, але Топлечка помітила мій переполох і почала пояснювати.

— Ми якось би вже стягнулися їй на посаг,— сказала вона.

Я все не зводив очей із неї.

— Авжеж, я думаю, коли у вас Мариця виходитиме заміж, тобі сплатять. У нас...— вона довго не могла знайти потрібного слова,— ми обоє сплатили б Хані.

Тепер я все збагнув. Вона хотіла Хану випхнути заміж і мріяла про те, що ми поженимося,— але для мене всі ці її мудрування були ні до чого, я їх терпіти не міг, як уже мені несила було терпіти її повільної тягучої балаканини.

Я взяв кирку й пішов. Розпушував землю, пильнував, щоб не зачепити лозу, на якій уже почали зав'язуватися молоді грона, доки очі не побігли по винограднику.

Дівчата йшли одна за одною, мовби посварилися. Я хотів гукнути, щоб причekali мене, разом буде веселіше, проте передумав. Хана скинула свою червонясту кофту й повісила на кілок. Я мав намір запитати її, чи це вона полиняла і чи ще буде линяти, як у нас жартували, але промовчав. Дивився по винограднику й іноді зовсім не бачив Туніки, бачив тільки Хану, відчував її ноги, якими тоді вона міцно обхопила мене й не пускала, знову й знову чув її запитання: «Боїшся?.. Ти і з нею вже спав?» У неї були легкі ноги, вона, як сарна, стрибала по винограднику, шмигала між кіллям. Я дивився на її ноги в брудних черевиках і бачив тільки литки, коли вона нагиналася, відчував її груди під блузкою чи сорочкою, коли вона випростовувалася, а коли потягалася, то в неї грало кожне ребро, як у лошиці. Топлечка знає, чого вона хоче спровадити її з дому, хоч... про це ані словом не прохопилася. Я гупав киркою по землі і думав, як Хана піде з дому, як буде з кимось іншим спати, думав також про Туніку, яка мовчки розбивала землю, але найчастіше уявляв Хану, не тільки в листі на возі, я бачив її скрізь, передусім у stodолі на сіні, проте мушу сказати, що мене аж холодний дроз пройняв, коли я згадав про stodолу. І досі мені це не дає спокою. Коли я думав про Топлечку, я думав і про ґрунт, думав про Туніку — і також про ґрунт, а от коли мріяв про Хану, то про ґрунт чомусь не згадував.

Хана вже перестала викидати коники, не чіплялася до нас і притихла. Чи, може, довідалася, що мати хоче витурити її з дому?

Почалася робота в полі, — картопля, кукурудза, збирання, — і ми зовсім зморилися. Приходили додому пізно вночі, часом то й їсти вже не хотілося. Топлечка перестала згадувати Хану, у неї зібралось багато інших турбот.

Проте я не забув про Хану. Я скрізь бачив її, байдуже, чи була вона в мене перед очима, чи ні. У хліві я, не дивлячись у двері, бачив, як вона набирала воду, підіймала відра, аж спідниця задиралася вгору, як нахилилася здалеку, коли наливала воду в корито чи цебер,— ледь не переломиться, здавалося мені, така тонка була в стані; я знав, скільки цебрів вона заносила свиням і скільки разів поспішала назад; я бачив її за столом, сидючи навпроти, хоч не дивився на неї; чув, як увечері вона підіймалася сходами, коли йшла спати, і прислухався до кожного її кроку; чув, як уранці вона заходила на кухню й, наспівуючи, поралася там. Я бачив її скрізь, вона мов засліпила мене. Так тривало всю весну, поки не виросла трава й не настала косовиця і поки Топлечка не лягла і під полудень не народила дівчинку.

Крики долинали аж на луг, проте гіршим від усього того, гіршим від того, що говорили косарі й сушильніці, був Ханин сміх. Страшно було його мені слухати.

Того дня роботи було по саме горло, і тільки вже смерком я накосив конюшини худобі. Наклав я її на тачку; Хана, яка була зі мною й згрібала конюшину, підняла тачку й хотіла сама її відвезти. Але колесо застрягло, і, скільки вона не морочилася, нічого з того не вийшло, тоді вона опустила тачку і ні з сього ні з того засміялася. Я вже не витерпів.

— Чого смієшся?

Вона не відповіла, тільки ще дужче розреготалася.

— Ну?

Вона подивилася на мене й сказала:

— Ще одна дівка...

Я чекав, що вона скаже далі, і Хана закінчила:

— Її ти вже не будеш спокушати, це вже твоя.

— Ханю! Ти що? — просичав я.— Хто спокушає? Хто?

Вона підступилася до мене, сама. Я схопив її за зап'ястя, міцно стиснув. Якби вона була дівчина і вела себе, як дівчина, то б закричала — а вона ні, тільки втупилася

в мої очі, і навіть ріж її, не крикнула б. Я ступив ближче, майже впритул — вона ані ворухнулася й не відвела очей. Я попхнув її на тачку — точніше ми вдвох упали на конюшину, тачка перевернулася... а потім, коли ми все кінчили, як сьогодні пам'ятаю, довкола пахло молодою конюшиною.

Ми обтрушувалися, навіть не глянувши одне на одного.

— У, проклятий,— пробурмотіла вона, обсмикуючи спідницю.— На що це схоже?

Вона здавалася пригніченою, ніби аж заточувалася.

— На що? — по-дурному перепитав я.— Ти сміялася, от і...

Вона стрепенула спідницю й щосили ляснула правою рукою мене по щоці. І побігла.

Чи засміялася? Не знаю. Мною теж хилитало. Я хотів був зібрати конюшину, але ноги підігнулися, і я опустився на коліна біля тачки. Так простояв, аж доки не почув Тунічиного голосу від хати — вона кликала вечеряти.

Х

Авжеж, на що це було схоже? Правду сказала Хана! Відштовхнувши мене, вона підвелася, два чи три рази махнула рукою по собі, по спідниці й блузці, обтрусила конюшину... і несподівано всміхнулася — принаймні так мені здалося, потім гайнула лугом і на мене навіть не глянула, і пізніше не дивилася на мене, мов мене не було. «Сердься, сердься...» — повторював я; справді, ні на що це не було схоже. Повинні ж ми були мати голову на в'язах, особливо я; мені було жаль дівчини й досадно за неї. Хотілося щось їй сказати. Другого дня пополудні ми опинилися самі за возівнею, ще через день — у полі, на ниві, але кожного разу я не знав, як почати мову. За возівнею вона скошувала траву, на ниві підгортала картоплю, причому так поспішно, ніби не мала часу і всім своїм виглядом хотіла показати, щоб я й не думав про

любов, забув про неї. За возівнею вона схопила кошик і поквапно пройшла повз мене, у полі працювала так, наче не хотіла мене бачити.

Я червонів і кусав собі губи: було таке, від чого я не міг нікуди дітися,— це Топлечка й дитина, яка з'явилася на світ. Усе мені в голові перемішалось — про те, щоб оженитися з Ханюю, я в цей час не думав, такі думки я відганяв від себе. Але одна думка раз за разом мимоволі поверталася до мене — думка про те, що все це між нами тільки початок. «Буде так, як із Топлечкою,— казав я собі,— одного дня все почнеться спочатку». І мене охоплювала солодка знемога, ніби та пристрасть, яку я відчув, коли лежав з Ханюю на листі, дедалі більше розросталася в мені. Чим усе це могло кінчитися, про це я, ех, про це не думав. Надто мене вабило — хоча спочатку все тільки тліло в мені, спало й чекало, як іскра в попелі.

Ех, тоді я не знав, не міг знати, та що там, не хотів знати, що все це повернеться проти мене й навалиться на мою голову, а повинен же був мати хоч краплю розуму, але не мав. Тепер, коли вже нічого не вернеш — нічого, ех, нічогісінько! — тепер це все випадає як хресний хід від Пілата до воскресіння, з тою лише різницею, що мені вже ніколи не воскреснути, ніколи, я сам себе поховав — навіки.

Удома ми уникали один одного; я ж уникав усіх, найбільше Зефа й дитини. Увечері того самого дня, коли народилася дівчинка й сталося те між мною й Ханюю, ми вечеряли кожен окремо, на кухні, так само було наступного дня із сніданням, але обідали й вечеряли вже в світлиці; нікуди було дітися, мусив я разом з усіма сідати за стіл.

Зефа лежала в комірчині на Топлековому ліжку, двері були зачинені, проте обід пройшов так, ніби за столом сиділо троє мовчальників; увечері, ледве я підніс ложку до рота, двері до комірчини відчинилися і в них стала Муршечка з чимось білим на руках. Ще й сьогодні виразно

бачу той згорток... чую, як вона пискляво, ніби напідпитку, тягне:

— Гей, чоловіче, не хочеш подивитися? Дівка. Ще одна Топлечка чи Хедлова, не знаю, як сказати! Ходи-но подивися на неї!

Я поклав ложку, руки самі випустили її на стіл, я не знав, що робити. Туніка вдала радість на обличчі, Хана роздула щоки, ніби мала ось-ось пирснути. Я підвівся й загуркотів стілець, мабуть, той гуркіт почула Топлечка, бо звідти, з комірчини, почувся її тихий повільний голос, який двічі переривався ніби задишкою:

— Южеку... ходи-но сюди... на хвильку!..

Я протиснувся повз Муршечку й повз те, що вона тримала на руках, закутане з руками й ногами так, що тільки видно було одні оченята, які мружилися на денне світло, і опинився між скринею та ліжком. Сюди слідом за мною прийшла Муршечка, відгорнула ковдру й поклала дитину біля Зефи, мов хотіла запхнути її під пахву. Топлечка висунула ліву руку з-під ковдри й простягнула до мене, очевидно, думала, що я візьму її чи що, але поруч стояла Муршечка, яка не спускала з нас очей; ні, я ні за що на світі перед нею не погладив би Топлеччиної руки. І — рука поволі повисла за побічницю, мовби в жінки не вистачило сили, щоб схвати її назад; вона тільки сказала — ще тихіше, ніж перед тим:

— Южеку... оце мале — то тепер наше, о господи!

Виразніше, ніж Топлеччині слова, я чув тишу, яка запала в комірчині. Я розумів, що Хана за стіною нашорошила вуха, а коли Топлечка скінчила говорити, у світлиці гуркнув стілець, упала ложка на стіл і хтось — це була, звичайно, Хана — вискочив з кімнати, затуляючи фартушком роздуті щоки, двічі стукнув дверима, сінешніми й надвірними, щоб десь під хатою чи у возівні вибухнути сміхом. Того сміху я не чув, проте він звучав у всьому моєму тілі. Потім я почув, як вийшла Туніка із світлиці і якомога тихіше зачинила за собою двері.

Хоч убий мене, я не уявляв, що б я робив, якби навіть Муршечка вийшла з комірчини. Топлечка невідривно дивилася на мене своїми глибокими, ніби згаслими очима. Я з неї перевів погляд на стіну, де висіло зображення Івана Хрестителя у верблужій шкірі. Несподівано Муршечка заохала, Топлечка потягла руку до себе, затулила нею очі, повернула голову до дитини, яка лежала під стіною, її груди почали самі по собі здригатися, хоч плачу не було чути.

Я відступив од скрині й тихо, як тільки міг, вийшов; не знаю тільки, чому я це зробив покрадьки, наче злодій. Муршечка випустила спинку ліжка, за яку трималася, і я ще побачив, як вона побожно склала руки й піднесла їх до губів, мовби хотіла доручити себе Іванові Хрестителю.

Свою дитину я розглянув лише через кілька днів, десь за тиждень, після хрестин.

Усе, пов'язане з дитиною, породіллею та бабою-повитухою, а також із хрестинами, було влаштовано без моєї участі, я тільки пізніше зрозумів, що всім цим займалася Туніка, вона допомагала матері. Туніка подбала й про хрестини. Я чув, як жінки ламали голови, кого ж узяти хрещеною матір'ю, а про неї, справжню хрещену матір, ніхто й не згадав. З Рудлом і двоюрідною сестрою Топлечка була посварена. Та й вони самі навряд чи погодилися б кумувати. Була мова й про те, щоб я взяв бричку.

— Навіщо балаган`влаштовувати? — розсердилася Туніка.— Може, ще б єпископську карету найняти? Навіщо? — І вона заявила: — Я, мамо, сама занесу дитину до церкви, сама буду її хрещеною матір'ю!

Мушу признатися, що в мене мов камінь з плечей упав. Але без випивки й домашнього свята обійтися не можна було. Тимчасом як Туніка й Муршечка пішли до міста хрестити дитину, Топлечка встала, обпатрала курку й спекла її.

Туніка прийшла додому задихана й розчервоніла, поклала дитину на ліжку в світлиці й захоплено вигукнула:

— Ой, лежала тихо весь час, як мишка!

У Туники був піднесений настрій. Вона аж сяяла, мовби їй у церкві чи десь там у місті сказали, щоб у цей день вона була весела.

— Авжеж, авжеж, така спокійненька дівчинка,— підхопила баба Муршечка.

Усі ми трохи випили, розговорилися, пам'ятаю, я охоче носив вино з льоху; здавалося, розвіялися хмари й сонце зблиснуло над Топлеччиною хатою. Нарешті жінки примусили мене взяти дитину на руки і потім доскочу сміялися з моєї невправності. Муршечка хихотіла, а Хана, сидючи за столом, зауважила:

— Виходить, мати тебе не всього навчила.

Миттю всі затихли, першою отямилася Муршечка і знову почала сміятись; тут відчинилися двері, й у них з'явився Муршець, прийшов за своєю бабою. Так Ханині слова забулися, ніхто про них більше не згадував.

На другий день чи пізніше ми з Муршецем уранці пішли на дальню ділянку сіножаті. Було жарко, і до десятої години, доки косили, ми раз за разом пили яблунчик. Потім Муршець пішов клепати косу, а я став розкидати покоси. Після обіду, коли я подався клепати, Топлечка вийшла на сіножать ворухити сіно. Я залишився сам біля хати. Поклепав косу, попробував пальцем жало, а потім ударив полотном коси по бабці, коса мелодійно задзвеніла. Стукав ще й ще раз і прислухався до тої музики, та раптом до мене з хати долинув тоненький дитячий плач. Я зловив себе на тому, що прислухаюся до нього, й оглянувся довкола, чи хто не стежить за мною. Ні, нікого не було біля хати, усі були на лузі. Я поставив косу в куток у сінях, витер руки об фартух, ще раз подивився поміж дерева, чи хто не йде, й поспішив до комірчини.

У кімнатах вікна були завішені, тут панували сутінки й приємна прохолода. Дитина плакала з короткими перервами — коли в комірчині я схилився над ліжком, то між

одягом і пелюшками побачив ту маленьку, завбільшки в кулак голівку, яка відкривала рот і скиглила, розплющувала очі і сліпо дивилася кудись. Я ще раз обтер руки фартухом, ніби збирався різати хліб на стіл, і простягнув їх до дитини, але не знав, як узяти її — крихітка звивалася всім тільцем, ротик безперестану кривився, личко дедалі більше набрякало й червоніло, робилося фіолетовим, я розгубився, випростався й відійшов од ліжка. Дитя затихло, а зі мною сталося неймовірне: нараз, доки я розглядав цього сповитого від ніг до голови черв'ячка, дивився, як він напружується, як марно шукає чогось очима й ротом, я ні з сього ні з того відчув, що мені щось затуманило погляд — ех, у мене виступили сльози на очах. Я відвернувся, сперся на одвірок і зітхнув, ледь не заплакав. Витер рукавом очі, а потім ще й фартухом. Досі не збагну, що зі мною діялося тоді. Щось стискувало мене за груди, до горла підкотився клубок...

Мені стало жаль дитини — проте це була не тільки жалість, бо біля хати, на подвір'ї, коли я набив косу на кісся й відпочив трохи, мене охопило таке почуття, ніби сонячний день співав і тельняк у всі дзвони — таж у мене є дитина! Мені хотілося закричати з радощів, хай мене почує Муршець, хотілося розмахнутися косою — та на лузі були всі три Топлечки, вони йшли одна за одною: Хана, Туніка й позаду Зефа — й перевертали граблями сіно, тому я не закричав. Жінки гребли з таким виглядом, ніби одна одної не знали.

Але того дня увечері я все-таки закричав. Жінки вже давно пішли з лугу, сіно було складене в копички, на долину спускалася ніч, останньою до хати поспішала Туніка з порожнім дзбанком — вона приносила нам пити. Можливо, я трохи захмелів — і голосно закричав, потім ще раз, ще, аж Муршець розреготався. Мені було байду-же до людей, я готовий був стятися з усім світом — отут, на цьому лузі, хай приходить кожен, кому щось не додається!

Ми докосили до рову, я намочив косу, витягнув мантачку, поправив капелюх і знову закричав. Я вже приготував мантачити косу, як здалеку, від обійстя, до мене долинув голос Хани — вона ніби мені відповідала піснею:

Виспівуй, милий, і кричи —
до мене прийдеш уночі!

Я більше не кричав. Нагострив косу і, як скажений, накинувся на траву. Муршець уже давно відстав від мене. Він гукав мені вслід і гукав, що нас кличуть вечеряти, я й сам чув, як Туніка й Зефа кликали, проте косив далі й далі, аж доки на луг не впала ніч. Я повертався із сіножаті сам,— Муршець пішов, не чекаючи мене,— у голові в мене все сплуталося, ще й від Ханиної пісні перемішалося: дитина в пелюшках, якої мені так несподівано стало жаль і яка розвеселила мене, і Ханина пісня — не пісня, а сама Хана, що металася лугом з граблями в зав'язаній назад червоній хустці, її напружена постать.

Такий, збентежений, я прийшов на вечерю, тобто на кінець вечері — мене не чекали. Топлечка була в комірчині, крізь шпарку біля дверей пробивалося світло від лампи — мабуть, годувала дитину. Дівчата й Муршець їли юшку з пшеничними крупами і мовчали, як три святі королі. Я теж сів за стіл і по тому, як Хана й Туніка трималися, зрозумів: щось трапилося, бо й двері до комірчини були, як ніколи, щільно зачинені. Хана підняла руку до рота, мовби збиралася щось сказати, проте передумала; потім піднесла руку до очей, ніби хотіла закрити їх. Туніка скоса зиркнула на неї.

— Ніч прогнала тебе? — зненацька запитав Муршець; він теж помітив, що Хана щось має на думці, та не знає, як почати мову.

Муршецю я мусив відповісти.

— Ех, нічого вже не було видно,— зітхнув я.

— Ні, у темряві то не косіння. Коси шкода.

Йому, очевидно, хотілося поговорити, але в мене не було охоти.

— Авжеж,— кивнув я,— шкода.

— Авжеж, темрява,— підхопила Хана.— Що б хлопці робили без темряви?

— А дівчата — що б вони без неї?

Муршець засміявся.

— Дівчата? Пхе! — скривилася Хана.— Дівчина, якщо вона розумна, завжди вихід знайде.

— Як? — поцікавився Муршець, давлячись від сміху; було видно, що втома й випите брали своє.

— Заспіває, та й усе! Дядьку Муршець, послухайте! — І вона тут же заспівала куплет про кричання.

— Хано! — вигукнула Туніка й подивилася на сестру так, ніби хотіла її прохромити поглядом.

Проте Хана співала далі. Туніка встала, кинула ложку на стіл і вийшла. І мені теж не йшла юшка в пельку.

— Тікай, тікай! — гукнула їй услід Хана.— Уже й співати не можна в цьому домі. Одне — сама пісня, а друге — те, що вона каже! Хіба не так, дядьку Муршець?

— Хе-хе-хе! — сміявся косар.— У наші часи дівчата нам таких пісень не співали — то що поробиш, часи міняються, а ми старіємо!

— А якщо мені подобається, дядьку?

Хані, видно, хотілося довести розмову до кінця.

Муршець усміхнувся.

— Тоді, звичайно, співай, потім сама будеш викручуватися... Ох, ти, боже милосердний, які ви!

Мені теж нічого не залишалось, як встати й піти. Але тут скрипнули двері, з комірчини виглядала Зефа з дитиною на руках.

— Хано, чи ти здуріла? — присоромила вона дочку й утупилася в неї, розкривши рот і чекаючи, як та поведе себе далі.

Хана довго не відповідала нічого, потім, мовби наду-

мавши щось, підвелася, ступила ближче до мене й запитала:

— Южеку, а якби ми зараз удвох покохалися трохи, га? Адже хутір буде мій! Чи не так, мати?

Вона страшно засміялася й кинулась із світлиці. Двері навстіж відчинила ударом і перед тим, як хряснути ними, вигукнула, щоб усі чули:

— Виходить, тепер нарешті і я здуріла? Але коли здурію, то у вас, матусю, голова заболить...— І знову проспівала свій куплет, уже на кухні чи десь.

Топлечка мовчки опустила на лавку біля грубки й зайшла гірким плачем.

Я пішов до своєї кімнатки і, не роздягаючись, упав на ліжко. Не знав, як мені бути. Чи вона збожеволіла? Незабаром я почув, що й Муршець подибав додому. У снігах і вже надворі він щось бубонів собі під ніс, але я затулив вуха, не хотів нічого чути, що кажуть люди. Я думав про Зефу з дитиною, вона стояла в мене перед очима такою, як вийшла з комірчини,— з розкритим ротом, і я почував себе зовсім нещасним; Хана теж не йшла мені з голови — не її постать, яка привиділася мені на сінокосі, ні те, що сталося на конюшині, зараз мене хвилював ґрунт, Топлеківщина, на свій хутір надії вже не було, бо скрізь лише й говорили що про Марицине весілля, як тільки я виходив між люди.

І в той час, коли Топлечка сповивала й годувала дитину, коли вона поралася в хаті, не кажучи нікому ні слова, коли зносила Ханіні вибрики й пропускала повз вуха всі її кпини, шпильки та насмішки, наче черниця в монастирі, покірно й тихо, ніби хотіла тим спокутувати свій гріх,— саме так! — у той час, коли почала вцапати до церкви й до сповіді,— казали, що вона дві неділі підряд стояла перед сповідальницею,— у той час, коли стала горнутися до людей,— після довгих років уперше заговорила з ковалихою,— коли нарешті помирилася з двоюрідною сестрою та Рудлом; ех, у той час, коли Туніка дивилася на все

і була такою терплячою й покірливою, як свята мучениця, і в той час, коли в мені прокинулася любов до тої бідної донечки в пелюшках, а я, йдучи до стола й виходячи з-за нього, ні разу не зазирнув у комірку, де була Зефа з дитиною, у той час, коли я уникав усіх у домі, особливо Хани,— отоді й розгорілося те, що зайнялося того вечора біля тачки на конюшині й тліло, мовби чекаючи, щоб вибухнути полум'ям і спалити все, не дбаючи ні про кого й ні про що на світі... Так, і щоб розчавити мене.

Спочатку ми ще мали якийсь дріб'язок того розуму, принаймні про себе це можемо сказати — тепер уже все позаду,— бо Хана весь час мов навмисне дразнила мене. Настало чудове літо, якого ще не бувало і яке... ніби збудило мене зі сну. Я вже казав, що ми уникали одне одного; так минуло кілька тижнів, і ось настала та неділя, коли Топлечка з Тунікою пішли до церкви на ранкову відправу, ми ж обоє самі залишилися вдома. Вона прийшла до хліва, подоїла корів, а я замість того щоб випустити худобу на пашу, пішов за нею до хати, на кухню. Став у кутку й дивився, як вона цідить молоко. Хана оглянулася на мене й раптом зайшлася сміхом, оглянулася ще раз — і ще дужче стала сміятися.

— Ти справді здуріла! — процідив я крізь зуби й скося глипнув на неї.

— Здуріла?

Вона сміялася так, що ледве переводила подих, і на-решті кинула цідити молоко й побігла по сходах нагору в свою кімнату. Я почекав трохи, доки вона перестане сміятися, і тоді й собі піднявся сходами. Я був упевнений, що вона замкнулася, але ні, двері були незамкнені. Я розчинив їх навстіж і побачив, що вона стоїть біля вікна, склавши руки на грудях і повернувшись до дверей спиною,— ніби чекала мене, промайнула в мене думка. Я швидко зайшов до кімнатки, та перш ніж устиг підійти до Хани, вона рвучко обернулася, мов її щось ужалило. Ми стояли одне проти одного майже впритул, і я чув, як

вона часто дихала, наче втомилася від того, що бігла сходами чи сміялася.

— Чого хочеш? — запитала мене, ніби якогось малюка, й стиснула губи, а потім кулаки зціпила, мовби збиралася вдарити.

Я відіпхнув її кулаки, які вона наставила проти мене. Але вона все-таки вдарила мене й учепилася мені у волосся. Я закричав, дуже вже заболіло, мені здалося, що вона вирвала половину чуба, і, перемагаючи біль, заломив їй руки за спину та притис до себе. Вона застогнала й розтулила губи... уже більше не сміялася.

Це сталося вранці, а після обіду ми знов опинилися разом — у стодолі на соломі. Відтоді ми шукали й знаходили одне одного скрізь, де тільки могли,— в хаті й поза хатою. Хана кілька неділь підряд залишалася вдома, ніби не могла витерпіти хоч одну неділю. Якщо й Туніка не йшла до церкви, ми випроводжали її пасти худобу і, доки Топлечка була на ранковій відправі, належали одне одному. З часом уже ніщо не обходило нас і не бентежило, мовби все нам було байдуже, ще тільки дитячий плач тривожив мене,— тоді мені згадувалося все, що було зі мною,— а так я ходив мов у чаду. Така байдужість до всього на світі дала себе знати. Одного разу Топлечка повернулася з міста раніше, ніж завжди,— чи пішла серед відправи, чи зовсім не була в церкві,— і застукала нас.

Зчинився гвалт, спочатку в хаті, а потім і навколо хати, ніби на пожежу. Вона винесла дитину з комірчини, кричала й тикала її мені, аж я злякався, що кине дитям у мене. Я ще ніколи не бачив її такою розчервонілою. Чого вона тільки не казала мені, чим тільки не докоряла, проте одного не згадувала — того, як між нами все почалося; це я помітив.

— Ух, я знала, що ти підступний, але що ти зв'яжешся з Ханною, з тою жабою, такого я собі й до голови не могла припустити. Подивися, Южеку, яке в тебе дитя, яке воно гарне й миле!..

Вона знову простягнула мені дитину, але тепер я вже не потерпав, що пожбурить її мені в голову. Вона схлипувала й здригалася всім тілом. Я втупив очі в землю, щоб не дивитися на неї. Жаль мені її було, її й дитини, аж щось мене за серце стисло.

Тому ввечері я прийшов до неї в комірчину, де вона лежала з дитям, і неголосно покликав її. Я встиг побачити сповнені радості Топлеччини очі, які вона в темряві повернула до мене, однак тієї ж миті вона схилилася над дитиною, мовби захищаючи її, і зашморгала носом.

— Залиш мене, назавжди залиш! Не доторкайся до мене ніколи, мерзотнику! Іди собі до тої жаби!

Так ще колись баба ганила мене. Я не знав, що робити. Вона ж повинна була зрозуміти; якщо я прийшов до неї, то для того, щоб поговорити, і до тої не піду. Я стояв, не знаючи, чи йти, чи залишатися; вона ж плакала, кричала й знову здригалася від ридань.

— Іди, богом прошу тебе, йди! Що ти розумієш, шмаркачу! Тільки ж куди я дивилася, сирота нещасна, чому мені потьмарився розум? Ну, постривай, постривай трохи, ще спробуєш, і молоденьких дівчаток теж!

Вона поволі ніби забула про мене, зрештою, у всьому була винна Хана — дівуля, жінка. Сестри в нас удома могли багато чого сказати, і мати не лізла за словом до кишені. Але Топлечка, доки я отак розгублено стояв і чекав біля її ліжка, про Хану такого наговорила, що я в темряві червонів. У мене було таке відчуття, ніби переді мною вивертали життя, а там не було нічого гарного, тільки один бруд — це все, що залишилося на світі; наче поміями мене обливали. Було літо, але мені зробилося холодно. Чи ради себе, чи ради того, щоб не все чули всі в хаті, я тремтячим голосом попросив:

— Прошу тебе, не кричи! Заради Туніки тебе прошу...

Наче гадюка вкусила її, вона схопилася з ліжка, скинула ковдру із себе й кинулася до мене. Я мимохіть відступив до дверей, але зачепився піджаком за клямку і так

став у цю нещасну хвилину. Відчув, що блідну. Топлечка зчепила руки перед собою й смикала кожну в свій бік, а потім нараз голосно й страшно засміялася.

— Ось так, ти бачиш, заради Туніки! Заради Туніки! Господи милосердний, не заради власної дитини, а заради Туніки!..

Вона все ближче підносила руки до мене, ламала їх і крутила ними, і дедалі голоснішим ставав її сміх, аж я відчув її дихання в себе на обличчі; смикнув піджак, відпанахав кишеню, відірвався від клямки й вискочив з хати надвір. Боявся, що вона кинеться вслід, проте не кинулася, тільки сміх її гнався за мною, а потім, коли я вже був у возівні, він перейшов у плач.

— Чого ти ходив до неї? — ще цього вечора хотіла дізнатися в мене Хана.

— Чого?! — спалахнув я і стиснув ручицю у возі, на який спирався, мало не висмикнув її.

Я повернувся й пішов у ванькир. «Чого? Чого?» — повторював я і, хоч убий, не міг би сказати, чого, бо мене вже Топлечка не цікавила.

Хани того вечора я більше не бачив.

Потім не було такого дня, щоб Топлечка не шпигувала за нами, власне, вона стежила більше за Ханою, ніж за мною. Знаходила нас скрізь: у stodолі й у ванькирі, на стерні між полукіпками і на сіножаті під копичкою сіна або отави — ціле літо було наше, моє й Ханине; ні на що ми не звертали уваги, мов оглухли й осліпли. Проте бували й важкі хвилини; Топлечка втратила всякий сором, їй було байдуже, що люди сміялися з неї і з нас усіх; про себе можу сказати, що я нікуди вже не ходив, додому навіть на потикався, цілими тижнями на дивився на своє обійстя, яке влітку знову сховалося за деревами, ніби по той бік струмка не було вже нічого. І про ґрунт уже не згадував. А найстрашніше було те, що Топлекова хата стояла посеред схилу і Топлеччині крики було чути далеко — вона ж, як я вже казав, шпетила переважно Хану.

Трохи пізніше — з якоїсь нагоди мені довелося бути в Пля — я чув, як люди плескали язиками:

— Стара Топлечка кудкудає, але цього разу нестися буде молода.

Я притьмом вискочив із корчми. У Топлеків життя й далі йшло своїм звичаєм, бо нам з Ханою було до всього байдуже, так, навіть до ґрунту, хоча Топлечка почала щось затівати з ним.

Вона домовилася із двоюрідною сестрою, і та разом з Рудлом ні з сього ні з того з'явилася раптом на Топлеківщині. Це було в неділю після ранкової відправи, Туніка пішла слухати обідню, і вдома ми залишилися втрьох: Топлечка, Хана і я. Щойно поснідали. Хана, як тільки побачила тітку з дядьком, хотіла була вислизнути із світлиці, але Рудл помітив, що вона взялася за хустку, й випередив її, став у дверях:

— Хано, почекай хвилинку!

Хана зупинилася під годинником, перебігла очима по всіх у хаті й сіла на лавці в кутку.

Ми опинилися, наче двоє звірят у пастці.

Топлечка не втерпіла, щоб не додати:

— Постривай-но, почувеш, чи добре те, що ти робиш!

Могло здатися, що це мене не стосується — така думка зринула мені в голову, коли я почув Рудлові й Топлеччині слова. Хана ж підвелася, але передумала й знову сіла, вдала, ніби ніщо її не обходить, нехай кажуть що собі хочуть; проте до кінця не витримала. Топлечка з Рудлом завелися раніше, ніж під дядьком зігрівся стілець. Спочатку тітка зітхнула, мовляв, вона не задоволена сестрою, тобто Топлечкою, тим часом Рудл сів, відкашлявся й запитав:

— Добре? Зефо, добре? — Почекав і мовив: — У вас уже з самого початку не було добре.

— Спочатку? Відколи? — Вона теж помовчала, мовби переводила дух, перш ніж сказати: — Відтоді, коли ви

мене випхнули на Топлеківщину, щоб батькові борги сплатити й урятувати ґрунт!

— Зефо, дитина слухає, думай, що кажеш!

Та дитина була Хана.

— Господи, таж правда, Зефко! — підтакнула двоюрідна сестра.

— Зефо, не чіпай батька, він мертвий! Хочу тебе тільки запитати: хіба я тобі не казав, коли ми Франца ховали, що в тебе дівчата ростуть? І сказав тобі: дивися, як вони будуть поводитися!

— Дивися! Дивися! А хто дівчину підмовив?

Рудл тільки кашлянув, сестра зітхнула.

— Тепер ти мовчиш, бо сам її підмовив! Чому ж ти її не нагнав додому, коли прийшла до тебе і... і залишила мене саму на господарстві.

— Зефо, облиш це! Ніхто нікого не підмовляв. Я сказав тобі тоді, на поминках, як було з Францом. Що сталося, то сталося! І тобі сказав. Ти своє прожила, я сказав, маючи на увазі дівчат, це означало, що після смерті Франца все твоє життя в дівчатах. А ти ж — ніби й справді втратила розум.

— Господи, це правда! Господи, Зефко!

Рудл говорив поволі, наче зважуючи кожне своє слово. Наклав тютюну в люльку, запалив і затягнувся. Говорив і попахкував, ніби в нього було хтозна-скільки часу. Топлечка дивилася на Рудла так, мовби хотіла проштрикнути його поглядом і їй бракувало повітря, але той сказав усе, що мав сказати.

— Я думав, ти віддаси Хану заміж, вона вже доросла, й перепишеш на неї ґрунт. Хай і вона поживе! Усі ми повинні...

Хана встала й майже вибігла із світлиці, та дядько навіть не звернув на це уваги.

— А того, що он у комірчині репетує, того ти не чуєш?

Топлечка підвелася, вона була така сердита, що не могла й слова вимовити, дихати не мала чим.

— За те, Зефо, ти сама винна. Якщо в хлопця не було розуму, то ти повинна була його мати.

— Господи, таж так!

Сестра жила чоловіковим розумом; вона мовби домовилася, що він говоритиме, а вона буде підтакувати.

Ось так і розмовляли вони, наче не було мене в хаті! Мені хотілося теж вийти, але якби я встав — а сидів я за столом — усі звернули б на мене увагу. Я тільки підвівся й чекав на кінець — а він був зовсім близько.

Топлечка почала кричати. Знову казала, що вона не зазнала нічого доброго в житті, що її привели сюди, у ту прокляту хату, лише заради того, аби розрахуватися з боргами і щоб вона народжувала дітей, тому вона буде жити як захоче, а щодо Хани, то хай знають обоє, сестра і Рудл, раз і назавжди.

— Доки я буду жива, Хана не дістане ґрунту! Цього права в мене ніхто не відбере! Тільки після моєї смерті...

Не закінчила, у неї зірвався голос. Пішла до комірчини і з стуком зачинила за собою двері. Я при її останніх словах скам'янів, тоді не знав чого, сьогодні — о господи милосердний! — знаю.

Рудлові та його дружині не залишалось нічого іншого, як піти.

— Господи, господи, господи! — шепотіла жінка, поспішаючи за чоловіком. — І де вона така взялася? О господи, таж правда!

Мене залишили, наче я й не існував. Навіть не попрощався. Я вийшов із світлиці, як тільки міг, тихенько.

Так з часом все почало валитися на мою голову. Хана приходила до мене у ванькир або в stodолу, бо я в кімнатку, де вони спали вдвох з Тунікою, ні за що на світі не пішов би.

Якось увечері, коли я повернувся з оранки й лежав із Ханною в stodолі, втомлений крутими спусками й підйомами, — я орав у Мурків, якихось Топлекових родичів, які ніколи не могли розжитися на двох корів, щоб запрягти

у плуг,— а також розморений палючим сонцем і яблучником, мені здалося, що в знайомій пісеньці, яку співали хлопці на дорозі, згадувався Хедл.

— Стривай! Тихіше! — цитьнув я на Хану й підвівся на лікті.

Спочатку нічого не можна було розібрати; пісенька була давня, тягнулася довго, нарешті співаки замовкли. Але потім знову заспівали — і тепер, не знаю, чи вітер звідти повіяв, чи що, я розрізняв кожне слово. Два чи три хлопці, між ними я впізнав Палеків голос, виразно виводили:

У Хедла тепер
болить голова:
є Топлечки три,
та щастя нема!..

І ще раз повторили, і так само було чути кожне слово, ніби співали в церковному хорі:

Є Топлечки три,
та щастя нема!..

І знову вони повторювали те саме, і все твердили, що нема в мене щастя. Не можу передати, як мені раптом зробилося, як почало тремтіти моє тіло, наче перестало бути моїм.

Потім ми з Ханною почули, що хтось пересуває вазони на підвіконнях і зачинає вікна, аж шибки дрібно бряжчать. Це була, звичайно, Зефа, яка теж чула пісеньку про трьох Топлечок; встала й узялася зачиняти вікна, щоб не чути її. Хана знайшла мою руку й хотіла обняти, але я відіпхнув її й кинувся вниз по драбині. Якщо в першу мить, коли почув пісеньку, я розгубився, якщо потім вона взяла мене за серце, то тепер, коли задеренчали вікна, мене охопила лють. Я вже вибіг із стодоли, проте ще й далі відчував на собі Ханину руку — вона хотіла затримати мене, а я, поинятий гнівом, вирвався від неї, у моїх вухах стояв брязкіт шибок. Я побіг через ниви до дороги,

біг скільки було сили, в долині біля струмка мені вже дух забивало. Перейшов через струмок і в грабовій посадці над дорогою зупинився, щоб відсапатися. Пісня наближалася до мене від ковалевого обійстя.

Потім пісня замовкла, було чути гупання черевиків по дорозі, залунав сміх, розмова і знову сміх, сміялися всі троє... Далі затихли. Ішли поволі, ніби кожен думав своє.

Я здригнувся, застібнув фартух і закотив рукави; мною тіпало, зуби цокотіли — розумів, що буду битися. У руках я стискав кілок, якого, не знаю коли і де, висмикнув по дорозі з плота.

Так, вони підходили ближче; у мене був кілок, вони мали тільки руки в кишенях.

Я вже чув їхню розмову — вони майже порівнялися зі мною, ще кілька кроків, і я кинуся на них — я почав прислухатися.

— Облишмо того чорта... бідного!

Це був голос Ірглового.

— Даймо йому спокій! — це сказав крайній, Хорватів.

Вони були вже зовсім близько. Палек зітхнув і сказав:

— Мені тільки Туніку жаль...

— Бідна дівчина, справді,— підтвердив Хорватів.

— І мусить на все це дивитися, ех!

Це був знову Палек.

У цю мить я повинен був вискочити на дорогу, проте слова про Туніку мене вразили гірше, ніж пісенька про мене. Не знаю чому, але мені теж було жаль її, було боляче за неї. Я затаїв подих, хоч серце билосся так, що я злякався, аби ті, на дорозі, не почули його стукоту.

Хлопці пройшли повз мене, розмовляли й сміялися. Ірглів щось сказав про Хану, я не почув добре, а потім обіззався Палек:

— Хана? Ну й злюча ж вона, як собака!

Хтось із них гавкнув, усі засміялися й пішли, але більше не співали.

Я сперся на кілок, мені вже перехотілося гнатися за

ними, а навколо настала така тиша, що я чув, як гупало моє серце. Сум охопив мене, я задер голову, втягнув у себе повітря і крізь гілля дикого каштана, що ріс серед грабів, задивився на зірки, розсіпані по безкрайому небі. Вони були спокійні й безтурботні, їм ніщо не боліло, а мені стало так важко на душі, що помер би. Не пам'ятаю, як я повернувся назад на подвір'я, отямився я тільки тоді, коли вже сидів у возівні на дишлі, обхопивши простоволосу голову руками. А в голові безперестану бриніло: «щастя нема» і «бідна дівчина»; справді мені було її жаль, і справді я був нещасний.

Потім я відчув, що хтось є у возівні; підвів голову й побачив Хану. Вона стояла переді мною й знімала з себе стебельця сухої трави, ніби щойно злізла із сіна. Так, вона б уже могла собі спати в своїй кімнатці; я аж здивувався, побачивши її. Я знову сховав голову в долоні, а потім усе-таки подивився на неї, досить неприязно, і прошипів:

— Чого тобі? Чого стоїш тут?

— Господи, що я тобі зробила? — запитала вона. — Южеку!

Вона й далі обтрушувалася, і я махнув рукою, мовляв, як собі хочеш. Не вірив я її зітханням.

— Господи, я боялася, що ви поб'єтеся! Я зовсім змерзла!

Я не зводив очей з Хани, повинна ж вона здогадатися, що зараз мені не до неї. Вона почала мене гладити по голові, я відштовхнув її руку; тоді вона притулилася до мене, мені здалося, що вона хоче поніжитися, і я почав її цілувати; щоки й губи в неї були холодні, я відчував, що Хана обридла мені, але не переставав цілувати, доки вона не вивільнилася від мене й заходилася перев'язувати хустку, мовби даючи знати, що поцілунків уже досить.

— Я пішла, — сказала вона.

Я дивився, як вона перетнула подвір'я, як на сходах

зупинилася й відчинила двері, як стукнула ними, не турбуючись, що почує мати.

Усе-таки «нешасним Хедлом» почали займатися інші.

Восени, коли настав холод, я мусив іти в сільську управу по одяг; Топлечка не взяла, їй сказали, щоб я сам з'явився. Я скинув фартух, повісив на цвях у хліві, умився, причесав волосся і пішов. Я прокляв усі картки й талони і вже збирався сказати Рошкарці, секретарці комітету, що, мовляв, ми погоріли,— комітет про це, звичайно ж, знає,— і ось не маємо в чому ходити! Проте сталося інакше: у приймальні сидів Михорич, новий староста, чи тобто голова комітету... Він був обернений спиною до дверей, але як тільки зачув мій голос і Рошкарчину відповідь: «Доброго здоров'я, Хедле»,— його підкинуло вгору, він подивився на мене, наче сто років не бачив, відкашлявся й запитав:

— Прийшов?

Я весь нагороївся, усе в мені затремтіло, до горла підкотилася слина.

— Прийшов, так! Ще трохи, і вже не матиму що одягти на себе; усеньке село знає, що ми погоріли.

Уся ця справа і сам Михорич, який стояв посеред канцелярії, тримаючи руки в кишенях та розглядаючи мене, були мені не до шмиги.

— Тільки не наїжачуйся! — поволі почав він.— Погоріли ви, так, але ти, Хедле, ще раз погоріш!

Я дивився на нього, розуміючи, куди він хилить, але не міг ступити й кроку, ноги мов приросли до підлоги. У голові все раптом перемішалось, Михоричів голос долинав до мене ніби хтозна з якої далечі.

— Рошкарко, дай йому талон. Талон уже оплачено, Топлечка заплатила... А ти, Хедле, зайди-но на хвилинку до мене. Хедле! Чув?

Я чув, аякже, узяв талон у секретарки, стягнув капелюх з голови й рушив крізь навстіж відчинені двері вслід за Михоричем, який пішов уперед і вже чекав мене в

своєму кабінеті, ніби хотів пересвідчитися, чи я прийду, чи ні.

Кабінет був набагато більший, ніж приймальня, посеред нього, від протилежної стіни майже до самих дверей, стояв довгий стіл. Михорич сів у другому кінці стола, кинув мені, щоб я теж сідав; я примостився скраю біля самих дверей навпроти нього. Він запалив цигарку, кинув уздовж стола мені одну й гукнув:

— Рошкарко, зачини двері!

Я почув, як вона неохоче підвелася, підійшла до дверей і хотіла щось запитати в нього, але Михорич махнув рукою, хай зачинає. І почалося. Він поставив лікті на стіл, поклав руки перед себе, мов рубонув ними, і сказав, дивлячись мені в очі з протилежного кінця стола:

— Топлечка, Зефа, була в мене. Я її викликав, багато розмов іде по селу — ми ж у Гомилі, а не в Туреччині.

— У Туреччині, хе?

Михорич подивився на мене довгим, важким поглядом, стиснув у руці попільничку, стукнув нею по столі й різко, суворо сказав:

— Хлопче, ти не скаль зуби! — Він встав, мов не знаходив потрібних слів, два чи три рази перекинув цигарку з одного кутка рота в інший, перш ніж знову заговорив.— Я хотів тобі сказати саме те... те... що на Топлеківщині, у вас, треба нарешті покласти цьому край.

Я йорзнув на стільці, зустрівся з Михоричевим твердим поглядом і відчув, як раптом моя воля ослабла, уся впертість, яка ще була в мені, розвіялася.

— Я тебе питаю: у тебе є хоч трохи розуму? Хедле?! Южеку?

— Таж, ах!..— затинаючись, пробурмотів я; оце його «Хедле», «Южеку» зовсім вивели мене з рівноваги.

Михорич повів далі:

— Топлеччина дитина — твоя?

Я довго м'яв цигарку й мовчав, відчуваючи весь час, що Михорич чекає від мене відповіді. Я зиркнув на нього

й зрозумів, що марно опиратися, він дивився на мене пронизливо й чекав.

— Моя...— вичавив я із себе.

— Гаразд, усяк буває. Чи потрібно це було, чи ні, зараз мови не веду. Однією дитиною більше, однією менше — на такому ґрунті це не відчувається, та й що більше дітей, то краще.

Тепер я вже знав, що буду йому відповідати, мені ставало жаль самого себе, очі в мене дедалі більше мокрили.

— Але я хотів би інше знати, щоб ти сказав мені про це! Топлечка тут була й багато чого наговорила. Зі старою, хлопче, ти не думаєш женитися?

— Ех!..— зітхнув я.

— Авжеж,— погодився він,— вона й сама повинна зрозуміти, що занадто стара.

Мені відлягло від душі. Він думав так само, як і Рудл зі своєю дружиною.

— Ну, це було... А що зараз у тебе з Ханою?

Я опустив очі, не маючи відваги глянути на нього. Проте Михорич хотів усе знати. Знову запитав.

— Нічого...— пробурмотів я.

— Не обманюй! Усе село знає, що ви витворяєте на очах у всіх. Ви люди чи худоба?

На це йому я нічого не міг відповісти, мовчав.

— Думав я вже, розмовляв з нею і з Рудлом теж, аби на вас переписала ґрунт, але вона вперлася і чути не хоче про Хану, нічого їй не можна розтлумачити.

— Така вона,— сказав я,— така.

— Авжеж, чорт уселяєється в жінку, коли вона здуріє, і два чорти, коли здуріє на старість! А щодо Хани, то скажу тобі: якщо у вас знайдеться дитина, одружишся з нею і підете жити в громадську хату. З вашим ґрунтом у тебе, очевидно, нічого не вийде; кажуть, мати вже має жениха для однієї з дівчат. Хай би їй тут поталанило більше, ніж з Лізою та Штрафелою.

Михорич перестав говорити. Якийсь час ми обидва мовчали.

— Завжди все шиворіт-навиворіт,— знову обізвався він,— я знав, що саме так воно закінчиться. Чорт, якби ж то стара Топлечка не закомизилася — що ти їй зробив?

Він засміявся, я теж усміхнувся, коротко й кисло.

— Ех, якби ви до задруги вступили — тоді живіть собі як вам любо!

Ми всміхнулися один до одного. Потім Михорич раптом підвівся й погасив недокурок у попільничці.

— Піди,— знову заговорив він, виділяючи кожне слово,— піди, залиш Топлечок і помирися з матір'ю! Я поговорю з нею. А з сестрою, яка збирається заміж, якимось владнаємо. Ти тільки піди від них, від тих жінок!

Він підійшов до мене, а я й далі сидів, мов прибитий, і тихо, щоб не було чути в сусідній кімнаті, раптом запитав:

— А як з Тунікою? З нею ти нічого не маєш?

Я підвівся й відчув, що весь червонію.

— З Тунікою... з Тунікою...— запинався я.— Що б я міг мати з нею, з дитиною?..

Він помітив, що я зникновів, і вирішив згладити це.

— Гаразд, не буду тобі читати проповідей, я не піп. Але казав тобі і ще раз скажу: піди від них! Краще для тебе сьогодні повернутися додому, ніж завтра, кожен день ти все більше заплутуєшся. Я боюся за тебе, ти занадто податливий, безвольний, Хедли всі такі, через той характер і Францл загинув. А щодо Туніки, то не ображайся на мене, їй, ще дитині, занадто важко дивитися на все це...

Отак він зі мною поговорив, дав ще на дорогу цигарку, але я не скурич її, бо доки дійшов до Топлекового обійстя, то геть розім'яв у кишені. Нічого я так не боявся, як того, щоб не залишитися коли-небудь сам на сам із Тунікою...

Чому, чому я не пішов тоді, не кинув Топлекового господарства й Топлечок? Чому не повернувся додому й не помирився з матір'ю? Так я зараз думаю, а тоді таке

творилося зі мною, що я не міг, хоч... хоч життя в Топлеків кожного дня ставало дедалі нестерпнішим. Я уникав Туніки, Топлечка почала вчашати на церковне подвір'я, відробляла покуту, навіть Туніку намовила була ходити з нею, і сталося ще одне: вона почала пити.

То на кухні, де, крім комірчини, вона найчастіше була, то під хатою або на підвіконні, то в stodолі на току я натрапляв на накриті горшечки, піднімав покришку, й звідти вдаряв хмільний запах. Такий запах ішов і від неї. Що вона пила, було видно по всьому: робота в неї не клеїлася, вона або дрімала над дитиною, або ставала під хатою й утуплювала погляд кудись між дерев, хтозна про що думаючи. Якщо несподівано з'являвся хтось із сусідів, вона бентежилася й починала говорити щось таке, що звичайно нікого не цікавило. Дрімала в комірчині над дитям, яке плакало від ранку до вечора, і вночі теж його плач можна було чути в найвіддаленіших закутках хати; казали, що то від молока, коли мати часто сердита, але я знав, що причиною всьому було вино.

Я уникав Топлечки, її та дитини, як і вона мене, проте одного разу мені стало жаль її.

Це було, здається, в суботу перед спасом. Уже достигли горіхи в лісі над струмком. Мені, не знаю чому, випало пасти худобу, вона паслася добре, не лізла в шкоду, і я міг собі ласувати горіхами, батогом збивав їх з ліщини, збирав і лускав зубами. Уже мав скоро бути обід, коли до мене від великої дороги долинув протяжний спів, наче бджоли роїлися; час від часу чувся окремих голос. Я впізнав його, це Фрасів Мартин співав літанію, тимчасом як процесія — переважно жінки та зрідка чоловіки — голосно відповідала йому співом і поспішала за ним, ніби всім було ніколи. Я вискочив на пагорб і мало не засміявся вголос: з корчми на ганок висипали корчмар, корчмарка та Плоєві дівчата — одне за одним, ніби хтось їх виштовхував із сіней. Було смішно: вибігли всі мов на весілля дивитися, але я не засміявся: за спиною в мене від Топле-

кового обійстя почувся тупіт, наче хтось біг,— оглянувся й побачив Топлечку. Вона поспішала від хати сюди, уся святкова і в чорному, з молитовником у руці, чорну хустку насунула на самі очі. Я відступився із стежки, щоб їй не треба було обминати, а вона теж зійшла із стежки на інший бік, мовби хотіла будь-що-будь уникнути мене, а коли добігла до мене вся задихана, то відвернула голову.

Мене її поведінка так розсердила, що я мало не сказав їй крутого слова. Але ще й сьогодні радію, що не зробив цього, бо коли я з посміхом на обличчі оглянувся й побачив, як вона тюпає згорблена, майже вдвоє зігнута, ніби якась бабуся, як метляється довга чорна спідниця в неї навколо ніг — після дитини Топлечка наче зсохла,— мене стиснуло щось за серце. Я скотився назад у ліщину, хоча ще раз за разом зиркав їй услід, доки вона доганяла процесію, і мене дедалі більше охоплювало почуття безвиході. «Як могло все те статися між нами? Як? Як, Южеку?» — запитував я сам себе. Страшенно по-дурному все вийшло, незручно мені було перед нею, було мені жаль і її, і себе. Я навмання цьвохкав батогом по ліщинових куцах, але жодного горіха вже не підібрав, жодного горіха не розкусив.

Після того паломництва, після всіх покут Топлечка стала ще більш замкнутою і майже не виходила з комірчини, та й не було потреби, бо кожен робив своє, і, як я вже казав, ми уникали одне одного; єдина, що сміялася в домі, або скрекотала, як любила казати Топлечка, була Хана. Вона не вгамувалася і з дня на день ставала скаженішою. Найгірше бувало після вечері, коли ми готувалися до молитви й молилися.

Здавалося, Топлечка поклялася спокутувати свої гріхи і всіх у домі спрямувати на праведну путь; спочатку мене це злило, тим більше що Хана ні разу не змовчала їй і викидала всілякі коники, а потім мені її — а тим молебням та молитвам кінця не було — стало ще й шкода.

Як і завжди, Хана перша кінчила вечеряти й поклала

ложку; потім швидко й коротко тричі перехрестилася від лоба до грудей, наче зробила три кола, і вийшла з-за стола, щоб податися на кухню.

— Будемо молитися,— спокійно сказала Топлечка.

Хана йшла до дверей, ніби не чула, але, перед тим як переступити поріг світлиці, кинула:

— Хай молиться той, на кого покуту накладено!

— Господи, дитино! — простогнала Топлечка.— Хай тебе бог милує!

На це Хана тільки засміялася в снігах, і скоро ми почули, як вона почала переставляти казани на кухні.

Топлечка зітхнула й послала Туніку по сестру. Туніка послухала, але, як завжди, нічого з цього не вийшло. А я розгублювався: мені були ні до чого ті Топлеччині молитви, одначе зробити так, як Хана,— встати й піти,— у мене не було сміливості; я ніколи не був набожний, мов якась баба чи той Фрасів Мартин, що в процесії волав до діви Марії. Так я залишався з Тунікою й Топлечкою та повторював молитви — і мені було соромно. Усякий раз, коли Топлечка починала молитви за добрі наміри, мені здавалося, що вона молиться за те, щоб я з нею одружився,— я скоса позирав на неї і бачив, як з кожним днем її обличчя ставало все більш забрезклим від випивки, і мені було страшно.

Я ніколи не думав про те, що говорилося в молитві, голова була забита іншим. Оце вперше, відколи я прийшов у цей дім, я почав міркувати над собою і над тим, що творилося в мені та навколо мене. Почав думати про Топлечку й Хану, про те, чим закінчатся мої стосунки з ними, що буде з Топлековим ґрунтом. Слухав, як Туніка співає повторювала молитву, і мені ні з сього ні з того почало шкребти щось у горлі. Я не міг собі дарувати — чому, чому я тримаюся цих жінок, усе частіше мені спадали на пам'ять Муріщецеві слова, що він їх при всякій нагоді повторював: «Хлопче, пильнуйся її, старої!» — і Михоричева порада: «Облиш те жіноцтво!» Від таких га-

док мені аж мороз поза плечима йшов, але тут була Хана, ми обоє втратили розум, і десь мені стало байдуже, що буде, то буде; лише Туніки, це я вже казав, було мені жаль. Турбувало мене тільки те, що Мариця може одружитися, бо тоді б вона забрала ґрунт,— але мені забрак-ло сили волі, щоб покинути Топлечок.

Нараз посеред молитви почало плакати дитя в комірчині, кричало так, мовби корчі його хапали. Топлечка навіть головою не повела в його бік, молилася далі, проте мале не вгавало, і тоді обізвалася з кухні Хана, а потім і сама примчала та несамовито шугнула повз матір до комірчини.

Топлечка вдала, ніби нічого не бачить і не чує— ми все молилися. Але те, як Хана примовляла, переповиваючи й заколисуючи дитя, примусило Топлечку перервати молитву. Вона кинула чотки на стіл і метнулася до комірчини. Вихопила дитину в Хани...— а закінчилося все вереском і гвалтом, якого ми з Тунікою не дослухали до кінця, ми пішли кожний до себе: я у ванькир, Туніка на кухню і потім у горішню кімнатку. Я не міг дивитися, як вони шарпали кожна до себе дитину, слухати, як репетували про ґрунт і про мене теж.

Одного такого вечора я, коли вже сидів у себе в кімнатці на ліжку й роздягався, відчув, що весь тремчу, аж одяг падає мені з рук. Вуха я затуляв долонями, аби не чути того крику. Потім згадав, що треба двері засунути.

Але після всього того гвалту, лементу, можливо, я все-таки залишив двері незамкнутими. Прокинувся зненацька вночі, власне, розбудив мене шепіт. Хтось тихо кликав мене, гладив по обличчю й руках — я по голосу впізнав Топлечку.

Я поворушився й підвів голову.

— Южеку, Южеку,— шепотіла вона,— я прийшла до тебе, тільки на хвилиночку прийшла...

Ох, як тремтів її голос, саме лиш бланання чулося в ньому, а мене мов хто холодною водою облив.

— Зефо, дай мені спокій, не приставай більше до мене,— шепотів я й відривав від себе її руки.

— Господи, господи,— стогнала вона й запитувала: — Чого ти такий, Южеку? Чому, чому ти так вчинив?

Я не знав, що робити. Вона дихала на мене, а я відвертав голову — не міг переносити винного перегару, яким тягнуло від неї. Вона нахилилася над ліжком і далі шаруділа по мені руками — руки в неї були тверді, шорсткі, як колись, але колись мені це не заважало.

— Южеку, дитину маєш зі мною, дівчинку...

Вона просила, голос її звучав так, ніби вона була хтозна-яка весела, щоб і в мене піднявся настрій. Проте коли її руки ковзнули мені по грудях, я схопив її за зап'ястя. Вона хотіла вирватися, шарпалась, але я ще сильніше стиснув її.

— Южеку, богом тебе молю, Южеку...

Вона просила, того я вже не міг витримати! Я потягнув ковдру до носа, підібгав під себе. При цьому мимоволі штовхнув Топлечку, вона зсунулася з ліжка й осіла на долівку.

Закрила руками обличчя, я відчув це по її диханню, поклала голову на ліжко й затремтіла, а потім почулося її тихе хлипання.

Я натягнув ковдру на голову й обернувся до стіни, але заснути не міг: вона скімлила поруч. Я бачив, ніби широко розплющеними очима дивився в білий день, як вона, похитуючись, виходить з ванькира, зігнувшись у три погібелі, мов на процесії, і обхопивши руками голову. Я чув кожен її непевний крок і далі тягнув ковдру на голову — ех, це життя не знає милосердя.

Ні, воно таки не знало милосердя, принаймні до мене,— десь після другого такого вечора, після молитви й гвалту, Хана повідомила мене, що чекає дитину, і сказала також, щоб я подбав, якщо в мені є хоч крапля чоловічої гордості, і домовився з Топлечкою чи Хедлами про господарство.

— Якби ти бодай трохи був чоловіком, то всього цього не було б! Чи старої боїшся?

Я не обзивався і знаку їй не подав, але цього вечора я її зненавидів. У мене зовсім пропав настрій, я ледве дочекався, коли вона піде й залишить мене самого. Ні з сього ні з того згадав Туніку. Я не міг більше витримати, хоча й не заплакав: не було голосу, надто сильно щось стиснуло мене за горло.

XI

Розмова з Ханою відбулася взимку, за кілька днів до різдва, коли про те, що сестра Мариця виходить заміж, говорило вже все село, весілля мало бути після стрітання, на початку лютого.

Зими того року майже не було, сніг випав лише перед стрітанням, а до того стояло тепло, ніби пори року збаламутилися; земля розкисла, на подвір'ї скрізь блищали калюжі.

І настрої у мене був такий самий, як та марудна зимова погода. Я тинявся від хати до хліва, від свинарника на тік з рання до вечора, мовби не міг ані на крок відійти з обійстя; усе мені обридло, і не тільки я нікуди не витикався, але навіть глянути на свій дім, де готувалися до Марициного весілля, мені не було охоти. Колись я раз за разом зиркав по той бік на наш хутір, на Хедлівщину, але тепер мені стало все байдужим; я сам собі здавався погорільцем, що якийсь час ще бігав до калюжі по воду й гасив, а потім — огонь охопив усе — сів на відро й тільки спостерігав, як у нього перед очима обвалюються палаючі балки. Настільки мені було все однаково...

День-два після того, як Хана сказала мені про те, що завагітніла, склалося так, що ми ввечері залишилися вдвох у хліві. У хаті кричала дитина, і ми могли не боятися, що хтось прийде сюди. Я стояв у дверях з граблями, яких ще не поставив на місце, і дивився на закіптюжений

ліхтар, що висів на стовпі й відкидав тіні довкола себе. Хана доїла корову, час від часу покрикувала на неї і хоч би тобі раз оглянулася; у мене було таке враження, ніби вона не хоче, щоб я був у хліві, і тому сердиться на худобу. Я переступав з ноги на ногу й міркував, як їй сказати про те, що мене мучить, але з кожним струмком молока я все більше й більше відчував, що всі мої слова будуть марні. Мені не залишалось нічого іншого, тільки й собі, за її звичкою, випалити те, що думаю. І ось після того, як вона знову штурхнула корову й гримнула на неї, я скоріше запитав, ніж сказав:

— Хано, позбулася б ти дитини. Га?

Спочатку мені здалося, що вона не почула, бо навіть не ворухнулася. Але потім мов її щось ужалило. Вона звела брови й різко запитала:

— Що?

Перестала доїти й чекала, коли я повторю,— я сказав те саме ще раз.

Тепер вона почула — і взялася знову доїти. Лоб її блищав, вона мимохідь поправила волосся під лляною хусткою, але не відповіла; здавалося, що взагалі не збирається більше говорити.

— Хано! — промовив я тепер із натиском.

На це вона не звернула ніякої уваги: уже знала, чого я хочу.

Проте мені не було байдуже. Якщо я вже почав, то не мав наміру здаватися. Я ступив ближче до неї, стукнув граблями по підстілці, аж бризнуло з-під них на корову, і зі злістю пробурчав:

— Чому не обзиваєшся?

— Ух! — незадоволено вигукнула вона, напівпідвелася із стільчиком та дійницею в руках і, заглянувши в дійницю, сказала: — Господи, яке ж буде молоко?

Я зирив на неї похмуро, як тільки міг; усе дерев'яніло в мені... а вона, вона ж тим часом, випроставшись, дивилася спокійно, ніби зараз тільки й думала що про молоко.

Лоб її під ліхтарем сяяв ще більше, ніж раніше, обличчя було звичайне, буденне, хіба що трохи здивоване, мовби вона хотіла запитати, що мені заходить у голову й чому заходить; а мною аж тіпало.

— Молоко? — пробелькотів я, дивлячись сердито на неї.

— Подивися! — сказала вона й швидко піднесла дійницю мені мало не до самого носа.— Подивися!

Я знав, що зверху на пінистому молоці плаває листок із підстілки, хоч і не глянув у дійницю: весь час я не зводив погляду з Хани. Мені кортіло вирвати дійницю їй із рук і вилити геть те молоко, за яке вона так переживала, ніби нічого важливішого на світі не було, аж... аж я раптом помітив, як її щоки округлилися й на обличчі з'явилась усмішка.

— Дурнику! — сказала вона.

Я розгублено дивився на неї.

— Ти гадаєш, що це отак собі?

— А Цафутка? — пробурмотів я; то була баба, яка розумілася на цьому.

Коли я це сказав, я вже не був такий насуплений, мої очі більш просили, ніж вимагали. Тільки вона, Хана, могла залагодити справу.

Проте Хана відповіла:

— Тепер, коли вже все село знає...

— Хто знає? — запитав я, приречено глянувши на неї.

— Хто? — Вона довго мовчала, мовби вагалася, сказати мені те, що в неї на язиці, чи ні; а тоді кинула: — Плюєвих запитай! Дівчат...

— Уже поспішила! Терпіння забракло!

Я був розлючений, Хана спокійна.

— Це тобі, любчику, терпіння забракло! — відповіла вона.

— Ти як Зефа!

— Її доня — боже поможи! Яблуко...

Я обернувся, такого глузування вже не міг більше тер-

піти. Отямився перед хатнім порогом з граблями в руках; поставив їх у болото біля стіни, не знаючи, куди їх при-ткнути. Гірше, ніж з тими граблями, було зі мною: у хліві сміялася Хана, у хаті безперервно плакала дитина, ніби там нікого не знайшлося, щоб заспокоїти її,— ех, отакої, й дітися мені не було куди.

Хана здалася мені жахливою. Що я побачив у ній? Що затуманило мій розум? Мені хотілося вити, кусати собі пальці, і це було все, що я міг зробити. Подивився на подвір'я, на обійстя. Воно тягнулося в темряві, мов продовгаста камінна брила, яка мала ось-ось упасти на мене,— а я наче коріння тут пустив: ніяк не можу відірватися.

У хаті ми майже не розмовляли. Такої напруженої обстановки досі ще не було. Топлечка, прокинувшись від своєї дрімоти, тепер гойдала колиску, дитя нарешті перестало плакати — я вже було думав, що воно надірветься, так кричало. Туніка була мовчазна, як ніколи. Тільки єдина Хана торохтіла без угаву та виспівувала, мовби її переповнювало щастя, мовби вона була в захопленні від того, що так сталося. Проте навряд чи в домі хтось знав що-небудь про це. Найбільше я боявся за Топлечку. Хоч вона дула губи, проте не витримала б, якби дізналася. Найгірше було те, що Хана зовсім не переживала і навіть зраділа б, якби всім стало відомо, що з нею. Але якщо домашні були сліпі, то сусіди все добре бачили. Першими про це мені сказали Плоєві.

— Южеку, ой, який ти працьовитий! — вигукнула Плоєва Аниця, побачивши мене біля струмка, і засміялася.

Я корчував вільшину в долині і аж здригнувся, коли почув її; вона, мабуть, поверталась із села від когось і йшла оце через наше поле.

— Працьовитий, та не дуже,— відповів я й відгорнув волосся з очей, щоб краще бачити її.

— Дуже працюватий, — повторила вона й знову голосно засміялася.

Я відчув, що мимоволі червонію. Очевидно, у мене було надто розгублений вигляд, коли я подивився на неї, бо дівчина сказала, ніби хотіла втішити мене:

— А ти не переживай, Южеку, адже не ти будеш колихати, а Хана, мати навчить її..

Вона захихотіла й побігла, широко розмахуючи пакунком, який несла, очевидно, від кравчині, а я стояв, роззявивши рота, й дивився їй услід; на містку вона не стрималася, щоб ще раз не поглузувати з мене, стала й вигукнула:

— З третім, Южеку, ще легше буде!

Я загнав кирку в покручений кущ і вилаявся. Це все, що я міг зробити тій проклятій Пloeвій дівці, яка ось так мстила мені.

Отже, про це, справді, все село вже знало. Я нікуди не показувався. Можливо, що й сама Хана розплескала все, так, ніхто інший, тільки вона сама. У мене був такий настрій, що я не знаю що зробив би їй, але не зробив нічого — жінки знову почали мучити мене.

На світі нема нічого більш нудного й застиглого, як зимова пора: люди переливають вино й колють свиней, терблять кукурудзу й лускають насіння, перебирають картоплю в льохах і дають їсти худобі; весь час одне біля одного, не можуть нікуди податися від хати; ніякої справжньої роботи нема, з ранку до вечора чоловік щось жує, п'є вино, набирає жиру, як поросля, та стовбичить у хаті й дивиться на жінок — оце й уся його робота.

Якийсь час ми могли уникати одне одного, не розмовляти, сердитися, але тепер усе змінилося, наче зимова нудьга зробила з нас інших людей. Раніше я майже не курих, а зараз смалив цигарку за цигаркою; з усього, що вдалося знайти в обійсті, я крутив самокрутки, димів ними — і майже весь час проводив на кухні, де дівчата, Хана й Туніка, готували їсти. Топлечка сиділа біля дитини,

колихала її та шила або плела щось. Іноді вона несподівано з'являлася на кухні, найчастіше, щоб узяти молока чи каші, зазірала в піч, ніби її цікавив вогонь, нипала по кухні, мовби щось їй було вкрай потрібне, і весь час насувала хустку на очі та гримала на дівчат і повчала їх; що ж до мене, то вона поводитися так, ніби мене взагалі не було в хаті. Мене це нервувало, особливо якщо вона довго затримувалася на кухні, тоді я відривався від стіни, яку підпірав, і йшов до хліва або у ванькир. Я боявся, що вона врешті-решт щось помітить по Хані і здійме гвалт, але цього поки що не сталося. Хана вдома, як видно, нічого не вибовкала, між люди Топлечка майже не потикалася, а люди нас обминали. Іноді в неділю я ходив до міста, то завжди першою зустрічав Топлечку: вона поперед усіх поспішала з церкви додому. Дуже рідко коли відповідала мені, а раз запитала-таки: «Як там дівчинка? Не плаче?» — не знаю чому. Ще щастя, що люди не бачили нас разом, а то б говорили й сміялися.

Перед святами, коли ми закололи другу свиню, я кілька вечорів допізна залишався на кухні: спочатку мав потеревити кілька кошиків кукурудзи, потім допомагав порати копчене м'ясо, обрізував і солив сало. У таких випадках ніхто мені не казав нічого за вино, і Хана кожного вечора дбала, щоб дзбанок був повний. Брала посудину, спускалась у льох і ставила вино переді мною, ніби тільки я сам пив у хаті. Потім казала Туніці:

— Підсмаж-но йому свіжини.

Туніка брала добрий шмат рожевого м'яса, який я перед вечором зрізав із сала, клала на сковороду, і незабаром воно починало шкварчати й кувікати. Коли підсмажувалося до червоного і коли найголосніше шваркотіло, Туніка ставила його переді мною, клала хліб і ніж.

Я поволі різав смаженину і, не поспішаючи, по маленькому кусочку клав у рот, заливав вином і поглядав на кухню. Дівчата вертілися між відрами й піччю, схилялися над мішанкою для свиней і підкидали дрова в піч. Була

зима, й обидві тепло одягалися; я потай зупинявся очима на Хані, але ще нічого не можна було помітити; у мені тим часом ледве жевріла думка, як би я зрадів, коли б ми залишилися в кухні тільки вдвох, вона ж, відчувши мій пронизливий погляд на собі, раптом обернулася б, побачила страх і відчай у моїх очах, засміялася й вигукнула весело, як лише вона вміла: «Бідачиську, ти хіба не бачиш, що я пожартувала?» Але нічого такого не сталося. Навіть більше, мене щовечора, коли я так сидів, дедалі сильніше й сильніше зваблювали ноги, які зблискували білизнаю, коли дівчата схилялися, розминаючи варені буряки або картоплю для свиней; зваблювали відкриті руки — у Хані вони були міцні, дужі,— кругла шия, розкуйовжене волосся, яке вибивалося з-під зав'язаної назад хустки; зваблювали повні стегна. Це була Хана, тільки її я пильно обмацував очима, на її ж сестру Туніку, мушу сказати, я не смів так дивитися; та була зовсім інакша: худенька, якась замкнута, груди під кофтинами ледве вгадувалися.

Одного вечора — ми всі троє забарилися допізна на кухні — першою почала позіхати Туніка, кинула роботу й подалася сходами в свою кімнатку спати, за нею встала Хана і теж пішла нагору, залишивши мене самого,— навіть доброї ночі не побажала і не сказала погасити лампу, мовби мене зовсім тут не було; я стиснув кулаки й ледве стримався, щоб не грюкнути по столу. Нещасливий і вкрай ображений, я потягся у ванькир. Почав роздягатися, уже роззувся і раптом випростався — сонливість мов рукою зняло, і злість пройшла — я сяк-так знов одягнувся, взув черевики і, як тільки міг, тихенько вийшов у сні. На якусь мить мене збентежив мій намір, але я відразу ж забув про це. Зупинився посеред сіней. Прислухався, чи Топлечка ще сидить у комірчині, чи вже спить, та нічого не почув, навіть дихання. Тоді я підкрався навшпиньках до світлиці, став шукати клямку і вже намацав її, але не натиснув — у Топлеччиній комірчині раптом заплакала

дитина. Я завмер, відійшов від дверей тільки тоді, коли почув постукування колиски.

Чого, якого дідька мене знову гнало до Хани? Чого, на милість божу, ото смикнуло мене йти до неї й виправдовуватися? Страх мене взяв, коли я подумав, що вона може просто прогнати мене після того мовчання, яке тяглося останні тижні.

Я знов опинився серед сіней, серед тиші, яка мене в цій хаті, в цих сінях, уже не раз огортала; став і чекав, мов розгубився. Але я добре знав, куди намірився — сходами в горішню кімнатку.

Туди я ввечері ще ніколи не підіймався — не тільки тому, що сходи жакливо скрипіли, а й через Туніку; з Ханом ми всюди кохалися, але там, у кімнатці під дахом, мене не було. Через те я тієї ночі зупинився посеред сіней і довго стояв, ніби набирався відваги, перш ніж податися до неї.

Колиска в Топлеччиній кімнатці перестала стукати, запала мертва тиша, я поволі рушив — спочатку в напрямку до кухні, а там намацав сходи і став підійматися ними, вони жакливо скрипіли, і кожен мій крок волав про те, що я чиню гріх. Та все обійшлося: ні із світлиці, ні з Топлеччиної комірчини ніякий звук не пролунав, і дитина не заплакала. Я опинився перед дверима горішньої кімнатки, взявся за клямку, потихесенько натиснув на неї й відхилив двері. Лампа — не знаю, чому я зі сходів не помітив ніякого світла, — на столику біля її ліжка все ще тьмяно чаділа; мабуть, вони забули її задмухати, і тепер вона сама згасала, скло геть закоптилося. Я причинив за собою двері й зупинився. Хана поворушилась і обернулася до світла, спиною до Туніки — сестри спали на одному ліжку. Я всміхнувся, щоб вона не злякалася, коли побачить мене; проте дівчина тільки натягнула ковдру на себе, щось буркнула крізь сон і далі спала, не розплющуючи очей. Я підступився ближче все ще з тою дурнуватою усмішкою на обличчі, але коли я вже був біля самого

ліжка й хотів тихенько розбудити Хану, щоб Туніка не почувла, то раптом зупинився як укопаний — мені перехопило подих, серце почало шалено гупати, ще гірше, ніж на скрипучих розсохлих сходах. За Ханиною спиною, у тіні, яку відкидала лампа, я побачив оголену грудь Туніки, вона тільки одна вибилась із сорочки — кругленька, рожева, наче яблуко. Глянув я на цю грудь, що її Хана розкрила, коли стягала ковдру на себе, подивився на маленький темний сосочок — і в мене мов розум відібрало, аж у грудях занило щось; затримав я дихання і все стримував його, доки стало несила і я глибоко вдихнув, аж груди здригнулися.

Хана зненацька тихо прошепотіла:

— Господи! Чого це ти ходиш, як сновиди?

Я побачив її широко розплющені очі, утуплені в мене, — хтозна, який уже час! Вона накинула ковдру на сестру й погасила лампу — все водночас. Відіпхнула мене від ліжка й зашепотіла благально:

— Іди! Богом тебе молю, іди! Ще Туніка прокинеться!.. Ти зовсім здурів!.. Як ти дивишся?

Я відступив крок, усміхнувся, хоч було темно в кімнатці й майже нічого не видно, і прошепотів найбезглуздіше, що тільки могло спасти мені на язик:

— Чого не приходиш? Таж...

Так і не знаю, просив я її тоді чи дорікав, — одне й друге було по-дитячому; поведився я, мов той пастушок, якого застукали в чужій кукурудзі і якому хочеться, щоб його не били і щоб качани пекти. А що я мав робити, коли не міг дати собі ради?

Хана зітхнула, я боявся, щоб Туніка не прокинулася, і навшпиньках вийшов з кімнатки. Уже не пам'ятаю, як я спустився сходами, як зайшов у ванькир і, не роздягаючись, ліг горілиць на ліжко. Була зима, а в мене перед очима стояли білі черешні так виразно, ніби тепер починалося літо і Туніка щойно посунулася по моїх грудях, злязючи з дерева. «Черешні, черешні!..» — вертілось у ме-

не в голові, і Хана так і застала мене нероздягненим у ліжку.

— Чого не роздягнувся? — запитала вона. — Думаєш, я тебе буду роздягати?

Я почав скидати одяг, і весь час у мене було таке відчуття, що все це мені ні до чого, з Ханною разом, яка тим часом уже шуснула під ковдру.

— Господи, ну й змерзла я!

Вона тремтіла й тулилася до мене, щоб зігрітися.

Звичайно, вона зігрілася, а я, коли притискався до її грудей, уявляв Тунічині груди; обіймав Хану, але не думав про неї, аж вона це помітила.

— Чого розкис? Я буду родити, не ти, бідний хлопчику.

Перед тим як пішла, — скоро мав бути ранок, уже півні проспівали, — вона зітхнула:

— Ех, яка ти кваша! Якби знала, й близько не підпустила б до себе. Чого тебе принесло?..

Погасле кохання знову розгорілося. Хана його роздмухувала, я не опирався.

І в цьому, що ми з Ханною почали знову вести мову про майбутнє, були винні лише ті марудні зимові дні, лише ті довгі зимові ночі, дні і ночі, коли не було чим зайнятися в хаті. Почала вона — про ґрунт: мовляв, Топлеківщина має перейти до неї, як найстаршої в домі, і ми повинні побратися. Спочатку я відмовчувався на це, а потім і сам став подумувати про їхнє господарство. Доведеться женитися, раз буде в нас дитина, іншого виходу нема, бо за кого тоді матимуть мене люди? Я міцно попався й уже ніяк не викручуся, гадав я собі. Зрештою, таке одруження — не первина в селі, нічого тут не поробиш, таке життя. Та й усе це було на руку Мариці, сприяло її заміжжю. А щоб наші розмови не обмежилися лише словами, про це вже подбала сама Хана.

На свята її мовби хто найняв: ні на різдво, ні на Новий рік, ні на Степана, ні на Водохрещі — вона не сиділа вдома. Поверталася пізно ввечері, коли вже ставало зо-

всім темно — дні були стягнені, наче скибочки сушених яблук,— і йшла відразу до мене, ніби її мало турбувало, що хто думає в домі. А я з кожним днем усе більше відчував, як піддаюся їй, хоч мені й у голові не вкладалося, що станеться так, як вона собі надумала.

Одного такого вечора, коли я вже був у себе в ліжку й, почувши, що вона звідкись прийшла, чекав її, я раптом усвідомив, що напівсиджу на постелі, ковдру натягнув на голову, затулив очі й вуха й мало не риду — таким нещасним почуваю себе казна-чому. Не хотів я її бачити, хоч знав, що все одно прийде... І коли вона зайшла, я став її розпитувати про все — поволі, вслухаючись у свої слова: не так просто було мені розстатись із рідною домівкою, як їй могло здатися з першого погляду.

— Гаразд, хай Мариця приводить собі зятя в хату, але господарство, Хедлівщина, повинне дістатися мені.

Якийсь час вона мовчала, ніби обдумуючи, куди вітер повіяв, а тоді різонула:

— Спекатися мене хочеш?

Тепер уже я мовчав, бо в її словах була частка правди, хоча я не хотів у цьому признатися, бо надто вже піддався їй.

— Спекатися? — запитав я так само різко.— А ти подумала про те, якої заспіває Зефа? Вона ж ні за що нам ґрунту не віддасть. Хіба ти не чула?

Але про це Хана й слухати не хотіла, вона міркувала так, ніби матері, Топлечки, і на білому світі не було. Тепер вона про ґрунт говорила не пошепки, а вголос, мало не кричала. Спочатку це мене непокоїло, бо Топлечка була здатна на все, вона могла, не довго думаючи, увірватись у ванькир, та з часом я перестав переживати, хай собі чує... Ех, я навіть не припускав собі, чим оця моя байдужість обернеться для мене.

Найбільше Хана розраховувала на допомогу дядька Рудла й двоюрідної тітки.

— Вона думає,— казала вона про свою матір і від

злості пряла ногами,— що хтось буде на колінах її благи-ти? Дядько Рудл уже говорив з Михоричем, і Михорич йому пообіцяв, що він усе владнає з ґрунтом.

— Владнає...— повторив я чéрез якийсь час, коли вона перестала кóпатися, і задивився в балки над собою. Я думав про Зефу, про дитину, якої, якщо я хотів дістати ґрунт, не повинно було бути, і відсунувся від Хани.

Вона знову притулилася до мене.

— Ти гадаєш,— обізвалася вона,— люди будуть на це спокійно дивитися? Так ти зрештою... зрештою й Туніці можеш те саме зробити, такий бицюра!

Вона захихотіла в ковдру, щоб не було дуже чути, мовби саме тепер вона висловила хтозна-яку таємницю, і сягнула рукою по мені, хотіла обняти. Але я перехопив її руку, поклав на ковдру й відсунувся ще далі від неї, до самої стіни.

— Ну от, і слова тобі не можна сказати...— А згодом, коли зовсім перестала сміятися, шпигонула ще раз мене: — Це ж правда. Скажи, якщо ні.

Я на це не сказав їй ані слова. Хана більш нічого не домоглася від мене.

Вона розсердилася, натягла на себе спідницю й пішла.

— Бовдур нещасний!

Я тільки й зміг, що міцно заплющити очі, аж вони заболіли, й тісно затулити долонями вуха — щоб... щоб нічого не бачити, нічого не чути. Проте ніщо не допомагало. Те, що верзла ото Хана, не було правда, це я добре знав. І ще одне переслідувало мене навіть уві сні — круглі доччині очі, які дивляться на мене, коли Туніка приносила дівчинку на кухню: вони були так широко розплющені, наче нічого більше й не було на блідому щуплому личку.

Ні, марно я заплющував очі та затикав вуха, усе пішло шкереберть: у хаті зчинилися содом і гоморра, перш ніж я переболів утрату власної спадщини і звикся з думкою, що буду господарювати на Топлеківському ґрунті. А в те,

що це станеться, я так і не зміг до кінця повірити. І ще — чи Топлечка справді була сліпа, чи тільки вдавала, що не помічає нічого? Проте це дуже скоро прояснилося.

Була перша неділя після водохреців. Спочатку я побачив, як нивами до нас ідуть Рудл із жінкою, а скоро за ними прибігла моя мати, наче боялася, що запізниться. Я саме порався у возівні, а коли помітив їх, то подався до стодоли — у мене не було ані найменшої охоти зустрічатися з ними. Я знав, чого вони сходяться, — це Хана постаралася, щоб вони домовились між собою відразу про два весілля: моє і Марицине. Мариця збиралася вінчатись одразу після стрітення. А тепер, отже, ніби мали бути мої заручини. Мені це страшенно не подобалося, якийсь час я тинявся по стодолі й чекав, що ж воно буде, а потім став готувати корм для худоби.

Незабаром почувся Ханин голос — вона кликала мене, але я мовчав. І чим довше я залишався в стодолі наодинці зі своїми думками, тим більше переконувався, що вся ота затія з моїми заручинами — це Ханина поспішність. Час збігав, а я поки що міг розібрати лише Рудлів голос. І думав про Зефу, яка раз по раз бігала зі своїм горнятком до льоху по вино, та про дитину. Я не міг не думати про них обох. Тоді мені здалося: з тої Ханиної задумки нічого не вийде, хіба що... хіба що зроблять так, як вона казала. Але мушу признатися, мені було важко через Топлечку і через той ґрунт, який збиралися забрати в неї.

Проте пожежа спалахнула скоріше, ніж я встиг отямитися: зненацька з хати долинув жіночий вереск. Це кричали, як я міг здогадатися по голосах, Топлечка й Хана, до їхнього крику домішався плач дитини.

Я кинувся у світлицю й вирячив очі, як божевільний: Хана й Топлечка вчепилися одна одній у волосся й щосили репетували, тимчасом як Рудл і моя мати стояли — мати біля грубки, а Рудл неподалік від стола — й дивилися на все це; Рудлова дружина, червона від люті, сиділа на стільці.

Я не знав, що робити,— гвалт зчинився через Ханину вагітність: отже, все виплило на поверхню! І через ґрунт — це було ще гірше.

— Ти батька в дитини забрала, а тепер хочеш... а тепер хочете...— Топлечка оглядалася довкола, найбільше в бік Рудла й своєї двоюрідної сестри,— хочете ґрунт забрати!..

Рудлові йшлося на сміх, він відкривав рота, але сміятися не міг. Його дружина тільки стогнала від злості.

— Жінко, ти ж чула,— Рудл намагався вставити слово,— у неї ж дитина буде!

— А в мене що, її нема?

Вигляд у неї був жахливий, та найбільш незручно мені було перед матір'ю. Коли я зайшов, вона всім тілом здригнулася, проте не глянула на мене, ніби соромилася; склавши руки на животі, вона стояла біля грубки й похитувалася з боку на бік, мовби весь час комусь дорікала і їй у голові не вкладалося, що вона мусить у чужому домі дивитися на все це й вислуховувати таке неподобство. Мені було страшенно ніяково перед нею.

Жінки не добирали слів. Топлечка викрикувала все, що спадало їй на язик. Раптом у розпал сварки я збагнув, що тут нема Туніки,— я весь час розглядався по світлиці, боячись, що побачу її, що вона з'явиться звідкись, і не-ймовірно зрадів, що її нема; я ніяк не міг пригадати, чи вона вдома, чи подалася до міста, мені важко було зібратися з думками.

Топлечка аж позеленіла, стала якась мала, мовби за ніч наполовину схудла, руки закидала назад, за спину, неначе збиралася ось-ось вигнати всіх із хати. Я потерпав, що вона раптом кинеється на Хану, тим більше що та весь час твердила їй, хай вона, мовляв, не думає, ніби завжди буде тільки по її; і мати повинна врешті-решт зрозуміти, що діти теж мають право на життя; Хана казала це й раз за разом озиралася на дядька та тітку.

— Хіба не так, дядьку, хіба не правда? Мамо, хоч одне розумне слово вислухайте...

Хана була розважна, спокійна, напрочуд розумна, такою я її ще ніколи не бачив.

Дядько спочатку підтакував їй, а потім якось ніби охол, сів на стілець і почав поволі відсуватися з ним до стола і своєї дружини, мовби хотів умити руки.

Топлечка не бажала нічого й нікого слухати.

— Не сподівайтесь,— кричала вона,— що ця жаба, ця паскудниця буде мені хліб вділяти, мені і моїй донечці. Тільки зробіть так — тоді на свою совість візьмете обох нас, мене й мою дитину!

— А хто тобі винен, стара бідолахо?

Це обізвалася двоюрідна сестра, вона не могла вже далі мовчати.

— Бідолахо? — схлипнула Топлечка й скося зиркнула на сестру, схопилася за голову, заховала обличчя в долонях і заридала, а потім упала ницьма на постіль і вткнулася лицем у ковдру.

Мені на якусь мить стало жаль Топлечки, не так, як колись, заради її немічного чоловіка; тепер я жалів її заради неї самої, надто вже вона була пририта.

— Господи, сину нещасний, що ти наробив? — простогнала моя мати й заломила перед собою руки, ніби була в церкві й збиралася кликати на допомогу бога.

Хана перестала переконувати матір.

Була хвилина, коли я почувався б найщасливішою людиною на світі, якби не мав з Топлеками ніколи ніякої справи — ні з їхнім господарством, ні з жіноцтвом, нічого більшого я не бажав би собі, тільки аби це було можливе. Але так уже сталося; як грім з ясного неба впало все на мою голову. Порятунку не було. Щоправда, про мене ніхто не згадував, мовби я й не стояв у хаті, хоча в мене було таке враження, наче всі топталися по мені.

Раптом заплакала дитина — вона давала про себе знати якраз тоді, коли це найменше підходило; може, вона

й раніше обзивалася, але тільки тепер ми всі її почули; мені стало страшенно незручно перед моєю матір'ю. Топлечка прислухалася, ринулася стрімголов у комірчину й вискочила назад із дитиною. Несла її перед собою тільки в одній руці, мов хотіла комусь віддати чи кинути нею в когось; вигляд у неї був страшний, очі дико блукали по кімнаті, ні на чому не зупиняючись, ніби вона з глузду з'їхала, а дитина, вся розповита, дерла горло й сукала ніжками. Рудл і його жінка встали, але перш ніж хто-небудь устиг щось зробити, до світлиці вскочила Туніка — я так ніколи й не дізнався, звідки вона взялася, — вихопила в матері дитину, вигукнула на ходу: «Ви подуріли?» і «Могли б трохи тихіше!», побігла з кімнати й затупотіла по сходах.

— І куди Франц дивився? — зітхнув Рудл, згадавши покійного брата.

— Чого б оце я казала? — відрубала йому братова. — Ви ж самі мене йому накинули. Що я бачила від нього?..

І пішли нарікання, які були знайомі мені і на які я вже не звертав уваги, але тепер, перед родичами й перед матір'ю, вони мене кидали в дрож. До Топлечки в мене не залишилося ані крихти жалю, вона мені здавалася жахливою. Я увесь аж тремтів, жаль мене стискав за дитину, і мені більше, ніж перед матір'ю чи будь-ким на світі, було соромно перед Тунікою.

Цього вечора в мене пропало всяке бажання стати господарем Топлеківщини; Хана намовляла мене, щоб ми вдвох пішли до Михорича, старости, й поговорили з ним про Зефу та ґрунт, але я нікуди не збирався йти; ні за що на світі я не хотів ще раз вислуховувати ті лементи; мені аж терпло в грудях усякий раз, коли я згадував, як Зефа вибігла з заплаканою дитиною і як я злякався, що вона кине в когось нею. І Хана, і той ґрунт з кожним днем були мені дедалі більш немилими; і в домі життя стало нестерпним: Зефа то ридала, то бурмосилася. Хана то на-сміхалася, то вимагала кудись іти; у Туніки були завжди

заплакані очі, а до всього... а до всього дитя як день так і ніч не переставало плакати, мовби ніколи й не спало.

Мати більше не приходила до Топлеків, натомість почали вчашати сюди Мариця, засватана, й Ольга, чого раніше не бувало; вони приходили на кухню чи в хлів, де поралися Топлекові дівчата, перечікували, якщо там була Топлечка, поки вона піде, а тоді вже давали волю язикам. Ольга, щоб не наврочити, плювала на поросяток і телят,— узимку ми їх тримали в хліві, там було тепло,— або розглядалася по кухні і безперестану теревенила, як у них, тобто в Топлеків, усього багато, а в них, тобто в нас удома, нема нічого, бо все згоріло.

— Вам добре, усе маєте, а ми ще не скоро розживемося. І весілля у вас уже можна справляти.

І отак плескали язиками, аби плескати, аж мені гидко було їх слухати.

Потім Мариця, яка напередодні свого заміжжя так посерйознішала, що навіть перестала сміятися, задумливо розповідала:

— Хорватові кажуть, що нема чого відкладати, і мати каже те саме. Ви ще можете трохи почекати, а ми вже не можемо чекати далі.

Я подумав, чого це вона не може далі чекати, уявив собі Хану й тільки гмукнув.

— Южеку,— запитала Мариця,— чи не могли б ви вдвох із Ханю в мене дружкувати? Южеку?

На це я нічого не міг відповісти, тільки нишкнув. Зате Хана не мовчала. Вона розсміялася вголос і так само голосно, щоб Топлечка могла чути через перегородку, сказала:

— Або я повинчаюся й дістану ґрунт, або сидітиму вдома. Я — за дружку, щоб корови в Гомилі сміялися? Ха-ха-ха!

Вона сміялася й ніяк не могла вгамуватися.

Хана сказала правду, й Мариця відчепилася від неї. Але тепер Мариця запропонувала, щоб за дружбу й

дружку були я й Туніка — не знаю, чому їй таке спало на думку.

Але Хана знову розсміялася.

— З Тунікою, щоб він ще й третю!..

Я не буду далі казати, а Хана сказала; у неї, як у тої попової кобили, ніякого сорому не було; мені від її слів стало страх неприємно перед сестрами і перед Тунікою теж — вона притьмом витягла руки з помий, обтріпала їх і вийшла з кухні; я почервонів, як буряк.

— Ханю! — засичав я; не знаю, що я зробив би їй за це, але перед сестрами міг тільки вирячити очі на неї; мабуть, вигляд у мене був грізний, бо вона кинула свої горшки і, хоч із сміхом, вибігла з кухні.

Сестрам я нічого не пообіцяв, але сам перед собою поклявся, що на Марициному весіллі й ноги моєї не буде.

Ох, якби ж то справді не було! То тепер би ми з Муршецем удвох косили траву й клепали коси, і вся Гомила пахла б сіном, а на обід і підобід ми їли б свою булку... ех, та все інакше сталося!

Туніку сестри таки вмовили, щоб вона пішла за дружку, так що тієї нещасної неділі, коли Мариця вінчалася, її з самого ранку не було вдома.

Спочатку аж до вечора все йшло добре, як звичайно бувало взимку в святкові дні. Я примостився собі на кухні, в теплі, лагодив кошики, заплітав діри й дивився, як Хана пораяється біля плити, — після стрітення вже було видно її вагітність, чув, як тричі Топлечка спускалася в льох, тільки Туніки не було вдома. Надвечір сюди долинули звуки Чернкової гармоньки та Шмигочевої скрипки. Я став переходити з кімнати в кімнату, з кутка в куток, але скрізь було чути музику — музику й вигуки весільчан.

Рано, ще за дня, я дав їсти худобі, допоміг Хані занести мішанку свиням і подався у ванькир; ходив я по тісному просторі від перехрещеного рамами вікна до ліжка, як ведмідь у клітці, і слухав весільні пісні, музику, галас та й нарешті впав, не роздягаючись, на постіль.

Прийшла Хана, присіла скраю на ліжку й нагнулася наді мною, намацала мою праву руку — вона лежала в мене на грудях — і силоміць потягнула її до себе на живіт.

— Чуєш? — запитала вона через якийсь час.

Я відсунувся від неї.

— Чого відсуваєшся?

Я зітхнув.

Зітхнула й вона.

Далі вона сказала мені, щоб я роздягнувся.

Спочатку я не мав наміру роздягатися, потім дозволив їй, щоб роздягла мене, ще й сам допомагав. Як і кожної зимової ночі після свят, я думав про все, тільки не про Хану. Мене охоплювала якась незрозуміла злість й дедалі більше оволодівала мною. Злість, що хлопці там вигукують, а я не можу відгукнутися до них; жаль і досада, що вдома весілля, а я тут, у Топлеків, гризу себе й не хочу, не смію вийти між люди. Я сердився на всіх домашніх, це через них я не маю спокою, і мені ще більше стало шкода самого себе.

Нарешті Хана встала й пішла, але перш ніж вийти, відчинила вікно, весільні звуки почулися так виразно, мовби гуляли на подвір'ї в Топлеків.

— Яка ясна ніч! — вигукнула Хана, вдихаючи морозне повітря.— Усе біле, усе блищить!

Ніби на світанку прокинулася!

Знову почулися викрики, наче по той бік струмка на-вмисне дражнили мене.

— Зачини вікно! Простудишся! — засичав я.

Вона мов і не чула.

— Це Палек вигукував! Палек, Туніччина пара!

— Зачини, дідько б його взяв! Потрібен мені той Палек!

Вона зачинила вікно й пішла — спати, а я не міг заснути, перевертався, совався по ліжку, натягав ковдру на голову, а сон не брав мене.

Потім — була вже досить пізня година — мені захотілося пити, і через ту прокляту спрагу я одягнувся, щоб піти до льоху по вино. Якщо всі п'ють, якщо Топлечка напилася, то чому я не можу? Тож я одягся, але не в буденне вбрання, а в святкове. Однак не подався до льоху, бо коли вийшов до сіней, то побачив, що в Топлечки горить світло. «Проклята,— подумав я,— подався ти своїм вином і ґрунтом! Раз і назавжди!» Я тихо відчинив надвірні двері й по білому рипучому снігові рвучко рушив до освітленої гомінкої весільної хати.

Іти було недалеко, але я промерз до кісток. По дорозі два-три рази оглянувся, у Топлеччиному вікні світилося, і я ще раз вилаявся. Це ж через неї я поклявся, що не піду на весілля,— і вона винна, що я не дотримав слова.

Перед своєю хатою я почекав, доки музи́ки заграли й усі пішли в танець, тоді я вступив,— а зуби цокотіли в мене, як від морозу,— у сіні і в світлицю. Першою мене помітила Ольга.

— Господи! Марице, мамо, Южек прийшов!

Вона кружляла зі своїм друбною і весь час повертала голову то до мене, то до стола, з-за якого вже встала Мариця з накрученим волоссям та з вінком на голові й запрошувала мене до себе. А я стояв наче скам'янілий, усі гості пронизували мене очима, і музи́ки, як мені здалося, заграли ще гучніше, ще веселіше. Мариця не витримала. Вона вискочила на стіл — я бачив, як Хорватів, молодий, допомагав їй,— стрибнула між танцюристів — усі розступилися перед нею — і кинулася до мене. Обійняла, поцілувала спочатку в одну щоку, потім у другу, чого між Хедлами ще не бувало.

— Господи, свята Маріє, Южеку, ти прийшов! Южеку, як добре, що ти прийшов! Мені було так погано...

І ні з сього ні з того вона залилася сльозами, більше нічого не могла сказати. Схопила мене, потягнула поміж танцюристами до стола, раптом передумала й повела в танець. Ми танцювали вдвох, а танцеві не було ні кінця ні

краю, музика все підганяла нас, так що коли я трохи оговтався між весільчанами, то все попливло довкола мене. Я бачив матір, яка стояла із зімкнутими руками: як склала їх, коли мене вздріла, так і не розімкнула; бачив гармоніста Чернка, який розтягував свою гармоньку і підморгував до мене, принаймні мені так здавалося; бачив Хорватового, який чекав мене за столом зі склянкою вина; тільки Туніки, Туніки я ніде не бачив, хоч, щоправда, я не розглядався за нею, навіть не згадав, доки кружляв у танці, а пізніше я не раз шукав її в своїх спогадах серед інших танцюристів, проте не знаходив, її образ тоді не запав мені в пам'ять.

Музикант узяв останній акорд, і Мариця повела мене за стіл. Настрій у всіх був піднесений, усі шуміли, як у Пля на гулянці. Я випив вино, з яким чекав мене Хорватів, молодий, і мені наливали ще і ще, і я мусив сміятися до всіх цих людей.

— Бог любить трійцю, Южеку, пий! — кричав до мене через стіл дядько Юг, родич по матері, що був за старосту на весіллі.

Ніякі віднікування не допомагали, я мусив пити, мусив сміятися. Потім дядько Юг згадав про горілку, підійшов до мене, і я знову мусив пити — окремо за кожную особу святої трійці. Після цього староста обняв мене, заплакав і став шепотіти мені на вухо про те, як добре, що я прийшов.

— Южеку, Южеку,— хлипав він, ніби комусь погрожуючи, й кивав головою,— Южеку, Южеку, знаю, як воно... мені не треба розповідати. Воно годилося б, щоб сьогодні ти з Топлековою, з Топлековою... як її звати? — я сказав йому — сидів отут, біля Хорватового й Мариці. А ти не воловодься, усе буде добре, на світі все міняється! Пий, Южеку!

Я відмагався, мовляв, у мене все гаразд, тому й прийшов сюди, а дядько Юг мене весь час заспокоював і плескав по плечу. До нас підійшла тітка Югова, невисока,

але дебела жінка, й потягла дядька до танцю. Я дивився, як вони кружляли, він цибатий, вона куца, як її збористі спідниці обвівалися довкола дядькових ніг — і мені раптом стало весело, я знову засміявся, задоволений, що прийшов на Марицине весілля.

Мені наливали питво, переді мною ставили юшку, м'ясо, ніби кухарка тільки одного мене й бачила. Потім підійшла до мене дружка, взяла до танцю. Це була Хорватова, сестра чи якась інша родичка молодого, його рідню я погано знав, вони були з іншої парафії. Дружка конче хотіла дізнатися, чи я люблю танцювати, бо вона танцювала б до самої смерті.

— Де ти ходив досі? — допитувалася вона в мене й, не дочекавшись відповіді, почала сама розповідати.— Я свого дружбу геть замучила, він такий нездалий, не я його вибрала, мені дали його!

Я хотів довідатися, хто це. Вона назвала його ім'я, а потім сказала:

— Я такого телепня ні за що на світі не вибрала б. Ти б тільки побачив, як він тупцює, послухав, що каже! — Вона засміялася.— Схопив мене за руку, отак стиснув,— дружка показала, як це він зробив,— і запитав, чи я хотіла б любити його. Я так сміялася з нього, що аж у боці закололо. А він каже, що мріє не тільки про любов, а й про те, щоб добре побенкетувати. Ну й сміялася ж я! Він сповідався переді мною, а далі й засумував. Тепер я сама мушу ото шукати собі пару. Старша дружка вже скоса поглядає на мене, тітка ж повинна триматися свого дядька, смішно як! Ти глянь на них! Хіба ні?

Я погоджувався з усім тим, що вона казала, і мусив твердо пообіцяти, що танцюватиму з нею й нікому не розповім її таємниць, особливо про того телепня дружбу, і ще пообіцяв, що як тільки заграє музика, я сам підійду до неї. Я ж бо повинен зрозуміти, що їй не личить весь час запрошувати мене, це чоловічий обов'язок. Зветься

вона Тиля, або Тильчка, могу називати її, як мені забажається.

Вона говорила й так щиро сміялася, що її веселість передалася й мені. Раптом вона помітила, що я не маю квітки, притьмом відшпилила розмарин від своєї блузки й приколола мені. Я при цьому розгледів її тендітні пальці, перебіг очима по ній і побачив, що вся вона якась тендітна, дрібна — і голова, і сережки у вушках, які визирали з-під світлого, акуратно розчесаного волосся.

Так ми з тією дружкою молодого й протанцювали майже до кінця весілля. Потім дядько Юг, староста, покликав кухарку. Вона принесла мені їсти, а коли я оглянувся, то побачив сестру — Штрафелину Лізу. Ми привіталися одне до одного, але розмовляти з нею мені не хотілося, і тим часом, поки кухарка наливала юшку мені в тарілку, я мимоволі зиркнув по світлиці, чи нема тут Штрафели. Його я не побачив, і мені відлягло від серця.

Проте Штрафела був у хаті. Коли ми з Тильчкою вдруге чи втретє пішли танцювати, я помітив його в навістіж відчинених дверях: він, похитуючись, поволі переступав через поріг, ніби готувався хтозна до якої зустрічі, а потім несподівано розкрив рота, широко позіхнув і заспівав:

Ойя! Все тут, все тут веселіє,
все радіє, все радіє— ойя! —
Тільки в мене серце скніє...

Він співав, наче кидався на когось, не звертаючи уваги на музику, і переводив очі з пари на пару, які рухалися в тісній світлиці. І перш ніж Тильчка встигла все розповісти мені, перш ніж я надивився на неї, Штрафела вскочив між пари й забрав її собі.

— Хай живе дружка! Музиканти! Польку!

Він кричав, хоч не було в цьому ніякої потреби, на мене ж це звалилося так несподівано, наче сніг на голову, я вже навіть подумав, чи не піти з весілля, бо нічого мені тут робити. Я сів за стіл, Мариця й Хорватів стали приго-

щати мене вином, я пив і весь час стримував себе, щоб не оглянутися назад, де горланив Штрафела і раз за разом дрібно сміялася Тильчка.

«Дідько з нею! — думав я, хоч мені не було однаково.— Чи вона і йому скаржиться на свого дружбу, чи тепер скаржиться вже на мене?»

Пари кружляли й кружляли, а мене знову ні з сього ні з того охопила печаль — я так довго не був удома — і вже не хотіла покидати; я намагався збутися її, та вона все глибше в'їдалася в мою душу. Я наливав собі, Мариця теж наливала, я брав закуску на тарілку, але мені вже нічого не смакувало.

«Мариця, Хорватів й усі ті люди веселяться,— снувалося в моїй голові,— а я залишився ні з чим,— тим часом тут, на Хедлівщині, повинні б моє весілля справляти, господарство мало б до мене перейти».

Ці думки гнітили мене, і я вже не міг заглушити їх ніяким питвом, вони одна за одною застрягали в мене в грудях, перехоплювали дихання. І — чого це Штрафела, той пройдисвіт, припхався сюди?

Я підвівся й став розглядатися по світлиці, вдаючи, ніби шукаю пару для себе, щоб староста чи Мариця не здогадалися, що діється зі мною і що я збираюся втікати звідси. Але нікого не обходив мій настрій, найменше тих, хто збирався жити під цим дахом, де для мене вже не залишалось місця. А Тильчка, яка, уся зморена,— вона й далі була в Штрафелиних руках! — усміхалася своєму кавалерові, Штрафелі, мене тепер цікавила стільки ж, як і торішній сніг.

І тут серед пар, які тупцювали в тісній світлиці, наступаючи одне одному на ноги, я помітив — Туніку та її дружбу Палека. Вони пройшли поруч, але не помітили мене. Туніка була серйозна, майже сумна; так само поважно й святково тримався Палек. Спокійно й рівномірно, у такт танцеві, він підіймав її руку, і час від часу вони дивилися одне одному в очі. Здавалося, ніби Палек ще

й зараз промовляв: «Мені жаль Туніки...» — як тоді, коли я чекав на нього з кілком край дороги.

Я дивився на них, і в грудях у мене розростався клубок. Мені треба було піти звідси. Коли я пробирався попід стіною біля печі, якась літня жінка позад мене голосно міркувала:

— Тож так, найкраще було б, якби вони побралися, дівчина пішла б із того дому...

— Як вони пасують одне одному, глянь!

— Господи, нещасні ті діти, у яких така мати!

— Господи, таж так! Бідна Туніка...

Мабуть, ті жінки не дуже добре знали мене або не звернули на мене уваги. Я глянув на пари: справді, обоє, Туніка і Палек, були як наречений і наречена. Так ось чому вона так охоче пішла за дружку, — подумав я, — ось чому не відмовилася, як це вона мала звичку». Більше я не дивився в їхній бік. Але Туніка помітила мене, коли я саме хотів прошмигнути поміж парами й музикантами з хати.

— Господи, Южеку! — вигукнула вона.

Туніка відразу перестала танцювати, і вони вдвох із Палеком підбігли до мене; вона тримала його за руку й тягнула за собою, мовби ні за що на світі не хотіла відпустити. Вони зупинилися біля мене, обоє задихані від танців, здавалося, Туніка ось-ось відсапається і вони щось мені скажуть.

Але музиканти перестали грати, пари зупинилися, і раптом серед світлиці загорланів Штрафела:

Ойя! Гопсаса, Хедлиця!

Ойя!

Ліза підскочила до нього й почала випихати із світлиці. Він її відштовхнув од себе, навіть не глянувши на неї й не обізвавшись жодним словом. Одначе Ліза не відстала. Вона хотіла за всяку ціну випровадити його з кімнати. Він ще раз турнув її, аж вона ледве не впала, а я відчув, як

у мене по спині забігали мурашки. Я ніколи не міг спокійно дивитися на таке неподобство. Туніка вся зблідла й заплющила очі; прийшла мати з кухні й схопилася за голову — мені здалося, що вона ось-ось почне рвати волосся на собі й битися головою об стінку, бідкаючись над долею своїх дітей. А Штрафела не вгавав; було очевидно, що він і не думає заспокоїтися, йому хотілося сварки. Усі стали втихомирювати його, проте намарно, це було те саме, що говорити з глухим.

У мені все закипіло. Я підскочив до Штрафели, схопив його за вилоги піджака й кинув, дивлячись йому в очі:

— Штрафело, іди геть!

Моя мова була коротка. Я ледве стримав себе, щоб не наговорити йому чогось гіршого. Але він стояв, розкарячивши ноги, і ані руш із місця. Знову почав розмахувати руками й репетувати.

— Ось як, ви мене хочете з хати вигнати, так? Ну постривайте, хай-но весни діждемо, коли Штрафела повернеться! Підтюпцем побіжіте ви у мене до задруги... Кого ви тоді будете випихати з дому? Ха-ха-ха...

Він вирячив очі на весільчан, які дивилися звідусіль на нього, мовби чекали якоїсь лихої години.

А Штрафела ніби щойно побачив мене. Жахливо зареготав, аж кров у мені похолола. Потім двічі змахнув руками й викрикнув:

— Ха-ха, і ти теж із своїм гаремом, з тою своєю жіночою компанією, дозрів для задруги!

І знову дико загоготів.

Я нічого не бачив і не чув навколо себе. Єдине, що пам'ятаю, — це те, що я відштовхнув його від себе, а він, мов колода, бебехнувся на долівку біля печі. Мене охопило страшенне бажання розтоптати його — не знаю, не знаю, чому я цього не зробив — ех, треба було розчавити його! — тоді я побачив Туніку перед собою, вона злякано дивилася на мене, і, може, тільки заради неї я тоді стримав себе.

Я оглянувся довкруг, усі очі дивилися на мене, люди чекали, що ж буде далі. Усі були перелякані, як це трапляється на весіллі, коли спалахне бійка; потім я ще згадую лише те, що опинився надворі, під ногами рипів сніг, і мною трусило. До моїх вух ще долинали слова:

— Южеку, Южеку! Куди ти тікаєш? Не будь смішний... Ходи, будемо танцювати...

Це гукала Туніка, але я вже не зупинився. Потім голосно до скоку вдарила музика, щоб згладити цю неприємну пригоду. Гості знову закружляли в танцях, я їм більше не був потрібний.

Я побрів — хрумкав сніг під ногами, довкола стояв морозний туман, гілля дерев було обвішане інеєм і під його вагою хилилося до землі. Потім раптом я збагнув, що не йду, а переступаю на одному місці з ноги на ногу. Я опинився під білою черешнею. Дерево впізнав по розсосі, і нараз мені стало так тоскно, що я мало не розплакався.

Я майже побіг по незайманому снігові. Я не думав, куди йду, — просто тікав геть від весілля, від цього дому. Отямився вже під лісом — мертва тиша лежала довкола мене, наче дерева скам'яніли; я звернув на стежку. І йшов, прислухаючись до власної ходи, до квиління снігу під ногами, до потріскування дерев... ішов, доки звуки гармоньки зовсім заглухли десь у далині. Серед тої засніженої тиші я знову побачив білу черешню, мовби не було зараз ночі, не було зими і я не був серед лісу. День хилився до вечора, світило яскраве сонце, білі ягоди були налиті соком, біля хати стукали теслярі. Груди в Туніки були пружні й малі, як черешеньки, і перекочувалися по моїх грудях, залишаючи в них невимовну тугу. Знову я стояв серед нашого поля, чи під горіхом, чи між вільхами над струмком і дивився по той бік на Топлекове обійстя та марив Тунікою, одруженням з нею і своїм господарством, на якому ми вдвох із Тунікою будемо працювати. Я сів і відчув, як мені стало тепло на душі, такий солодкий жаль охопив мене всього... але раптом я зрозу-

мів, що сиджу на присипаному снігом стовбурі в лісі і весь тремчу від холоду. Білих черешень ніде не було, ніби їх студений вітер розметав і заморозив. Навколо мене стояв засніжений ліс, і тиснув такий мороз, що аж дерева тріщали й під ногами скаржився сніг. Штрафела, Топлечка, Хана й мати, кожен зі своїми намірами й планами, завертілися в мене перед очима, і мені від цього ставало все важче й важче на серці, здавалося, що воно ось-ось обірветься. Я відчув, що кров починає стигнути спочатку в ногах, а потім і по всьому тілу, я заходився підстрибувати і раптом збагнув, що біжу, а під ногами в мене гугонить вогонь. Я не знав, куди біжу, я думав тільки про те, щоб не замерзнути, щоб вибратися з лісу.

Коли я отак шалено біг, гнаний єдиним бажанням куди-небудь прибитися, побачити живу душу, і коли мені вже почало здаватися, що все це кошмарний сон, я раптом, вистромивши носа з піднятого коміра, помітив світло в маленькому квадратному віконці. Я зупинився і втупив очі в той вогник — і так стояв, доки мені не прояснилося, що я ж перед Затларевою хатою. Довго я не міг зрозуміти, як я потрапив сюди — адже Затларева хата стояла в Лисич'яку, за лісом. І поки я вагався, повернутися мені назад чи погукати людей, двері хати відчинилися і з них виглянула скулена Затларка. Двері відчиняла нерішуче, голову ввібрала в плечі, мовби боялася, що хтось ударить її.

— Тино? — тихо й несміливо покликала вона. — Тино? Господи, де ти ходиш? Мені страшно...

— Затларко, це я.

Жінка здригнулась і замовкла. Ще більше зіщулилася.

— Хто такий? — запитала вона.

— Я, Хедл! Южек...

— Господи, й правда! — вигукнула жінка. — А ти що, не на весіллі? Господи, а чи не сталося чогось із моїм? Господи, тільки нічого поганого не розповідай!..

— Із Затларем? — перепитав я. — Я не бачив його.

— Господи, значить, у Пляя пропиває останнє! Господи, господи!

Я проскрипів ближче, на мене впало світло з вікна, і жінка раптом вигукнула:

— Господи, як ти одягнутий? В одному піджаку! Ти ж замерзнеш! Заходь до хати, мерщій!..

І ось так — ех, теж на свою біду! — я зайшов до хати й потім довго дрижав біля прохололої вже грубки, доки зігрівся трохи. Біля стола, під лампою, сиділа Затларчина дочка й шила. Я знав, що вона глухоніма, тому не обзивався до неї. Затларка сіла за машинку — вона була кравчиня — і запрацювала руками та ногами. Я грівся й розглядав хату, дивився на жінок, на шитво, яке купами лежало в тісній кімнаті, і нарешті зупинив погляд на глухонімій дівчині. Мною ще й далі трусило, і було мені важко дихати, але, чим більше я дивився, як спритно вона орудує голкою, тим менше я думав про своє нещастя: біда цього дівчати — а воно було ще таки дівча — не давала мені спокою, мов ішлося про мою дитину. Особливо сумно мені стало, коли я подумав, що то ж її власний батько, той нещасний п'яниця, дав немовляті горілки, аби воно не кричало, і дитина замовкла назавжди.

— Скільки їй років?

— Років? — Жінка докінчила шов і відповіла: — У квітні дванадцять буде.

— Яке горе, а така гарна дівчина! — зітхнув я.

— Господи, тож так! — погодилася жінка.

Якийсь час ми обоє мовчали.

— Скільки їй було, коли це сталося? — запитав я.

Затларка оглянулася.

— Коли він їй горілки дав...

— Господи,— простогнала жінка, ніби щойно збагнула, про що йдеться,— уже на ніжки спинатися почала, а після того ніби зів'яла...— Затларка, проте, не була задоволена сказаним.— Але тепер усе гаразд, вона поправилась

і он яка вигналася, нівроку,— жінка знову замовкла,— тільки німою зосталася.

Думаючи про німу дівчину, я пішов, хоч господиня стримувала мене, хотіла закип'ятити чаю... Так із думкою про те нещасне дитя я серед ночі приплентався до Топлекового дому.

Від нашої хати ще линула музика, але я не хотів більше думати про Марицине весілля, надто мене образили. Я був страшенно зморений, і хотів лиш одного — спати й забути все: Марицине весілля, Штрафелу, Затлареву німу дочку і свою тугу.

У світлиці горіла лампа. Чи це Туніка прийшла з весілля, чи Зефа переповивала дитя — а воно ж кричало, аж надривалося. Я натиснув на клямку, але двері не піддалися — були замкнуті. Я постукав, проте ніхто не йшов відчиняти. Тоді я затарабанив у вікно. Воно було замерзле, і крізь нього я нічого не міг побачити.

Потім я почув бурчання, це Зефа обізвалася, далі зачовгали її кроки в сінях, і нарешті вона відімкнула мені двері.

Вона була в сорочці й спідній червоній спідниці, а коли я вступив до сіней, від неї вдарило горілчанам запахом, ніби я потрапив на гуральню. Мене охопив страх, і я чомусь подумав про свою дочку.

— Знову набралася! Горілку пила! — дорікнув я їй — говорив я грубо й зі злістю, але інакше не міг.

Вона зміряла мене довгим поглядом і пішла до світлиці, я бачив тільки, як по спині в неї важко погойдувалися дві довгі каштанові коси, що колись так збентежили мене. Серед кімнати вона раптом повернула до мене голову й хрипко вигукнула:

— Своє п'ю, іншим до цього зась!

Я не знав, що відповісти, як повестися,— двері до світлиці вона залишила відчинені.

— Зачини двері! — закричав я.

Зефа якийсь час стояла й дивилася на мене, а потім повернулася й розчинила двері навстіж.

— Ти здуріла! — Я глипнув на неї недобрим оком.— Дитину простудиш.

Вона стояла й дивилася мені в очі. Навмисне робила це.

Я вскочив до світлиці й хряснув дверима: більше нічого не хотів, тільки сказати їй усе, що я думаю про неї.

— Ти здуріла! — повторив я.— І напилася! Хоч би про дитину подумала!

— А ти? Ти багато думаєш про неї! На, ось маєш.

Вона кинулася до колиски, схопила дитину й простягла мені.

І досі не розберу, чи то від малої тхнуло горілкою, чи від Топлечки, але тоді я щиро подумав, що Зефа напоїла дитину... як... як вона це вміла робити.

Я поклав дитя на постіль — спокійно й обережно, наскільки міг, хоч весь аж трусився, й підійшов до Зефи.

Вона всміхнулася до мене, мабуть, подумала, що хочу її обняти чи що, а я схопив її за обидві коси — вона захихикала — намотав їх на руки й обкрутив їй навколо шиї, вона ж сміялася все голосніше, ніби коси лоскотали її; раптом вона впала на ліжку й потягнула мене за собою та ще дужче стала реготіти, аж я вдарив її... Так усе й сталося, Зефа навіть ще обняла мене... а потім... потім, коли вона давно вже перестала сміятися, я ледве звільнився від її зсудомлених на мені рук. Я задушив її косами...

Хедл замовк, а тоді знову заговорив — повільно й уривками, так що кожне його слово запало мені у пам'ять.

— Після цього нічого вже не було. Тільки дитина в колисці плакала. Але я не дивився ні на неї, ні на мертву Зефу. Я сів за стіл і запустив руки собі у волосся.

Прийшла Туніка — повернулася з весілля. Не буду розповідати, як вона ридала.

Нарешті вниз по сходах збігла Хана. Її непокоїло тільки одне, вона закричала:

— Що ж я тепер робитиму, бідна? Дитина буде в мене, нещасне ти одоробло! Що ж ти наробив?..

Я чекав, що вона кинеється на мене, її нігті миготіли в мене перед очима, та вона цього не зробила. Я дивився, як Хана шаленіла, але жалю до неї не було в мене.

Потім прийшли інші, прийшли люди з весілля...

Потім мене забрали...

XII

Так однієї ночі Хедл обірвав свою розповідь. Кілька вечорів ми не розмовляли, я не хотів докучати йому, а він сам більше не підводив голови над нарами, щоб розповідати.

Щовечора, перед тим як лягти спати, він ходив по камері і дивився кудись крізь ґрати, мов обдумував, що б мені ще розповісти, але так і не розповів нічого більше.

Якось у неділю вранці — про це я дізнався ввечері, коли прийшов спати, — його повели на побачення. До нього приходила Хана.

Після тої неділі він зовсім утратив сон, і раз уночі, коли всі кругом уже спали, несподівано запитав мене:

— Чи правда це, що ото кажуть про задруги? Ніби всі туди підуть? Яке життя там буде?

Мене вразило, що він цікавиться життям. Чи знову його щось розтривожило? Але, очевидно, тих мук, які раніше переслідували його, тепер він уже не відчував, хоч усе-таки хотів якось дізнатися від мене, чи можна буде йому, коли вийде на волю, одружитися з Ханою.

Проте одне для мене залишилося неясним — доля Туніки; так, думав я собі, і не довідаюся про неї нічого, бо одного ранку Хедла зовсім забрали від нас. Його повели до канцелярії і там переодягли, а ввечері арештант з кравецької майстерні приніс мені аркуш паперу. Він знайшов його в Хедловому одязі. Це був лист, дрібно списаний на чотирьох сторінках аркуша з учнівського зошита.

«Дорогий Южеку!»

Цей лист принесе Тобі Хана. Будь добрий з нею. Таке гарне дитя у вас народилося, зовсім на Тебе схоже. І матрина дівчинка поправилася.

Ти на мене не сердься, я вийшла заміж за Палека. Ми живемо не вдома — не в них і не в нас, а вступили до задруги. Палек не хотів сперечатися зі своїми за ґрунт. І тут, і тут, якщо хочеш жити, однаково треба працювати.

Ще хочу Тобі про одне написати, тепер уже можна. Я любила Тебе. Від того часу, як Ти пригощав мене черешнями, — Ти ж пам'ятаєш ту вашу черешню неподалік від струмка, — я полюбила Тебе. Але в Тебе все пішло по-іншому. Я ж не хотіла ставати Тобі поперек дороги і не змогла б цього зробити. Я знаю, що Ти часом дуже переживав через мене. Я боялася, щоб Ти не став ще нещаснішим, і тому ми з Палеком вирішили побратися. Я думаю, що для Тебе так буде краще. Тебе чекає Хана, вона зовсім змінилася, з ранку до вечора товчеться по господарству, бо ж двоє діток малих у неї на шиї. Що ж їй, бідній, залишається, як не чекати Тебе? Вона Тебе любить. Коли Ти повернешся додому, то доведеться вам міцно триматися одне одного, якщо схочете жити — ви обоє і діти. Що б там не було — троє чекають на Тебе.

Тої ночі, коли мама померла, мені було Тебе дуже жаль, але про те, що сталося, не треба більше думати. І білі черешні нам потрібно забути. Хана все знає, я розповіла їй. Вона нічого на те не сказала, а ти ж знаєш, яка вона буває, але тепер можу написати Тобі, що вона не сердиться на мене. Ти теж думай про неї і люби її, мусиш любити її, а також двійко своїх дітей.

Шле Тобі привіт через гори й доли *Туніка*».

Це було останнє, що я довідався про Хедла, — більше ніколи не бачив його, більше нічого не чув про нього. Може, його перевели до іншої тюрми, а може, випустили; якщо випустили — то як він помирився з життям? Чекала його Хана, чекали двійко діток — Зефине й Ханине...

ЗУСТРІЧ

Вони сподівалися, що їм вдасться втаємничити справжню мету свого походу і ніхто не здивується, коли побачить, як вони підуть з села. Одна з них, припасувавши собі відро на голову, а миску під пахву, швиденько прямувала стежиною, що зивалася поза хатами, на горішній край села, до потоку, де в улоговині біля мосту жіноцтво прало білизну. Воно товклося тут цілісінькими днями за будь-якої погоди, а перед святами з ранку й до вечора. Отож навряд чи якась підозра повинна була впасти на цих двох. Проте дівчата вирішили, що підуть туди цього ранку поодиноці, намагаючись бути якомога обережнішими, щоб ні в кого не викликати бодай найменшого сумніву.

Першою до потоку прийшла Фанчі й заходила біля прання. Вона вже декілька разів виполоскала випране, а сама тим часом все поглядала на улоговину та на хати, але Павли там і досі не було. Поволі починало розвиднятися. О цій порі вже хтось може прийти на поле, а дехто з жінок завернути й сюди, до води, і тоді вже нічого не приховаєш. Краще було б уже зостатися вдома. А все через оту Павлу та її матусеньку. Подібне з Павлою трапляється вже не вперше, хоч вона постійно й намагається виглядати перед сусідами якнайкраще, так, саме перед сусідами.

Всі на селі знали, що дівчата не можуть одна без одної, їй не так Фанчі, як Павла. А тому Фанчі, хоч і частенько гнівалася на Павлицу, як оце зараз, нетерпляче очікуючи її біля потоку, проте розуміла, що її подруга дівчина непогана. Боронь боже, щоб вони коли у своїх суперечках доходили до того, щоб потім не могли дивитися одна одній у вічі. Але нині Фанчі таки висловить Павлі все, що думає про її запізнення, нехай-но вона тільки прийде. На її язика вже крутилися найдошкульніші слова, коли нарешті

помітила Павлу. Та з'явилася з-поза останніх хат, несучи під пахвою прикритий кошик, і повільно рушила до потоку, долаючи вільхи, які заважали їй іти швидше. Та ось вона тут і стоїть з таким виглядом, ніби не знає, що їй далі робити: чи то поставити кошик на землю, а чи ступити ще крок назустріч Фанчі. І та, хоч і була розгнівана, проте відчула, що Павліца чомусь зараз нещасна, що їй важко, і вирішила — не варто тепер здіймати бучу. Краще вдати, що їй весело.

— Так, прийшла нарешті,— кинула все-таки гостро, але тут же додала: — А я вже почала турбуватися, чи не трапилося з тобою чогось лихого. Чекаю тут на тебе, а в голову лізе всіляка всячина...

— А хіба щось не так?— тихо й занепокоєно озвалася Павла і, поглядаючи на подругу, почала виправдовуватися.— Я вже давно була б тут, коли б не матуся. Вона дивилася на мене геть переляканими очима і все допитувалася занепокоєно, чому це я надумалась іти до потоку. А все через оті якісь лихі передчуття, що переслідують її мало не все життя. Отож я повинна була якось її заспокоїти й дочекатися, поки вона не задрімає... Тобі легше, бо ти спиш сама...

Павла зітхнула й замовкла, мабуть, щоб перевести подих після довгої ходьби. В неї й на думці не було якось зачепити Фанчі. Вона, можливо, й ще щось думала сказати чи пояснити подрузі, проте Фанчі й так усе знала — а тому й замовкла.

А Фанчі тим часом міркувала над її словами, що вона спить сама. Їй було що сказати на це. І про Франца, свого брата, і про його з Павлою стосунки, і про те, як часто вона, Павла, прибігала на їхнє подвір'я за всілякими дрібницями, і як слідувала поглядом за нею, і ховалася. Отож Павлі про це краще було б помовчати... Але досить уже з неї усіх тих пліток і натяків, яких вона наслухалася через свого брата, роблячи вигляд, ніби не розуміє їх. Тому й вирішила не розпочинати цієї розмови,

тим більше, що зараз її голова була зайнята зовсім іншим. Краще розповісти про те, як вона сама збиралася в дорогу.

— Та й мені довелося чекати, доки не почне бухкати старий. І тільки почувла — негайно по східцях униз. Довелося піти на хитрощі.

— Але чому?

— А навіщо їм знати? Вони й так здаються такими самотніми, хоч їх і двоє. Мати, та лишень зітхає та бога кличе, а старий і раніше не був балакучим, тепер же й поготів — все мовчить. А ще як Франц пішов — батько і зовсім затих,— і хата стала пустою, ніби з неї зникло життя, ніби нікого в ній більше немає. Якось наткнувся на мене, коли знімала з балки якусь там копченину, подивився, одвернувся та й пішов собі геть. Він усе бачить, усе чує і все знає, але тримає себе з нами так, ніби йому все байдуже. Таким вже, мабуть, він удався... Якби все це стосувалося тільки його, то я собі прямо возом поїхала б до лісовиків, ніхто й моргнути не встиг би.

Павла нерідко трохи заздрила подрузі — і через отой її дім, і через багато що інше. Фанчі мала брата, який зараз у лісовиків... Фанчі мала з ними зв'язок, знала, коли вони прийдуть, коли на них треба дождити — і зустрічала; так завдяки братові вона вже була не батьковою і не маминою донькою, а їхньою, лісовичкою, яка повинна була у всьому їм підкорятися і мовчати. Віднині головною справою молоді — заради чого і Франц пішов до лісу! — стала справа їхньої батьківщини, якоїсь отієї словенської батьківщини, про яку тільки зовсім недавно дізналися в школах... Так у них, у Фанчиному домі, кожен знав, що йому треба робити... І хоча тут весь час щось швидко мінялося, ставало мало чи не догори дном, проте все, що треба було робити, доводило до кінця.

Весь час, доки вони прали і потім йшли від потоку з повними кошиками, Павлі кортіло запитати у Фанчі, як там Франц, її брат, але відчувала, що подрузі це не

сподобалося б. Віднині про деякі справи розпитувати не годилося, навіть за умови, що вона дуже непокоїлася, чи побачить Франца найближчим часом, чи ні. Вона почувалася дещо спокійнішою і щасливішою вже від того, що зараз була з Фанчі і чим могла, допомагала їй. Фанчі легко здогадалася б, що у неї в голові тільки особисте, тільки надія побачити серед лісовиків Франца. Від самої думки про це Павла стала до краю збуджена і відчула, як б'ється її серце. Вона взагалі могла думати тільки про Франца, уявляти його з рушницею в руках у лісі — і це нагадувало їй картину, що висіла в одній з кімнат у корчмаревому домі. Павла й сама не знала, як ця зустріч могла б відбутися, але вже наперед уявляла собі: сусідів Франц узяв би її за руку, стиснув би їй пальці так, що аж заболіло б, і це від радості, що вона прийшла, що вона така хоробра, а також від чогось ще більш значущого. А потім несподівано й поривно пригорнув би її до себе, бо тепер вони були б уже не просто Франц і Павла, а щось єдине. Далі сказав би їй, що віднині вона мобілізована і повинна бути з ними, з лісовиками. Вона навіть досить ясно почула Франців голос: «Ти мобілізована! Тримай-но зброю...» Єдине, чого не могла собі уявити і чого боялася,— що їй доведеться стріляти по німцях з пістолета.

Франц, її Франц, дасть їй пістолет і зробить усе так, що Фанчі ні про що не здогадається, або хоча б так, що вона не зможе нічого закинути — і тоді Павла залишиться з лісовиками, проте з іншими, а не з Францем. Так буде краще для них, бо інакше про їхні стосунки стане відомо занадто швидко. Так буде краще і для Фанчі, яка повинна буде звичайно повернутися назад — думка про це була Павлі приємна й приносила якусь тиху втіху — для зв'язку з селом та базаром, а також для того,— це вона Фанчі майже дозволила! — щоб сказати матусі, її матусі, старій Духовці, що Павліца залишилася з лісовиками... що її, ясна річ, мобілізували і що їй не залишалось нічого іншого, як зостатися допомагати їм. І Фанчі тут нічим

зарадити не могла, бо їхній Франц іноді геть позбувається розуму. Матуся широко розплющить очі, зойкне й заніміє... Але це триватиме недовго, бо вони обидві, матуся й Фанчі, будуть приходити до потоку і приносити що треба. А вона тоді вже буде при штабі чи ще деінде, буде поряд з Францем...

Знову треба було лізти у воду, отож дівчата пороззувалися і ступили на мілке.

— Ух, у мене завжди аж серце стискається, коли доводиться лізти у нашу мерзлоту о такій ранній порі!..

Фанчі здригнулася, ступивши у воду, рушила вперед і трохи згодом, ухопившись за чагарник, видряпалася на берег. Присівши навпочіпки, простягнула руку Павлі, яка все ще дибала по кам'янистому дну потоку, і притишено гукнула:

— Руку, Павло, Павліцо! Руку!..

Павла вхопилася за холодні Фанчині пальці і аж тепер відчула, як тремтить її власна рука.

— Ти що, змерзла? Боїшся? — спитала сміючись Фанчі, витягуючи Павлу на крутий берег.

Так, Павлі й справді стало холодно і страшно, але подрузі вона нічого не відповіла: не могла ані вигадати якусь брехню, ані розповісти про свої почуття. Десь тут, поряд з ними, були лісовики, був Франц — і зараз вона побоювалася лише того, щоб Фанчі чогось не зрозуміла і не здогадалася про оте її тремтіння. Тому висмикнула свою руку і провела нею по кущах і по траві. Аж тепер відчула, що у неї тремтять не лише долоні, а й лікті, й коліна. І трава своїм легеньким дотиком ніби допомагала їй, заспокоювала. Зціпивши зуби, стиснувши вуста і кулаки, Павла йшла слідом за подругою, думаючи про те, що ні за що в світі Фанчі не повинна нічого помітити, ані про що здогадатися! І ще Павла знала: весь час вона виглядатиме Франца, і ця думка не давала їй спокою. Так, тепер вона вже твердо знала, що між ними станеться все, чого вона хотіла, коли думала про хлопця,— про

нього, тільки про нього! — все, що не сталося минулого тижня, коли вони бачилися востаннє перед тим, як його забрав ліс. Він тоді відпустив її, озирнувся і пішов геть, ніби побитий пес. А вона не стала його стримувати. Тієї миті вся вона була як натягнута струна, одночасно боячись і не боячись його. Потім ступила крок від молодого бука, до якого він її притиснув, привела до ладу одяг і гукнула його. Але він йшов усе далі й далі, до краю засмучений, і тільки завертаючи до рідного дому, махнув їй рукою. Вона ж залишилася стояти на місці, міцно стискаючи пальці, і раптом тихенько захлипала від жалю. Незабаром почало смеркатися. Вона відчула прохолоду, відчула за спиною в себе ліс і знову усвідомила, що він пішов, що залишив її саму, що йому було погано тієї миті, коли помахом руки збив листя з вільхи, яке впало додолу на мох.

А тепер оце вони оббивали листя з кущів, далі й далі йдучи серед них, намагаючись триматися краю лісу так, щоб їх не було помітно, коли б хтось спостерігав за чагарями від потоку чи луків. І хоч нічого підозрілого дівчата не відчули і не помітили, проте продовжували рухатися навшпиньках, стримуючи дихання. Хаща стояла спокійна, тільки щебетала якась пташина та від села долетіли мукання корови та спів півня.

Павла хотіла йти далі вперед, але Фанчі її зупинила, озирнулася навколо і сказала:

— Тут спинемося...

Павла не розуміла, чому подруга так пильно вдивляється в чагарі, ніби відчувала в повітрі щось таке, чого не повинно було бути. Павлі раптом стало дуже тривожно.

— Ану, зачекаймо мить,— сказала Фанчі так, наче була трохи не в собі.

Погляд її зачепився за тугу набиту торбу, ніби за якусь несподівану перешкоду.

— Буде найрозумнішим, якщо ми цю торбу з харчами й бинтами заховаємо.

Павла пильно подивилася на подругу. Щось сталося, насунулося, повисло в повітрі. І чим уважніше придивлялася вона до Фанчі, тим більше це відчувала.

Тим часом Фанчі засунула торбу в розщелину скелі, наламала гілок і накидала їх поверх каміння, притрусивши ще й листям. І коли все було закінчено, скинула з голови хустку, витрусила її, поправила волосся — а воно в неї було напрочуд густе й чорне — і знову запнула оте своє багатство хусткою. Потім відвела лікті назад, розправила груди і вся зігнулася так, ніби щось вистежувала, а тоді різко вирівнялася, вхопила Павлу за руку і притягнула її до себе.

— На випадок, раптом з'являться грибники. Та й як їм не прийти сюди такого грибного літа! — Озирнулася і вказала вниз на мох. — Дивись, лисичка!

Вона потягнула Павлу за собою, щоб і вона переконалася в тому, але Павла, все більше й більше сповнюючись передчуттям, зупинилася й хотіла заперечити їй, мовляв, одна лисичка — це ще не грибне літо...

Та раптом обидві завмерли. Десь під лісом, зовсім недалеко від них, щось зацокало.

Якусь мить дівчата ще стояли нарізно, аж тут Павла, у якої всередині щось ніби обірвалося, скочила до Фанчі і вхопилася за неї. А ще за секунду, коли вони вже лежали на землі, по лісу знову зацокало й зашипіло, ніби заспівали якісь невидимі, але дуже настирливі й невблаганні птахи.

Згодом — Павлі здалося, що минула ціла вічність — цокання припинилося. Дівчата підвели голови, і Фанчі сказала:

— Кулемети, — а через мить додала: — Мабуть, нас помітили. Давай-но геть звідси.

Павла ще міцніше притулилася до подруги.

— Зачекай, зачекай-но...

Фанчі, хоч це не було в її звичці, як могла заспокоювала подругу — міцно пригорнула її до себе, стиснула руку.

— Не бійся, тепер нас вже не видно,— прошепотіла і майже сердито пояснила: — Мабуть, наші лісовики на-штовхнулися на них. Поглянь-но!

Вони підняли голови повище і одразу побачили, як сюди, до лісу, від яру і від села рухалися голови в касках. Знову почулося цокання, яке ставало дедалі густішим. Але тут усе було спокійно. По дорозі, що йшла від села, один за одним під'їжджали грузовики, і було видно, як все нові й нові люди в касках вистрибували з них і скупчувалися біля яру. Збоку здавалося, ніби якісь веле-тенські людиноподібні жаби з небачено довгими кінцівка-ми сповзалися до прибережних вільх і там стрибали у потік. Знову зацокало,— цього разу вже поряд з ними й над ними,— і дівчата ніби по команді полізли у вереско-ву гушавину.

Як довго вони там просиділи майже бездиханні, ні одна з них не могла б сказати до ладу. Фанчі могла б прига-дати тільки те, що Павла вчепилася за неї, ніби потопаю-чи, і мало не задушила її. Вона відчувала, як подруга здригається немов у лихоманці, і їй стало жаль її. Фанчі почала м'яко і заспокійливо гладити Павлу по рівному чорному волоссю, але усвідомила це вже потім, коли все залишилося позаду. Між тим, збігло вже, мабуть, чимало часу, бо постріли припинилися, грузовики повернули на-зад до села, і гуркіт їхніх моторів ставав усе віддале-нішим.

Руки дівчат самі собою роз'єдналися, і Фанчі першою звелася на коліна.

— То їх наші, лісовики! — сказала завзято і так пере-конано, ніби знала це напевно.— Дали їм прочухана...

Павла зіперлася на ліву руку і подивилася в бік села — ні біля лісу, ні по дорозі до села не було жодної живої душі. Але не було також і тих, які відігнали ворога і на кого дівчата очікували, кого виглядали,— не було тих, із зірками. Вона подивилася на Фанчі, сподіваючись, що та їй щось пояснить, але у відповідь зустріла такий гарячий

і стривожений погляд, що її знову охопив страх, який на деякий час був покинув її. Павла подумала, чи не вибачитися їй перед Фанчі за свою поведінку, але подруга тим часом вже рушила в бік схилу. Павла добре бачила, як вона спускалася вниз, тримаючись краю чагарників, маючи, очевидно, якусь нову турботу. І Павла теж захотіла перебороти той страх, який оселився в ній проти її волі. Вона піднесла руку до очей, затулила їх, потім стріпнула головою, ніби намагалася скинути його із себе, відняла руку і задивилася на осінній ранок. І долина, і хащі за спиною — все було спокійним, навіть вітерець і той не снував поміж гілок, не ворушив листя. Здавалося, наче ранок з нею разом теж до чогось прислухався.

Раптом Фанчі на півкроці улякля на місці й завмерла з простягнутими вперед руками, забувши їх опустити. Повернула голову назад і зупинилася поглядом на Павлі, а сама тим часом до чогось пильно дослухалася.

Так, тепер обидві вони почули протяжний стогін... потім ще один... і ще — хтось стогнав, ніби хотів у такий спосіб притишити біль.

— Поранений,— подала голос Фанчі.

Ще прислухалися. Павла знову тепер думала тільки про Фанчиного брата, про Франца, однак ні за що в світі не нагадала б про нього подрузі. Згадала про бинти, які сама принесла з міста. Але вони були в торбі, яку заховали в ущелині нагорі. Зараз вони могли стати в нагоді. Але перш ніж вона встигла рушити до скелі, знову почувся притишений стогін.

— Павло! Ти куди? Назад...— майже зашипіла Фанчі.

Вона зробила Павлі знак не ворушитися, а сама залізла в куці і крізь їхнє гілля пильно роздивилася все навколо — луки перед собою, село за ними, а тоді зробила ще декілька кроків, притиснула руку до губів, ніби хотіла зупинити й дихання, і завмерла. Це означало, що вона видивляється того, хто оце щойно стогнав. Потім почала спускатися в ущелину.

Павла чекала, але в ущелині стояла тиша. Це Франц, Франц, шепотіла вона сама до себе, хоча й не могла і не хотіла в це повірити. Бо з ним, з Францем, нічого подібного трапитися не могло, адже його життя було і її власним життям. Тому мов очманіла кинулася вздовж чагарника до ущелини.

Там, де раніше зупинилася Фанчі і де тепер стояла вона сама, Павла побачила: на землі лежав чоловік у старій сіруватій уніформі... Чи не німець часом? Від самої думки про це їй стало так, ніби вона разом зі своєю ношею йде на дно. Але тут її помітила Фанчі і зробила знак рукою, мовляв, нахилися і підійди ближче.

Чоловік у сіруватій уніформі із гранатою в руці був не німець, але й не Франц. Це був лісовик, партизан, що Павла легко визначила по кашкету, який лежав біля руки з гранатою. Чоловік знову й знову намагався спертися на руку, допомагаючи собі всім тілом, але перешкодою в цьому були ноги, що простяглися якимось немічно, мовби неживі. Всі ці спроби, які вимагали від пораненого стільки сил, хоч і залишилися даремними, свідчили, однак, про те, що він і не думав змиритися з бідом, яка з ним трапилася. Чоловік більше не стогнав, а тільки дивився на дівчат так, ніби оце лише щойно їх помітив і ніби не знав, як йому бути далі. Його великі очі, навколо яких все рясніше проступали краплі поту, не відривалися від дівчат, майже ще дітей з вигляду, що стояли перед ним бліді мов стіна.

— Я не можу... нічого більше не можу... нічого більше,— тільки це й сказав декілька разів.

Фанчі хотіла дізнатися, чи був з ним ще хтось і що з ними сталося, де вони, але поранений тільки хитав головою, і не можна було зрозуміти, чого стосується оте хитання,— чи Фанчиної тривоги, чи його власного нещастя. Розпитувати його далі вже не було часу, бо поранений почав швидко спливати кров'ю, якої незабаром набралосся цілих дві калюжі — під ногами і спиною. Розірвана на плечах сорочка стала геть скривавленою...

Пізніше, коли Павла не раз пригадувала оту свою першу і таку криваву зустріч з партизаном, вона ніколи не могла до кінця ні усвідомити, ані зрозуміти, як витримала тієї першої страшною миті, коли їй здалося, ніби на оголеній і скривавленій спині пораненого вона роздивилася білі потрощені кістки. У пам'яті спливало тільки одне — вона весь час розуміла, що повинна допомогти, а не думати про потрощені кістки і пошматовану спину. Все це пригадувалося їй як якийсь нестерпний сон.

Фанчі послала її по торбу з бинтами. І хоч навколо було спокійно, однак Павла йшла пригнувшись, зі страхом думаючи про те, що будь-якої миті в неї над головою може почутися цокання і шипіння. Вона знала, що повинна поспішати, аби вчасно зробити все необхідне, що не має права боятися, проте остаточно перебороти страх їй так і не вдалося — він весь час був з нею, так само як і поранений, який стояв перед очима.

Повернувшись назад, Павла побачила, що Фанчі стоїть на колінах біля пораненого, схилившись над ним, і намагається розірвати, перегризти зубами штанину, але зробити це не вдавалося.

— Ніж...— прошепотів поранений і спробував розірвати штанину біля кишені сам, та й це виявилось марною справою.

— Потихеньку, потрошечки,— примовляла Фанчі до нього ніби до малої дитини, а потім припідняла його, щоб зручніше було поратися біля тієї кишені,— і далі все відбулося досить швидко.

Дівчата перев'язали йому ногу, потім скинули сорочку і перев'язали спину. І хоч бинтів у них було декілька, проте цього виявилось замало. Підтримуючи пораненого, Павла відчувала, як здригалося його тіло щоразу, коли Фанчі протирала рани горілкою, і від цього її руки теж починали тремтіти. Між тим поранений вже не стогнав, але тіло його все ще тремтіло, наче не могло скоритися волі. Несподіване мовчання пораненого ніби розбудило

Павлу. Та й нога його тепер здавалася якоюсь іншою. Дівчина перелякалася. Зазирнула в широко розплющені очі пораненого, і їхній погляд видався їй неживим.

— Ісусе, таж він помер,— зойкнула.— Помирає...

Очі пораненого ожили, обличчя витягнулося, мовби він намагався посміхнутися. Йй? Павлі здавалося, ніби вона пробудилася від якогось важкого сну — щойно вона начебто стояла перед страшною ямою, і раптом ця чорна страшна яма зникла. Вона полегшено перевела подих, і в ній знову зажеврили якісь сподівання й надія. Ще раз подивилася на пораненого, зазирнула йому у вічі, які повільно і стомлено то розплющувалися, то знову заплющувалися, але посмішки в них уже не було.

Тим часом Фанчі все умовляла пораненого випити трохи горілки, яка, мовляв, притишить його біль. Говорила вона це таким голосом, що Павлі здалося, ніби чує зараз старого Кранца, Фанчиного батька. Чоловік зробив декілька ковтків. І хоч горілка обпекла його посинілі, зведені судомою уста, проте він і далі лежав якось відсторонено.

І знову Павла не змогла б сказати, скільки часу вони провели в отій ущелині, що скидалася на могилу, пораючись біля пораненого. Вони вже не відчували ні часу, ні ніг під собою. Бачили тільки одне — поранений увесь якось зіщулювся, стулив повіки і затих, ніби не хотів більше нікого бачити.

Фанчі подивилася спершу в бік лісу, потім на Павлу.

— А наших так таки й немає,— спробувала сказати це якомога спокійніше.— Але ми повинні їх знайти, бо ж не можемо покинути його без допомоги.

Вона рушила до чагарників на розвідку і незабаром зникла з очей. А Павла залишилася сам на сам із зіщуленим людським тілом. Воно раз у раз здригалося, мабуть, від болю. Видно, поранений дуже страждав. Але це здригання якось трохи заспокоювало дівчину, свідчаючи, що чоловік був живий. Вона стояла біля нього, бгаючи в руках хустку, взяту з кошика, яка була тепер геть мокра

від поту й горілки і закривавлена. Потім протерла нею обличчя пораненого, зрошене холодним потом,— ніс, щокки, підборіддя. Тим часом на обох білих пов'язках почали розповзатися криваві плями.

Саме цієї миті Павла несподівано для себе усвідомила, що почувається якось незручно від того, що ось так вперше в житті лишилася на самоті з чоловіком, який лежав перед нею настільки обезсилений, що вона повинна була йому допомагати. Тамуючи кашель і боячись розтривожити тишу, яка панувала навколо них, дівчина піднесла хустку до рота і відчула на устах солонувату вологу — то був його піт. Це її чомусь дуже вразило, навіть трохи злякало, мовби в цьому відкритті було щось несподіване. Вона обтерла його ще раз і остаточно переконалася — так, вся хустка була наскрізь просолена його потом. Думка про це засмутила Павлу. Але крім смутку було ще щось, що її вразило і стурбувало.

Їй не хотілося, щоб ті, які прийдуть сюди, забрали пораненого з собою. Однак тут ніби з'явився Франц, прийшовши разом з Фанчі, і сказав їй, що вона мобілізована і або залишиться з пораненим, або піде за лікаркою. Ясно, це було тільки марево, яке раптом огорнуло її. Натомість пройняв страх від того, що Франца і лісовиків з ношами ще й досі не було. Але вони з'являться, візьмуть пораненого на носі, і вона йтиме поряд з ним, витиратиме йому чоло, поправлятиме руку.

Павла подивилася на руку пораненого, на його пальці, які лежали на шкіряній торбині спокійно, наче відпочивали. Вона доторкнулася до них — нікого навколо не було і ніхто цього не бачив — і відчула їхній жар. Але більш ніж оцей жар, її схвилювало інше — коли вона, провівши по руці пораненого аж до ліктя, відчула під своєю долоною волоски, які лоскотали її, ніби чинили опір, причому тільки ті, що були мокрі, зволожені.

Дівчина озирнулася — навколо було так само порожньо, тільки вона з пораненим, що лежав із стуленими

повіками,— і побачила зброю. Це був автомат, приклад якого наче вказував на ущелину, куди доповз поранений. Дуло ж, зачепившись за гілки, стирчало так, що його легко можна було помітити ще здалеку. Павла нахилилася до зброї, вхопила її за ремінь і потягла до себе. Потім підняла її і боязко повернула в руках, ніби хотіла роздвинути з усіх боків. Обережність в ній боролася з цікавістю, яка раптово охопила її. Ще мить і вона вже уявляла собі, як все буде далі: до пораненого з'явиться лікарка, і поки він буде без свідомості, вона, Павла, заволодіє його зброєю... А раптом він не виживе — зброя дістанеться їй ще легше. Та від такої думки їй стало моторошно. Виходило, ніби вона бажала йому смерті, чого, звісна річ, бути не могло. От коли б він, якщо йому все-таки судилося умерти, сам подарував ту зброю Павлі за її особливі турботи... Однак ці нікчемні думки тут же зникли геть. Вона збереже пораненому його зброю, а сама одержить іншу, але таку самісіньку,— автомат: його їй після першої ж операції принесе оцей самий чоловік, що на той час вже буде здоровий. А може, він принесе їй такий пістолет, який вона бачила у Франца. Проте зараз їй було не до Франца.

Згори в ущелину зазирнула Фанчі. Вона була одна. Павла й не почула, як вона прийшла.

— Їх немає, їх ніде немає,— промовила Фанчі.

Це означало, що Павла не зустрінеться ні з лісовиками, ні з Францем.

— Зате по всьому селу видніються грузовики.

На якийсь час запанувала мовчанка. Дівчата думали про нову халепу і про те, що їхні прикросці ще тільки розпочинаються. Фанчі все ще стояла нагорі серед кущів, нервуючись дедалі більше: вона то зривалася з місця, то зупинялася як вкопана, закочуючи очі, мов незряча.

Потім заговорила:

— Ми повинні були б зустрітися з дозором, з Францем...— І трохи згодом: — Чи не трапилося з ними чо-

гось? Чи не схопили їх? — Потім ще додала: — А може, ми помилилися? Чи не подався дозир у село?

Спустившись униз, вона присіла навпочіпки біля пораненого, мовби тільки щойно помітила його.

— І не стогне,— промовила і додала: — Чи живий?

— Його геть розморило від горілки,— відповіла Павла.— Увесь аж горить.

Фанчі витягла з-під його руки гранату і поклала осторнь за каміння. Потім доторкнулася до чоловіка кінчиками пальців.

— Якби він тільки поверухнувся, нас всіх тут розірвало б! Поглянь-но, варто лишень ось тут потягти — і кінець! — кивнула в бік гранати.

Павла показала їй зброю.

— Автомат! — пошепки вигукнула Фанчі. А тоді подумала й додала: — Це, очевидно, був якийсь особливий дозорець, бо автомат має не кожний. У Франца теж такий, здобув його, як тільки прийшов до них, туди.

Павлі було неприємно слухати отаке Фанчине вихвалання, до якого її подруга завжди мала велику схильність. Їй захотілося відвернутися, щоб тільки не бачити нічого — ні Фанчі, ні автомата, ні пораненого. Але тієї самої миті Фанчі знову стала мовби сама не своя. Вона стрімголов вискочила з ущелини, в котрій раз подивилася в бік села, рвучко обернулася назад і прошепотіла:

— Боже мій, Павло, чи німці часом не прийшли до нас додому? Що там з батьком, що з матір'ю?

У ту ж хвилину вона вирішила, що мусить іти в село, мусить побачити, що там відбувається, щоб потім дати знати лісовикам. Дівчата надумали прикрити пораненого гілками і вже почали їх ламати, коли Фанчі змінила рішення. Їй спало на думку, що вони не повинні кидати пораненого без будь-якої допомоги на цілий день.

І тоді домовилися так: Павла залишиться біля пораненого, маючи при собі гранату,— Фанчі показала, як нею

треба користуватися,— а вона сама піде в село й намагатиметься повернутись якомога швидше, щоб ще до вечора бути вже тут. Автомат візьме з собою вона, нехай буде при ній хоч би до потоку, бо Павла все одно не знає, як ним користуватися, а поранений ще й досі непритомний.

Фанчі підняла автомат, з незвички тримаючи його трохи подалі від себе. Доки вона оглядала зброю, Павлу обпало відчуття, яке вона згадувала потім не раз: її подруга поводить себе так, ніби все на світі належить їй і тільки вона може і сміє робити все, що підказує їй власний розум. Крім того, Фанчі либонь вирішила прихопити з собою, хоч би й тільки до потоку, ще щось, що було причеплене у пораненого біля пояса. Тож вона нахилилася над ним і тільки-но заходила розстібати ремінь,— саме тоді Павла помітила, як по животу пораненого ніби перекочуються судоми,— як відчула на собі його руку. Фанчі від несподіванки смикнулася, напівзвелася, і тут обидві дівчини побачили: поранений розплющив очі і зупинився поглядом на Фанчі, яка ще й досі трималася за його ремінь і тепер не знала, як їй бути далі, відчувши себе трохи незручно.

— Тепер добре... Залиш...— сказав поранений чоловік.

Павла побачила, як подруга спаленіла і відпустила ремінь.

— Ходімо, Фанчі,— сказала вона, вхопилася за гілку і намірилася вибиратися з ущелини.

— Зачекай!

Тепер в голосі Фанчі прозвучала не вимога, така звична для неї, а щось на зразок прохання.

Поранений спробував спертися на лікоть і піднятися. І рука, і тіло його тремтіли, поки він намагався просунути другу руку собі під попереk...

Павла подумала, що він шукає ремінь і те, що хотіла взяти Фанчі. Їй стало незручно за подругу, яка розстібнула ремінь, і Павла подумки повторювала, що та не мала права цього робити.

Поранений, до краю змучений тією своєю спробою, знову почав стогнати, намагаючись, проте, якось притишити біль і приховати його перед дівчатами. Несподівано вилаявшись, він відкинувся назад і витягнув з-під поперека руку, в якій була шкіряна торбина. Він потримав її перед очима — і вираз його обличчя змінився: він наче забув про біль і навіть спробував посміхнутися.

— Не ображайся на мене,— сказав так, ніби вибачався за все — і за стогін, і за лайку,— не ображайся, дівчино... Ця торба — захопив її, будь вона неладна, і геть забув про неї — добре, що вона тут, ех...

Павла вже хотіла підійти ближче, коли почула, як поранений запитав:

— Ви з села? З Копрівника?

Проте Фанчі відповіла тільки про себе:

— З Копрівника. Я Кранчева, Францева,— а потім тишіше, але з притиском додала: — Петерова...

Павла знала: Петер — так звали Франца серед лісовиків.

— Я його сестра!

— Так, виходить, ви обоє наші...

Поранений раптом ніби ожив. Він ще раз спробував було підвестися, але на заваді знову став біль. Тож залишився лежати як лежав, а потім простягнув руку до Фанчі і — Павла бачила все! — провів по її руці. Тоді знову почав говорити, але що саме, Павла більше не чула, бо обоє перейшли на шепіт. А ще через якусь мить Фанчі наче хтось підмінив — вона почала вмощувати пораненого зручніше і виглядала при цьому до краю стурбованою. Потім чоловік озирнувся на Павлу, і вона побачила, як Фанчі кивнула йому головою, раз і ще раз. Павлі ще раніше хотілося відійти далі. Тепер вона саме так і вчинила. Вилізла собі з ущелини й почала дивитися на долину в бік села. Так і стояла якийсь час, зриваючи з кущів листки і жуючи їх. Відчувала себе ображеною і через це могла б отак простояти й до ночі, подумки повторюючи

слова, які почула, чи їй тільки здалося, ніби почула, сказані подругою: «Ні, то Павла, сусідова». Це було сказано так, ніби вона, Павла, аж ніяк не була ї х н ь о ю...

Фанчі довелося покликати її декілька разів, перш ніж вона напівобернулася в їхній бік. Тоді Фанчі вилізла з ущелини і, прислухавшись до Павлиного буркотіння, зрозуміла: з подругою діється щось не те.

— Що з тобою, Павло? — здивувалася, чуючи, що шепіт триває й далі.— Знаєш, хто це?

Павла кивнула головою, вдаючи, що знає, бо не хотіла почути від подруги, що їй того знати не варто.

— Послухай, що тобі скажу,— продовжила Фанчі, проте далі так нічого й не сказала, крім того, що це в і н і що вона сама залишиться при ньому, а Павла нехай іде в село, дізнається, що там діється, як там домашні, і нехай домовиться з її батьком, зі старим Кранцем, про нь о г о. А при ньому залишиться вона, на той випадок, якщо раптом повернеться дозір — про дозір Павла почула оце вперше — і забере його з собою. Коли ж цього не трапиться, то їм, дівчатам, для того, щоб зробити все як належить, потрібно порадитися з її батьком. «Про нь о г о,— додала Фанчі на закінчення,— ніде ані слова, хоч би тебе живцем рвали на шматки».

Павла відчувала в собі якесь збентеження і через це ніяк не могла второпати, навіщо Фанчі сунула їй в руку ту гранату.

— Треба тільки потягнути ось тут, полічити і кинути...

І Павла пішла. Попрямувала через чагарник у бік потоку, до села, туди, де поміж дерев, на стежках, виднілися грузовики, скидаючись на сторожових псів, що вишкірили зуби і гарчать.

Павла йшла поміж деревами, тримаючись весь час ближче до чагарника, який де густіше, де рідше оточував лісову хашу. По другий його бік розкинулися скошені луки, за якими лежало село. Там стояли грузовики, там були німці, які не повинні були ні побачити її, ані здога-

датися, звідкіля вона йде. Їй би тільки дістатися до потоку, туди, де вони з Фанчі нещодавно прали і де на неї чекали випрані речі, а далі вона вже якось викрутилася б... Тому йшла, нахилившись до землі, зі страхом дослухаючись, чи не зашипить навколо неї знову, й стискаючи в лівій руці гранату. Спершу метал холодив їй руку, але незабаром все стало гарячим — і граната, і спітніла рука. Подумки повторювала Фанчині настанови щодо гранати і лічила: один, два, три... Ця граната якось мимоволі навела її на думку, що тепер не лише німці небезпечні для неї, але й вона для них. Від цього бажання бути разом з лісовиками ставало ще більшим, незважаючи на те... незважаючи на те, що все складалося зовсім інакше, ніж вона собі раніше уявляла.

Разом з тим, чим далі йшла Павла, тим сильнішою ставала її образа на Фанчі. Вона просто взяла і залишилася при ньому, навіть не сказавши Павлі, хто ж він такий і як його звать (він, та й годі), хоч сама дізналася про це одразу. Далі, Павлі здалося, що Фанчі посміла відправити її геть, як тільки дізналася, з ким має справу, ніби це їй раптом надало якихось особливих прав. І, думаючи про це, Павла більше не лічила, а натомість ображено повторювала про себе: ні, то Павла, сусідова... Значить, одразу при першій же зустрічі, він подумав, що Павла — просте дівчисько, не знаючи про те, як вона прагне бути однією з них, бути серед лісовиків, партизанів, Францевих друзів... І тут, міркуючи отак про Фанчі та її вчинок, дівчина піймала себе на думці — їй хотілося, щоб вдома у Фанчі сталося щось таке, через що її домашні нічого не могли б зробити для нього, і тоді, зрозуміло, вона сама, а може, разом зі своєю матір'ю, порятує його. Як усе це могло статися, вона не мала ані найменшої уяви. Та це її зараз мало обходило. Найбільше їй допікали думки про Фанчин вчинок і про те, що, виходить, вона, Павла, ніколи нічого не важила для Фанчі, раз та посміла

її отак кудись посилати, а вона повинна була тільки слухатися.

— Ні, то Павла, сусідова...

Все те, що останніми днями її переповнювало, виривало з такого незначного і буденного життя, все, що того ранку мріялося про Франца і лісовиків, якимось безладно переплуталося і відійшло вбік. Натомість залишилася тільки образа, гнітюча, мов скеля серед потоку.

Повернув її до тьми гуркіт грузовиків, що долинав зі стежки за потоком і вільхами. Почувши чужинський гелгіт, дівчина залякла на місці мов укопана, не маючи ніякої сили хоча б впасти у траву. Так і стояла, чекаючи тільки на найгірше, доки не зрозуміла, що машина поїхала собі геть і що чужинських голосів більше не чути. Тільки тепер відчула свою руку, засунуту в кишеню, пальці якої ніби прикипіли до гранати, і уявила, що чекало б на неї, якби її захопили з тією гранатою. В оголошеннях про розстріляних, розклеєних по селу, писалося, що їх скарали також і за те, що мали зброю. Вона дісталася до потоку, спустилася в нього, як і вранці, побрела по воді і, трохи не дійшовши до місця прання, засунула гранату в тріщину скелі й прикрила це місце камінням. Аж тоді підійшла до мосту.

Тут Павла почувалася майже як в селі. І тепер нехай її бачать німці скільки їм завгодно, якщо їм заманеться прийти до мосту. Вона присіла на краю уловини і задивилася на воду, що переливалася через запруду і вирувала під нею. Це знайоме буркотіння води ніби оживило дівчину, пробудило від якогось кошмарного сну. Тепер, коли вона була вже без гранати, все, що того ранку з нею відбувалося, стало тільки її особистою справою, до якої німцям було зась! Тепер їм вже нічого не побачити, нічого не дізнатися ні про пораненого лісовика, ні про Франца. І нараз Павла відчула себе легко, майже безтурботно.

Вона підняла з дна камінчик і кинула його у вир під запрудю, потім ще один і ще... Її навіть потягло на спів,

але спогад і тривога про пораненого лісовика, що тіснилися в ній, завернули ту пісню назад. Цієї миті Павла з повною ясністю усвідомила, що, збираючись зробити для нього все, вона ще так нічого й не зробила. Отож негайно звелася на ноги, повісила кошик через руку і рушила від потоку на міст і далі дорогою на село. Поминувши перші хати і прямуючи до своєї, Павла намагалася триматися так, щоб її ніхто не помітив.

Нарешті перелізла через тин, привела до ладу волосся під хусткою і постаралася надати своєму обличчю якнайбуденнішого виразу, ніби й насправді оце тільки-но повернулася з прання. Сінешні двері були відчинені навстіж, так само як і наступні, що вели до кухні, наче хата стояла пустою. Це викликало у Павли якесь тривожне відчуття, пояснення для якого поки що не було. Тієї ж миті вона побачила матусю. Та стояла біля печі, спершись ліктями на комин. Підперла голову руками, затулила обличчя долонями та й застигла в задумі, а тим часом пічка, роззявивши чорну пащу, все ще була без вогню.

Павла поставила кошик на стіл, посунула його трохи і аж тоді подала голос, ледве видавивши його з себе. Сама між тим думала про те, як буде виправдовуватися перед матусею через тих сусідів, думала про Фанчиного батька, про Фанчі, про доручення. Але вже наступної миті думки ці безслідно зникли, наче змиті літньою зливою. Мати поворухнулася, спершу обличчям, а далі й усім тілом обернулася до Павли і, віднявши руки від обличчя, склала їх під підборіддям. В розширених очах під низькою пов'язаною хусткою билосся невисловлене запитання. З уст, розтулених ніби від болю, не зірвалося жодного звуку. Від цього Павлі стало ще тривожніше. Кров відринула від її обличчя. Та перш ніж вона спромоглася пояснити що-небудь стурбованій і переляканій матусі, та подала голос.

— Дитино моя нещасна, куди ви ходили?

Мати дивилася на неї так, мовби й досі не вірила, що

нарешті бачить доньку перед собою. Павлу приголомшило, що мати говорила про них обох, так ніби знала це напевно.

— Ти маєш на увазі Фанчі? — запитала голосом, що мало не урвався прямо посеред слова.

— Подивись-но у вікно! На сусідів...

Павла просунулася крізь напіввідчинені двері до задньої кімнати і зупинилася неподалік од вікна, геть зарослого буйними зеленими пеларгоніями. Далі йти не було сили. Знову обернулася назад, шукаючи очима матусю, сподіваючись дізнатися з її обличчя про те, що вона побачить за пеларгоніями. Так і тягнуло запитати, що все-таки відбувається, але слова ну ніяк не йшли з язика. Обличчя матері було якесь обезсилене, очі дивилися нерухомо, і тільки уста болісно здригалися, пошепки промовляючи:

— Нещасний Кранц, нещасна Кранічка!

Павла зачекала, може, мати ще щось скаже, і таки дочекалася, бо наступні слова, від яких стиснулося серце, стосувалися вже їх — Фанчі та її.

— Нещасні дівчата!

В цих словах співчуття прозвучав докір — і старому Кранцу, і всім молодим, і лісовикам.

— Ах, так ось ти яка, — розгнівано видихнула з себе Павла і ступила до віконця. Вона підняла руки, щоб розсунути листя, хоч це було зайвим, бо звідси й так завжди було добре видно кожен Франців крок, все, що робилося на сусідньому подвір'ї. Тож і тепер Павла могла легко роздивитися все. Те, що вона побачила, було настільки погано, що її руки самі собою повисли мов неживі.

Під хатою, між коморою і дверима погребя, стояв Кранц з руками, розпростертими по стіні. Він був таким висохлим, що здавалося дивом, як штани ще й досі трималися на ньому. А далі по стіні, з іншого боку погребя, чи то стояла на колінах, чи сиділа навпочіпки Кранічка і руками, витягнутими поперед себе, впиралася в стіну.

Виглядало все це так, ніби вона понад силу тримається, аби не вдаритися в неї носом. Здавалося, що стара Кранічка має ось-ось впасти долі, але якась невидима сила підтримувала її у цій незвичайній і такій сумній позі.

Дівчина заплющила очі. Хотіла тільки одного — відвернутися і впасти на ліжко (матуся все ще непорушно стояла перед комином). Та цієї миті різкий чужинський крик на сусідовому подвір'ї знову прикував її погляд до того нещасного місця, і крізь пеларгонії на вікні вона легко розгледіла все, що там відбувалося. Звідкілясь на подвір'ї з'явився дебелий чоловік з автоматом у лівій руці і, підійшовши до старого Кранца, вдарив його справа по непокритій голові. По цей бік погребка одразу ж запричитала й заохала Кранічка, ніби то вдарили її, тоді як сам Кранц мовчав. Тільки біля червоної смуги на стіні почала розпливатися ще одна — то була кров, що текла з розбитого сусідового носа.

Дуже незвичайно і сумно було бачити, що сусідові руки не оборонялися, а тільки посунулися вище по стіні. Різкі чужі голоси геть заповнили подвір'я, бо тепер не одна, а декілька постатей снувало по ньому, а звідусіль підходили ще і ще, наче одвіку мали на те якесь право. Всі вони були з закасаними рукавами, що надавало їм вигляду, ніби приїхали оце з сінокосу і тепер на сусідовому подвір'ї чекали на свій кривавий розрахунок.

Далі стримувати себе Павлі забракло сили — її охопили нестерпні дроз і страх. Мати ж продовжувала стояти перед комином непохитно, і тільки непов'язана хустка, про яку вона мовби й забула, свідчила про її стан. Павла стала напроти неї, обняла її за плечі і так притиснулася до матері, ніби хотіла чи то задушити, чи то заховатися в ній. Все її тіло тремтіло як у лихоманці...

Мати стояла мов нежива, холодна й не звертала на дочку жодної уваги. Павла перелякалася, що ось зараз мати її відштовхне, і у відчаї від цього заридала. І тоді відчула, як нерухоме материне тіло озвалося, як її рука

лягла на неї, а ще за мить мати почала тремтіти, як і вона.

— Всі ми нещасні,— ніби поскаржилася мати, а далі голос їй урвався і вона захлипала.

Відчуття безсилля, яке на мить охопило і матір, і дочку, несподівано спричинило до того, що всі ті перепони, які повсякденне життя ставило між найближчими людьми, раптом впали, і Павла в усьому довірилася матусі, чого раніше ніколи не зробила б.

Таким чином стара Духовца, Павлина матуся, дізналася про все, що того ранку відбувалося з дівчатами,— і про те, куди і чого вирушили вдосвіта з села, і про пораненого лісовика... В одному тільки не призналася матері Павла, хоч і відчувала ту особливу близькість, яка виникла зараз між ними,— не призналася в тому, що найбільше переслідувало її, що боялася показати світові,— в своєму почутті до Франца. Ні за що в світі не змогла б вона розповісти матері про те, як виглядала його, як сподівалася, що він візьме її з собою до лісу. І ще одним не могла поділитися з матір'ю — своєю образою на Фанчі, думками про пораненого лісовика і своїм бажанням допомогти йому без участі Фанчі та її батьків.

Але останні події, свідком яких стала Павла, скерували її думки в інше русло. Головне зараз, билося в голові,— почати щось робити, почати тепер, коли Фанчині і Францеві старі так тяжко страждають. А ще за хвилину на думку спало таке: допомагати вона повинна не одна, а разом з матір'ю, тільки тоді вдасться чогось досягти.

Нещастя, що трапилося з їхніми сусідами, Павла і її матір переживали як власне горе. Особливо болісно сприйняла побачене Павла. Перед її очима весь час бовваніла постать сусідки на колінах, її темні порепані руки, що ніби підпирали стіну. А ще ніяк не виходило з голови дівчини, вразивши її до краю, те, що зробили зі старим Кранцем,— як могли, як посміли ці зайди так нечувано принизити чоловіка, і то де — у його власному домі, на

його землі, де без старих Кранчевих, здавалося б, припиниться і саме життя.

Все це скидалося на якусь незрозумілу і страшну гру, яку молодики затіяли зі старими, а ті їх у всьому слухалися. Чуючи лемент отих знавіснелих чужинців, дивлячись на те божевілля, що діялося на Кранчевому подвір'ї, дівчина геть очманіла, в ній навіть зникло відчуття страху. Нічого більше не усвідомлювала, крім одного,— якось допомогти Кранчевим, порятувати сусідів. Але як це зробити, вона не знала. Саме тут надворі несподівано запала тиша. Павла прикипіла поглядом до вікна і на сусідовому подвір'ї угледіла Ленчекового Долфа. Колись той Долф, пішовши з села, довго тинявся по світу, наче не знав, куди себе подіти. Якийсь час жив у Австрії. А з приходом німців знову об'явився в рідних місцях. Тепер він був якимсь представником німецької влади на селі і вважав це ледве не щастям для своїх односельців. Та люди думали про це зовсім інакше. І ось тепер цей Ленчев, підійшовши до Кранца, став у нього за спиною й покликав його. Але той навіть не повернувся у відповідь, хоч і добре все чув. Тоді Ленчев рушив до Кранічки, постояв біля неї і почав її про щось умовляти, але вона на все те лише заголосила ще сильніше.

Павла відчинила віконце, злегка відтіснивши від нього матір, ніби хотіла втримати її від чогось, і прислухалася до того, як оте сільське щастя, Долф, солодким голосом спершу щось радило Кранічці, а тоді таким же голосом погрожувало їй. Зрозуміла, що все це діялося через Кранчевого хлопця, а точніше, через нього й через Фанчі.

— Кранічко, а чи не скажеш нам, де вони — твої діти? Так уже склалося, що тепер фронт зовсім недалеко від нас. А тому гратися з німцями в піжмурки нам не до речі. Отож будьте розсудливі, бо через отих заїжджих і нікчемних розумах втратите все, що маєте,— і хату, і саме життя. Ваш Франц мусив би бути серед поліцаїв, а не там, де

він тепер,— серед бандитів, та й для Фанчі так було б краще. Німці не будуть все оце терпіти... ми не будемо...

— Нікчемних? — перепитав Краніччин голос, ніби жінка не могла повірити, що це так кажуть про її дітей. І знову заплакала.

Павла зрозуміла — йшлося про те, що вже шукали і не знайшли Фанчі. Але чи шукали і її? Озираючись назад, зустрілася поглядом з матір'ю,— і страх, про який більше не думала, зненацька повернувся, заповонив її.

Матуся опустила очі й кивнула головою. Павла все зрозуміла.

— До нас теж приходили,— почула материн голос, в якому, проте, не було й натяку на докір.— Був Долф, допитувався...— і про тебе теж.

Павла широко розплющеними очима дивилася на матір. Але мати так і не підвела очей, втупивши їх кудись біля комина, однак, відчуваючи на собі доччин погляд, додала:

— Я нічого не сказала...

Павла відчула, що мати сказала їй не все.

— Він і мене вдарив...

Павла здогадалася, хто її вдарив, і, зрозумівши все, ні про що більше не розпитувала. Тільки боляче обпекла думка про те, що довелося витерпіти її матусі, яка зараз так нібито спокійно стоїть і дивиться на підлогу.

— Все я знала, Павліцо,— і про потік, і про Фанчі... Та невже б сказала їм про це, аби вас схопили разом з лісовиками?

— Матусю, матусю...

Тільки на це й спромоглася Павла, а тоді впала у материні обійми. Повинна була б попросити у матері пробачення за страждання, які та зазнала через неї, свою дочку, але зробити це зараз не мала сили. Повинна була б подякувати їй, вибачитися за те, що не довіряла їй раніше, хоч матуся, виявляється, і так усе знала, але мовчала, боячись за неї, за свою єдину Павліцу, заради

якої тільки й живе, як говорила родичам і сусідам. Але ні подякувати, ні виправдатися так і не встигла. В сніях почувалися кроки, чиясь тінь впала на кухню — і в дверях з'явився Ленчєков.

Побачивши обох жінок, він спершу зупинився як укопаний, потім різко, ніби його щось ужалило, обернувся назад і гукнув тих, хто був знадвору.

Першим до хати увійшов німець у кашкеті і з пістолетом у руці, за ним — інші, в касках і при автоматах. Незабаром їх набилося чимало і в сніях, і на кухні. Отут все й розпочалося.

Долф схопив Павлу за лікоть і відірвав її від матері. Дівчина, перечепившись об поріг, вилетіла на середину кухні і зупинилася там, тоді як матір опинилася біля печі, куди її відштовхнув Долф.

— Одна вже тут, — доповів він німцям, що оточили їх.

Ленчєков хотів знати, де вона була і звідки прийшла. Але Павла й слова не могла вимовити, ніби їй геть відібрало мову. Тільки у грудях, відчувала дівчина, щось страшно давило, та по всьому тілу пробігали хвилі ознобу. Заговорити змогла тільки тоді, коли її почали розпитувати про сусідів та про Фанчі.

— Так, ми були з нею на потоці — прали.

Ленчєков щось кричав, але німець у кашкеті, здавалося, був її відповіддю задоволений, тільки хотів ще дещо дізнатися про Фанчі.

— Де Кранчева? Де Фанчі, ця проклята бандитка, ця наволоч?

І поки Долф отак кричав, Павла встигла зорієнтуватися, що їй відповідати. Тому тепер заговорила легко, відчуваючи, як кров поступово повертається до обличчя й починає зігрівати тіло.

— Коли почало гриміти, ми злякалися і розбіглися хто куди.

Німцеві очі втупилися в неї, Ленчєков перестав кричати. І вона змушена була ще щось їм говорити, пояснюва-

ти, намагаючись тим часом стерти у пам'яті все, що не повинна була знати.

— Ми ще біля потоку загубили одна одну... потім, коли я її побачила, Фанчі бігла через поле, через кукурудзу, подалі від лісу.— Павла знала, щό повинна говорити.— А я залишилася на місці та й просиділа весь час у воді, трясучись від страху і холоду. Ще й досі мокра й перелякана...

За її спиною, біля печі, заплакала матуся, і Павла здогадалася, що то гра, яку мати грає заради неї. Це надало їй сили, ніби відчула в себе за спиною твердиню, на яку завжди може покластися.

Німець у кашкеті й з пістолетом у руці, що стояв навпроти, втупився у неї поглядом, і було в тому погляді стільки презирства й зневаги, що здавалося, ніби йому шкода себе, що доводиться мати справу з такою поганню. Павла не розуміла його слів, але відчувала, що вона для того німця важить не більше, ніж пусте місце. Проте їй це було байдуже, бо мала в собі таємницю, про яку не знали ні німець, ні Ленчиков Долф.

— Так ось, дівчино,— просичав Ленчиков,— ти нам покажеш, де ви прали, куди потім побігли, де переховувалися...

Почувши це, Павла різко, немов ужалена, обернулася до столу, схопила з нього корзину з пранням і, не розуміючи, звідки взялися в неї така сила і рішучість, якийсь час тримала її перед Ленчиковим і німцями. А тоді витягла звідти зібгану кофтину і трусонула нею перед Ленчиковим носом.

— Хіба не Фанчина?

На мить запала тиша, і Павла знову легко заговорила:

— Я гукала її, але не догукалася, і тоді посклала її речі разом зі своїми. Ми так сильно перелякалися, що вона, мабуть, втекла додому і десь там заховалася. От які бо ви! Що ви робите!?

Ленчиков обернувся до німця дізнатися, як бути далі,

але той у відповідь тільки вилаявся і вдарив по кошику. Пальці дівчини, що тримали його, заболіли, кошик упав і покотився по долівці. З нього випадали випрані кофтини, рушники, фартухи, її і Фанчині.

Першої миті Павла просто остовпіла від несподіванки. А потім відчула образу: за несправедливість, щойно завдану їй, і вчинену над сусідом і сусідкою, за те, що Ленчєков і німець збиткуються над ними як хочуть, і віднині це стало їхньою долею. Але тепер в її житті було щось таке, заради чого треба було зараз все це пережити й стерпіти. Іншого разу Павліца, мабуть, спалахнула б, розплакалася, потім витерла б сльози і, хлипаючи, заходилася б збирати розкидане. Але зараз вона вся випрямилася і подивилася спершу на німця, а тоді на Ленчєкова. Відчувала, як закипає в ній завзяття, тоді як всередині щось підказувало їй не опиратися й далі вдавати з себе нерозумне дівчисько,— і Павла ледве-ледве стрималася. Якби справа стосувалася тільки її самої, її матері чи нещасної сусідки, все було б значно простіше. Але були ще й поранений, і Фанчі, і Франц. Думаючи про це, Павла відчула, як легко, наче по маслу, виходив з неї страх, той одвічний страх, який носила в собі від народження, ніби ввїбрала його з молоком матері. І ось тепер стоїть вона перед тими німцем і Ленчєковим, стоїть сама, без Фанчі, і твердо знає, що ні про подругу, ні про пораненого вони від неї нічого не дізнаються.

Саме про це вона думала тієї миті, коли німець схопив її за лікоть і з лайкою виштовхав у сіни, коли, озирнувшись назад, дивилася на матусю, яка стояла біля печі, схопившись руками за голову і не помічаючи, що в неї розв'язана хустка. Невеликі материні очі тривожно стежили за всім, що відбувалося з дочкою, і дивилися так, ніби нічого не розуміли. Губи, ті рідні мамині губи мовчали, не голосили. Що було причиною такої її поведінки,— чи страх матері за неї, чи за себе,— Павліца не знала, та й яке це мало значення. Вона, її дочка, просто посміхну-

лася до матері і сказала, щоб та нічого не боялася, все буде гаразд.

Потім, вигукуючи щось, її вдарив Ленчиков, за ним били й інші. Вона стояла, хитаючись, навпроти сусідового подвір'я і дивувалася сама собі на те, як досить легко все це зносить. Одного тільки боялася Павла — спіткнутися і впасти, бо тоді її заб'ють до смерті.

На сусідньому подвір'ї теж дещо змінилося. Кранц, так само стоячи біля стіни, тепер здавався ще більш виснаженим, і штани ось-ось мали зовсім впасти з нього. А руки старої Кранічки сповзли вже мало не до землі, хоч жінка і намагалася якось утриматися долонями на стіні.

Павла, не знати чому, злякалася, що її заженуть у хату, а хату підпалять. Але до хати вони не дійшли, зупинилися перед порогом, і дівчина озирнулася на сусіда і сусідку. Кранц опустив руки і перше, що зробив, поправив штани. Руки його при цьому так страшно трусилися, ніби належали вже не йому. З розбитих уст сочилася кров і стікала на сорочку, розповзаючись там плямою. На стіні теж був слід, чорний і кривавий одночасно. Кранічка, все ще стоячи навколішках, намагалася встати, але, здавалося, страх перед німцями забрав у неї останні сили. Так і не підвівшись, вона озирнулася, подивилася на Павлицю і, піднявши руки догори, заголосила:

— Фанчіка! Де моя золота Фанчіка?

Павла не знала, що робити. Навколо неї стояли німецькі солдати і лялися. Ленчиков Долф геть знавіснів — штурхав її безперервно. А на колінах перед нею стояла стара сусідка з піднятими догори руками. Збоку могло видатися, ніби сусідка, позбувшись розуму, звинувачує Павлу в тому, що то вона поділа кудись її золоту Фанчіку. Раніше Павла й уявити собі не могла б, що коли-небудь побачить, як оця рішуча й гостра на язик жінка повзає від страху на колінах. Що вони зробили з нею, з її чоловіком?! Почуття жалю охопило Павлицю. Проте в поведінці сусідки було щось таке, що викликало у дівчини не

лише співчуття, а й думку про те, що вона, Павла, ніколи не стала б отак повзати і піднімати руки перед чужинцями.

— Ми прали,— повторювала Павла,— на потічку, коли почалася стрілянина... Спершу побігли по воді, шукаючи схованки, і загубили одна одну... Я залишилася у воді сама, а Фанчі побігла у кукурудзу...

— Я ж казала вам, панове, казала,— повторювала сусідка,— Христом богом клянусь, правду вам казала... Фанчі не в лісі, вона пішла на потік, і Франца там немає, я знаю це напевно...

Павла глянула на Кранца, чи не збирається і він щось сказати, але сусід дивився кудись убік і мовчав. Вона не знала, що криється за цим,— чи то Кранц не міг збрехати, чи йому було болісно й важко бачити свою жінку в такому становищі. Ленчеков тим часом щось перекладав німцеві, а тоді вдарив Кранічку, та так, що вона впала набік. Сам же вказав Павлі на стежку, яка вела до потоку, і звелів:

— Ну-бо, покажеш нам ту кукурудзу!

Її вивели з подвір'я й на стежці перед хатою вдарили ще декілька разів — і Ленчеков, і німці. А за спиною зірвався крик — то сусідку знову змусили стати до стіни. Коли проходили повз її хату, Павла встигла роздивитися за віконною шибкою матір. Вона все ще стояла простоволоса, притиснувши руки до обличчя, і весь її вигляд свідчив, що вона ніяк не може втямити, що відбувається з її Павліцою. Дівчині захотілося кивнути матері головою і сказати, нехай не боїться, хоч... хоч сама вона й боялася, та ще й як. Боялася, але твердо знала, що показати цього не сміє ні за що в світі, знала, що від неї не дізнаються ні про пораненого, ні про Фанчі. То була її таємна перемога, яка підтримувала її на ногах. І поки її гнали і били, Павла, стискаючи кулаки, думала так: що ж, вона справді боїться того, що чекає на неї попереду, однак не піддається їм, не піддається анітрішечки.

Йшли повз хати, але всі вони стояли зачиненими, за вікнами не було видно жодної живої душі, ніби хати теж причаїлися і з острахом очікували чогось. На колодах, що лежали при виході з села, примостилося декілька солдатів. Одразу ж ворухнулася думка про те, що раніше їх тут не було, адже звідси дуже легко можна було її помітити, коли вона йшла з лісу. Але троє німців, які разом з Ленчевим супроводжували її, проминули тих, на колодах, не перекинувшись з ними ані словом. Павліца перевела подих. Тепер, коли попереду в неї блукання в кукурудзі, дівчина почала думати, як би їй вислизнути з рук ворога. Це можна буде зробити біля молодії соснової посадки, серед густих зарослів якої зникнути з очей — справа цілком можлива.

А ще їй стало смішно, коли помітила, що німці і Ленчев, наближаючись до лісу, ніби самі себе підганяли і прихилилися все нижче й нижче, намагаючись заховатися. Від кого? Від лісовиків?

Павліца зберігала на обличчі вираз занепокоєння і страху, але в душі їй було смішно, що німці і Ленчев ховаються перед лісовиками, яких, Павла знала, тут зараз не було. Але коли б все-таки сталося так, що все навколо зацокотіло й зашипіло, як вранці,— село було б врятоване, врятовані були б і матуся з сусідами, і поранений, якого б тоді заховали у них чи у Кранчевих.

Вона була готова до всього, а тому була спокійна, та коли перейшли міст і зупинилися біля улоговини, і Ленчев, що весь час шипів, виклав їй свій план, горло їй несамохіть перехопило спазмом і кров ударила у скроні.

— Ти підеш по отаві туди, до кукурудзи, і гукатимеш сусідку, Фанчі. Підеш сама. І знай,— тут Ленчев зашипів з особливим притиском,— якщо тільки надумаєш звернути з луку в бік сосняку, ми будемо стріляти — і звідси, від потоку, і від сосен. Отже, ти повинна зробити тільки одне: догукатися Фанчі й заманити її до потічка... А далі,

дівчино, якщо тобі дороге твоє життя і життя твоєї матусі, ви удвох прийдете сюди, до уловини.

Оте «матусі» з Ленчевих уст неприємно вразило Павлу, бо свідчило, що Ленчев, будучи тутешнім, чимало знав про них з матір'ю.

Павла побачила, як два німці, обидва з автоматами, пішли чи, швидше, поплазували до потоку, а ще один рушив направо, до сосен. Наготували зброю також і німець у кашкеті, і Ленчев. Останній у своєму зеленому капелюсі та одязі скидався на якогось кровожерного бракон'єра. Але Павла його не боялася, а тільки страшенно ненавиділа.

— Якщо ти бодай тільки спробуєш нас видати, спробуєш втекти,— тобі вже ніколи не доведеться куди-небудь бігти. Ти бачиш — тут її, як для одного дівчиська, достатньо!

Ленчев показав їй на зброю, а німець, ніби граючись, ще й помахав нею перед дівчиною. І тоді перший підштовхнув її, мовляв, рушай.

Павла зробила декілька кроків і наче відчула всі ті кулі, якими їй щойно погрожували, у своїй спині. Голова її мимоволі обернулася назад.

— Чого обертаєшся, шмаркачко! — зашипіло їй услід.— Гукай, гукай!

«Фанчі!» — хотіла покликати Павла і злякалася власного голосу перше ніж його почула. Слова наче застряли у горлі.

Не могла гукати, не насмілювалася озирнутися, а за спиною тим часом шипіло, шипіло, ніби сьогодні вранці у лісі. В перші хвилини вона відчувала страшне напруження. Але потім її знову охопила якась легкість — і вона пішла. Ходила й вздовж потоку, й по отаві, туди-назад, нічого більше не відчуваючи. Уста самі собою розтулялися, і вона гукала: «Фанчі! Фанчі!», і знову: «Фанчі! Фанчі!», — але голосу так і не було. Дуже хотілося подивитися в бік лісу, туди, де були поранений і Фанчі. Вона ніби

бачила їх: ось поранений виповз з ущелини, а Фанчі стала на краю лісу, та ще й на такій видноті, ніби навмисно, щоб кожен міг її легко помітити...

Зусиллям волі відганяючи це видіння, Павла переконувала себе: вона взагалі нікого не кличе, бо не має голосу, та й не посміла б цього зробити, щоб не обманути Фанчі.

Та раптом нова думка вразила Павлу і прикувала її ноги до землі: а що, коли б Фанчі все-таки побачила її? Адже звідти, від лісу, все видно мов на долоні. Що, коли б таки побачила й гукнула?

То був би кінець, це Павла знала точно. І, чекаючи на нього, не могла ступити більше ані кроку. Зараз вона була готова до всього, навіть і до того кінця. Шипіння більше не чула — чи то відійшла вже досить далеко, чи воно взагалі припинилося. Але якби зашипіло з усіх боків, це вона напевно почула б. Адже німці взяли її в облогу. Ті, що сиділи на колодах перед селом, теж націлили свої гвинтівки на неї і тільки чекали знаку — пострілу німця в кашкеті чи Ленчекового пострілу.

Тепер Павла розуміла, що все одно не наважилася б піти з лугу, та й запізно було вже робити це зараз. А тому вона просто стояла на одному місці і дивилася на скошену траву під ногами, на дрібні червонуваті квітки маргариток, на трилисник. Колись вони з Фанчі не раз шукали трилисник на щастя. І вона завжди знаходила його стільки, що Фанчі жартувала з її удачі: «Нещасна Павліца зі щасливими трилисниками». Та більше стримувати себе Павла не могла. Вона обернулася до лісу, щоб побачити Фанчі і крикнути їй:

— Фанчі, зі мною німці і Ленчєков, тікай!

Але голосу так і не було. Всупереч власному бажанню дівчина озирнулася назад, на улоговину, і якусь мить була щаслива, що по ній ще й досі не стріляли. Вона чекала...

Так, чекала,— і таки почула постріли. З лісу озвалися кулемети.

Павла побачила, як німець і Ленчиков рвонули через міст. Побачила і тих німців, що були біля потоку та серед сосен. Вони, припадаючи до землі, поспішали до яру і далі — в кукурудзу... Потім ще раз побачила ті дрібні квіточки маргариток, яких було так багато серед трави, і відчула, що ноги м'якшають і підкошуються. А трохи згодом усвідомила, що вже лежить у траві і голосно судомно ридас. Раптом вона почула ще чийсь голос і скрикнула.

То були лісовики. Вони наступали, німці тікали через міст і яр, а за ними поспішав Ленчиков...

Павла одразу відчула себе такою щасливою, що навіть потягнулася рукою до тих дрібних червонуватих квіточок; німці тікали... Тепер лісовики їх проженуть, будуть врятовані сусіди, поранений, а вони з матусею обіймуться і заплачуть. Не подумала тільки про Фанчі та Франца і про те, що буде далі з пораненим. Але це останнє вже не мало значення. Головне, що він опиниться серед лісовиків і все закінчиться добре.

Проте сталося інакше. Щоправда, Павла зустрілася з Францем, зустрілася потайки, як і хотіла. А далі справа обернулася так, що у них з матусею геть усе пішло догори дном.

Надвечір німці відступили з села. Та як тільки стемніло, на селі запалало. Павла була тоді біля потоку з лісовиками. Спершу вона побачила дим, що раптово з'явився над покрівлями хат, а потім крізь нього вихопився вогонь. Горіло десь на верхньому кінці села. Серце стислося від передчуття — то палає їхнє чи сусіднє дворище. Хотіла негайно бігти туди, але лісовики не пустили. Від села долинав якийсь крик, що сповнив її тривогою за матусю, викликав новий страх. До того ж вона тривожилася і про пораненого, бо від лісовиків нічого про нього не дізналася, а йти назад до лісу не наважувалася...

Трохи згодом Павла вирушила до села. Вона бігла стежкою, обминаючи в темряві добре знайомі їй вибоїни,

бігла прямо до хат. Ніздрі її все більше сповнювалися запахом паленого, ніби десь горіла трухлява солома... Та ось вона вже разом з іншим людом стоїть біля рідної домівки, цілої і неушкодженої. А поряд, на сусідньому обійсті, бурхав страшний вогонь, там щось безперервно тріщало, і все нові й нові язики полум'я піднімалися до гори.

Почувся крик. То кричала Фанчі. А далі, перед вогнем, стояв Франц з якоюсь зброєю в руках, і з його широко розплющених очей по обпалених щоках текли сльози.

Павла підійшла до них, але ні Фанчі, ні Франц нічого не бачили, нічого не помічали, мовби більше й не хотіли нікого ні бачити, ні знати.

Хтось узяв її за руку і потягнув геть від вогню. То була матуся.

— Боже, матуся! — тільки тепер згадала про неї Павла.

Вона пішла за матір'ю як дитина і вдома дізналася від неї про все.

— Ісусе, що тут було! Їх обох повкидали у вогонь, спершу Кранца, а тоді й Кранічку. Яке щастя, що вони вже були неживі — їх повбивали ще вдень! Що тільки зробили з нещасними людьми... Бідолашні діти! Боже милосердний, чому ж ти перестав бути до нас милосердним!

Вони поставали на порозі. Материне обличчя було освітлене згасаючим вогнем. Тепер мати була вже у запнутій хустці, а очі мала світлі й сухі, мовби їх висушив вогняний жар.

Павліца відчула на собі мамину руку — спершу на спині, потім на плечах. Та рука нервово сіпалася і підштовхувала дочку в середину хати.

— Ходімо, Павліцо, ми їм тепер нічим зарадити не можемо.

Вони пройшли на кухню, потім у кімнату і зачинили за собою двері. Проте двері на кухню і в сіни залишилися відчиненими. Павла це знала, але не пішла їх зачиняти

і матері нічого не сказала. Зачиняй чи ні — все це тепер не мало значення.

Якийсь час жінки стояли, не знаючи, як бути далі, куди себе подіти. Павла зняла фартух, потім пов'язала його знову, тимчасом як мати сіла на ліжко прямо в одежі. Так одягненими і полягали.

Вогонь на сусідньому подвір'ї вже згасав, але плач і крики все ще було чути. Той плач став якимсь уривчастим, ніби дедалі більше захлинався. А десь за селом, за всім тим вогняним горем, знову і знову озивалися кулеме-ти, чулися постріли. Потім неподалік щось так страшно гухнуло, що жінкам у хаті здалося, наче всю їхню господу струсонувало.

Павла підвелася з ліжка.

— Матусю, ми повинні їм допомогти.

Мати мовчала і навіть не поворухнулася.

Знову гухнуло.

— Матусю, міні!

— Тепер, дитино моя,— промовила мати так, ніби не чула вибухів і просто відповідала дочці на її вимогу,— їм вже нічим не допоможеш, та й раніше теж. Їх повбивали ще вдень. Вона лежала на ньому. Коли він, увесь прострілений, намагався підвестися, тримаючись за стіну, вона припала до нього. Тут застрелили і її. А ближче до ночі все полили бензином і запалили. На той час вони вже з годину як не ворушилися. Тож їх вкинули у палаючу будівлю, у хлів, де горіло найсильніше.

Павла краєм ока поглядала у вікно: хоч і як важко було дивитися на все те, але й відвести погляд убік вона не могла. Очі її ніби прикипіли до вогню... А в душі пекло все нестерпніше. Врешті-решт вона не витримала і таки відвернулася, а потім так і не знайшла в собі сили знову подивитися туди, на вогонь.

Павлі зараз уявлялися обоє сусідів такими, якими вона їх бачила перед полуднем — стояли біля стіни ще живі. Потім Кранічка повзла до стіни, потім її виснажене, одяг-

нене в чорне тіло впало на тіло чоловіка. Павла навіть почувла її лемент, плач. А сама тим часом зі страхом чекала на нову міну, яку пошлють на село і на лісовиків.

Хвилини страху тяглися надзвичайно довго, а попереду була ще довша ніч.

Але той страх, що з кожною новою міною все більше оселявся у душах жінок, розвіяли лісовики, які почали викликати людей з хат, щоб погасити вогонь та повитягати з нього трупи. Тож і вони вийшли зі своєї домівки з відрами і, ще не до кінця опам'ятавшись, поставали серед односельчан, що розтяглися по стежці вервечкою, якій в темряві не видно було кінця. З рук у руки передавалися відра з водою. Потім Павла з матір'ю почали носити свої відра окремо. Робилося все це мовчки, тільки зрідка чулося жіноче причитання.

А от матуся мовчала.

Павла добре знала, як часто й гірко зітхала її матуся. Ті зітхання оселилися в їхній хаті після смерті батька. Відтоді матуся, здавалося, що не день ставала все нещаснішою. Але останні день і ніч наклали на її обличчя свою печать, зробивши його якимсь немовби затверділим. Жодне зітхання чи слово не зривалося більше з її уст. І щоразу, коли вони підходили з водою до вогню, Павла бачила, як материне обличчя ставало дедалі нерухомішим і твердішим.

Ота біганина з відрами на якийсь час мовби приглушила біль. Нарешті вогонь погасили, і чорний густий дим оповив обпалені балки. І тут жінки почули:

— Їх уже витягли.

«Витягли, витягли...— пронеслося у Павли в голові.— Як це — витягли?»

Повернувшись на сусідове подвір'я, вони побачили розстелену під сливою ковдру, на якій, прикриті простирадлами, лежали нещасні сусіди. Навколо, трохи оддалік, зібралось все село. А біля ковдри самотою стояла дівчина з рушницею в руках. Павла впізнала Фанчі.

— Фанчі! — скрикнула вона і рушила через порожнечу до подруги.

Дівчина звела очі і подивилася на неї. Павла чекала, що вона здригнеться і розридається. Але подруга, яка так страшно осиротіла, тільки стиснула вуста і знову втупилася у спалену рідну оселю, у тіла під простирадлами. Потім ще раз подивилася на Павлу, але так, ніби ніяк не могла її впізнати. А за хвилину знову відвернулася і дивилася кудись убік. У Павли мовби щось обірвалося в грудях, і вся вона почала тремтіти.

— Фанчі, Фанчі...— почала тихо повторювати, але та ще більше відвернулася.

Павла не знала, як поводити себе. Невже подруга відчуралася від неї? Ні, ні, цього не могло бути, вона цього не перенесла б! Видно, занадто багато горя впало на Фанчі, коли не відповіла на її щирі скорботу.

Нараз відчула на собі чийось руку. То була мати, що підійшла забрати її подалі від цього місця. Павліні груди перехопило спазмом, але вона не заплакала, бо не мала більше сили. Що я їй зробила? Чому вона відвернулася від мене?

На село спустилася ніч. Вже давно перевалило за північ. Люди дослухалися до кожного кроку, до кожного голосу. Зрідка ще падали міни, після чого ніч ставала дедалі тихішою.

На сусідовому згарищі ніхто більше не голосив. Тільки догоряли і тріщали балки та повітря навколо ставало все кислуватішим. Павла з матір'ю позачиняли вікна і двері, проте кислуватий дух горілого все одно проникав усередину, розповзався по всій хаті. Цим запахом були оповиті спогади про пережитий день, про страхітливую ніч. Жінки, так і не пороздягавшись, лежали мовчки і слухали ніч, кожна зі своєю тривоگوю, своїми спогадами про щойно пережите і зі страхом перед ранком. Занадто багато всього сталося сьогодні, щоб вони могли так одразу зорієнту-

ватися, заспокоїтися, обміркувати все, полегшити важку думу і прогнати чорну тривогу.

— Якщо вже Кранцу й Кранічці судилося померти, то чому вони повинні були терпіти всі оті муки? Коли надумали їх убити — нехай би вже вбивали, але навіщо такі страждання перед страшним кінцем?

В цю скорботу Духовци за сусідами вплелася і тривога за дочку — як там вона тримала себе з німцями і Ленчевим. Адже сама вона не наважилася й поворухнутися, щоб захистити свою Павліцу. Ще недавно вона думала, що доля прихильна до дітей і зглянеться над ними і в майбутньому. Тепер на це сподіватися марно: мабуть, таки судилося зазнати біди і її дитині, і сусідовим. Бідолашні Кранчеві діти — одразу обох старих втратили!

— Я не покликала, не покликала... Яке щастя, що озвалися кулемети!

Павла лежала горілиць і весь час переконувала себе, що вона таки не покликала, але її ані на мить не покидала думка про те, як Фанчі відвела від неї свої очі. Серед усього жаху, який вона сьогодні пережила і від якого ще й досі вся тремтіла мов у лихоманці, тільки один спогад якось заспокоював її, одна думка сповнювала мало не щастям: кулемети озвалися раніше, ніж вона почала гука-ти. Тільки куди тепер подітися з отим своїм щастям? У Фанчі та Франца згоріли батьки, вони залишилися без домівки... А Фанчі ще й подивилася на неї як на пусте місце і відвернулася.

— Чому вона більше не хотіла мене бачити?

Тут Павліцу перейняло тривожне передчуття, зрозуміти яке до кінця вона не могла. Вона прислухалася до нього, непевного й грізного, намагалася його прогнати, але воно все більше обіймало її.

Нарешті зрозуміла, що саме і її, і матусю стривожило — удари краплин по листю. Задошило, спершу повільно, а далі все сильніше, ніби погода хотіла змити той жах, який принесли ніч і день, що їй передував.

— Бач, погода й та засумувала. Вона милосердніша від людей,— озвалася Духовца.

Мати, як і Павла, лежала на постелі, втупивши погляд у стелю і поклавши руки так, ніби набиралася сили перед тим, що чекало на неї та Павліцу, можливо, ще цієї ночі. Міни і кулі, крики і плач — все припинилося, немов село причаїлося разом з погодою.

Павла подивилася крізь пеларгонії на спалену сусідську оселю.

— Їх більше немає,— сказала,— віднесли кудись...

Мати довго мовчала, потім — виглядало це так, ніби вона все обміркувала за них обох,— зітхнула й сказала:

— Обоє преставилися...

Думка про страшну смерть, яка випала на долю сусідів, настільки заволоділа дівчиною, що вона зовсім забула про пораненого в лісі. Тож коли незабаром біля їхньої хати з'явилися якісь люди — то були партизани — і принесли когось на ношах, вона була цілком певна, що це принесли останки сусідів, які тут, у їхній хаті, знайдуть своє смертне ложе.

Люди увійшли в сіни і там поклали ноші.

— Духовце! — покликали голосом, від якого у Павли зупинилася кров — то був голос Франца.

— Павліцо?! — покликали вдруге, цього разу Фанчиним голосом, в якому вчувалося тремтіння, від чого Павлу залихоманило.

Жінки вийшли з кімнати.

— Ви обоє тут, бідолашні діти! — зітхнула Духовца.

Павла почула, як вона нащупує сірники.

— Запалить світло, Духовце! — вдруге озвався Франц і ступив прямо до жінок.

Павла підійшла ближче і раптом впізнала людину на ношах.

— Матусю, це поранений... Пораненого принесли!

Вона сказала це — майже вигукнула. І в тому вигуку, крім здивування, несподівано прозвучало ледве не щастя.

А цього не повинно було бути, тут же відзначила про себе Павла.

— Так, ви вже знаєте? — швидше сказав, ніж запитав, Франц і на хвилину замовк, ніби мусив щось обміркувати. Йому стало ясно, що Павла розповіла матері про пораненого, чого не сміла була робити.

Тим часом Фанчі щось шепнула братові. Тоді обоє кивнули жінкам і увійшли до кімнати. Фанчі зачинила двері й притулилася до них спиною, що, мабуть, означало — більше нікого не повинно бути!

Павла стала поруч з матір'ю, прихилилася до печі і подивилася на міцну постать Франца. Франц її добре знав, але зараз він дивився так, ніби не пізнавав її. Він щось неголосно говорив матері, але його голос видався Павлі якимось ніби іншим, твердішим. Хоч вона й чула кожне його слово, але ніяк не могла второпати, що саме він казав і чого хотів.

— Партизани відступатимуть,— промовляв твердо той голос,— і якщо ми й далі понесемо свого товариша, та ще по такій непогоді, він просто зійде кров'ю. А тому ми принесли його сюди, до вас, Духовце, принесли ненадовго — тільки на один день і, можливо, на ніч... Але мушу вам чесно сказати — якщо німці дізнаються про пораненого, вам не уникнути кари — і горітимете, і кров потече.

— Ісусе! Ісусе милосердний! — тихо зойкнула Духовца, ніби оце щойно усвідомила небезпеку.

— Матусю! — рішуче озвалася Павла, забороняючи матері причитати. І Духовца замовкла.

Пораненого пронесли повз неї у кімнату, далі в комірчину, поклали на ліжку й затулили двома шафами. Стеля тут була такою низькою, що шафи майже сягали її. Жодна жива душа не здогадалася б, що за шафами може хтось бути. Ліжка, на яке поклали пораненого, стояло біля задньої стіни, у затінку.

Нарешті, коли все було зроблено, Франц запалив свічку і покликав Павлу. Вона змушена була сісти на ліжка біля

нього й дивитися в його суворе і таке незнайоме зараз обличчя.

— Павліцо,— почав Франц так, ніби тепер, коли все обдумав, він вирішив поводитися як у родинному колі,— ти знаєш, я комісар і дуже тривожуся за пораненого Матіяша. Що б не сталося, ніхто про нього не повинен дізнатися, навіть коли б тебе, Павліцо, живцем спалювали.

В цих словах довіри, звернених до неї і матері, Павлі вчулося стільки тепла, що вона повинна була щось сказати хоча б для того, щоб Франц здогадався, як їй зараз добре.

— Ніхто не дізнається, Франце, і матуся зробить усе... все зробить...

Павла згадала, як мати зустріла її вранці, як вони, обійнявшись, плакали.

— Наша матуся,— додала вона,— така добра, що й не сказати. Ми з нею будемо щасливі допомагати вам.

Павлі захотілося знайти руку пораненого і співчутливо торкнутися її, захотілося покликати матусю. Але тут знову обізвалася Фанчі, до того ж так рішуче, що Павла була просто вражена.

— Петере! Що ви там робите? Зв'язківець вже чекає на нас...

Так, Франц серед партизанів звався Петером. Таке Фанчине звертання, мабуть, означало, що віднині він був для неї не просто Франц і брат. Але для Павли він був колишнім Францем, сусідом, коли загасив свічку і в темряві за шафами стиснув їй руку, легенько погладив від долоні до плеча й далі по спині. Потім несподівано різко підвівся, зібрався йти. Тільки пізніше, коли Франца вже не було, Павла усвідомила, як солодко було їй відчувати на собі його руку.

— Ми все зробимо, все...— тільки й встигла прошепотіти, перш ніж він пішов.— Я й сама хотіла б з вами...

Їй здалося, що Франц на якусь мить зупинився, але

нічого на те не відповів. Тільки обернувся й прошепотів їй пароль для лікаря, щоб вони з матір'ю часом не помилилися.

— Через лікаря і Матіяша нам доведеться бути десь тут неподалечку від вас. А також і заради тебе, Павліцо...

Вони ще стояли в кімнаті, і Павла відчувала, що Франц знову потягнеться до неї, але тут перед ними несподівано виросла Фанчі. Оглянувши пов'язку на пораненому, вона наказала:

— Запам'ятай, води товаришеві не можна ані краплини! Смерть фашизму!

Павла знала, як треба відповідати на це партизанське гасло, але зараз воно прозвучало настільки несподівано, що вона розгубилася і лише запитала, чи ті, які принесли пораненого, вже пішли. З Фанчиної поведінки вона знову відчула те, що її вже раніше стурбувало — між ними тепер немає колишніх стосунків. Або Фанчі загордилася, що вона з лісовиками, або ж не довіряє їй. Чи її насторожило, що німці та Ленчевов змусили Павлу ходити вздовж потоку і по лузі? Нехай собі думає що хоче. Вона, Павла, готова була на все — заради Франца.

Обоє Кранчевих, Фанчі і Франц, зникли під дощем, який переріс у справжнісіньку зливу. В таку погоду нести кудись пораненого було неможливо. Ніч усе більше наближалася до ранку. Проте після таких дня і ночі сон до жінок так і не прийшов.

Мати сиділа біля печі, примостившись на купі вугілля так, ніби будь-якої миті готова була підхопитися. Павла залишилася стояти біля вікна. А надворі зблискувало й гриміло, наче погода розгнівалася на людей, будь-що хотіла змити горе, заподіяне ними. Потоки дощової води, які стікали до їхньої хати з сусіднього згарища, у спалахах блискавиць здавалися густими і чорними.

Жінки мовчали, немов забули про все і зараз слухали тільки негоду, яка ніби змивала те, що насправді ніколи не зітреться з їхніх спогадів.

Духовца давно вже звикла зносити все, що клало на її плечі життя. Колись, в перші роки їхнього з Духом подружнього життя, вона сподівалася, що, старанно працюючи удвох, вони з часом таки виб'ються із злиднів. Вона поралася по господарству, а Дух почав їздити з дому працювати муляром на будівництві. Потихеньку почали віддавати борги. Народили Павліцу і все прагнули вирватися з бідності. Але життя завжди обертається до злидарів не тим боком: спочатку не стало роботи в своїй місцевості, далі почали припиняти будівництво в Кранському, в Любляні. З того часу, коли Дух на початку осені повернувся з Кранського, де працював на якогось англійця, на сім'ю звалилися напасті. Те, що в них було, поступово пішло у сплату за борги, за податі, за одяг. А тут ще тривога: що коли Дух серед року втратить роботу? Але Дух втратив не роботу, він позбувся життя. Одного дощового дня посковзнувся на риштуванні, і там, у Кранському, його й поховали. Духовці ж зосталося якесь відшкодування за чоловіка і кволенька Павліца. Отож жінка незабаром покинула й думати про те, щоб перекрити хату, як вони з Духом намітили.

Аж ось Павліца стала школяркою. Хоч була вона дівчинкою швидше хворобливою, ніж здоровою, але атестат принесла додому такий хороший, що Духовці завжди ставало радісніше на серці, коли, часом, витерши руки, сідала й роздивлялася його. Увечері, лягаючи спати, мати й дочка не раз, обійнявшись, плакали — чи то від щастя, чи від печалі, й самі не знали. В такі хвилини Павліца переконувала матір, що нікуди не поїде і завжди буде тільки з нею, зі своєю золотою матусею. Думка про долю батька, який пішов і більше не повернувся, міцно оселилася в свідомості жінок і переслідувала їх.

Проте декілька років вони все-таки провели нарізно: Павліца поїхала навчатися до педагогічного училища. Коли прийшли німці, вона повернулася, щоб у цей непевний час бути поряд з матір'ю й ніколи більше не розлуча-

тися з нею. До їхніх ніжних почуттів тепер долучився страх одна за одну, принесений війною, яка немилосердно розкидала людей в різні боки.

В перші роки свого вдовування Духовца привчилася скаржитися на долю, проте сьогоднішня ніч позбавила її цієї звички. Людей палили, вбивали, переслідували і гнали по світу — це зло треба було перепинити. А тому вона, Духовца, тепер готова була зробити все, що їй призначено. Її наснажували на це думки про страждання чоловіка, якого серед ночі принесли і залишили у неї в комірчині, про муки всього народу, до якого належала і вона. Духовца знала, що все зробить, що б там на неї не чигало, бо тепер настав такий час, коли недостатньо було тільки чекати і боятися за себе, за людей, за лісовиків, які знали що роблять. Кожен повинен був якось діяти. Тож і вона, Духовца, зробить усе, як би важко їй не було, а до труднощів у житті вона давно вже звикла.

Вона сиділа, прихилившись до печі, і думала про те, що тільки тривога за дочку не дає їй остаточно взяти себе в руки. Бідолашні Фанчі та Франц хоч і втратили все, проте вижили і якось укупі перебудуть воєнне лихоліття. Її ж Павліца, залишаючись у селі з нею і пораненим, опинилася ніби в капкані. Матері хотілося сказати дочці, щоб прилягла, спочила, та вона знала, що тривогу тієї ночі не забере ніяка постіль, що ні подушка, ані ковдра, скільки б у них не заривався, не допоможуть відгородитися від того, що сталося і продовжує відбуватися на селі.

Надворі тим часом припинилися блискавиці, але дощ ішов далі. Хоч струменів води, які стікали з даху, і не було видно, проте Павліца добре їх чула. І їй хотілося, щоб злива ця тривала й тривала і ніколи більше не припинялася. Дівчині здавалося, що завдяки їй вона почувала себе дещо безпечніше, бо злива прогнала німців. Пішли й лісовики. І вона ж, ця злива, занесла до їхньої хати пораненого. Голова у Павли йшла обертом, дівчину обсіли тисячі думок, одночасно вона почувала себе щасливою

і нещасною, легко всього лякалася і при цьому усвідомлювала — її захопило й понесло велике життя, про яке вона тільки мріяла, яке викликало в ній так багато здогадок, солодких і гірких передчуттів. Їй захотілося кинутися в обійми матері, але були речі, що стосувалися тільки її і скаржитися про які матері не годилося. Тож єдине, що могла б дозволити собі при ній, — поплакати від печалі та щастя. Тепер вона твердо знала, що матуся зробить усе. Її матуся воістину була золотою матір'ю і ще ніколи її не розчаровувала. В їхній хаті лежав поранений, і вони чекали на перший сигнал з комірчини, із-за зсунутих шаф, щоб негайно допомогти йому. Але ті, хто приніс його, сказали, що пораненому зробили укол і він спатиме. Чоловік і справді лежав так тихо, ніби його й не було. Та, незважаючи на це, відтоді, як він опинився під їхнім дахом, Павліцина тривога ставала все більшою й більшою. Не давала спокою і думка про те, якою страшною ціною потрапив він до них — ціною смерті двох старих сусідів.

До цього долучилася думка про Фанчі, про те, як вона трималася. Думаючи про неї, про смерть сусідів, розуміючи, яке горе звалилося на подругу, Павла знову ніяк не могла позбавитися відчуття, що Фанчі під час їхньої нічної зустрічі була не така, як звичайно. Занадто добре вони знали одна одну, щоб Павла не здогадалася — Фанчі не могла стерпіти, що Франц розмовляв з нею.

«Що ви там робите?» — це її запитання весь час зринало у спогадах, а ще сухо сказані слова: «Запам'ятай, води товаришеві давати не можна!»

Вони прозвучали як наказ і матері, і, так би мовити, загальною їхній хаті.

Але були крім них і Францеві слова, його голос, його рука, його трепетні пальці. І Павліці здалося, ніби він стояв зараз поряд з нею, говорить:

— Заради тебе, Павліцо, буду більше тут, ніж у лісі.

Ці слова скаже Франц, коли прийде з лісу. Ось що

мала на увазі Павла, коли думала, що є речі, про які не могла б розповісти зараз матері, бо вони значили, що Франц прийде не лише заради пораненого, але й заради неї.

«Матусю, матусю!» — виспівували в дівчині її затаєні надії, але слова про них так і залишилися невимовленими.

В таких думках проминула ніч, а з нею скінчилися дощ і тиша, що настала після негоди. Ледве стало розвиднятися, як знову розпочалася стрілянина. Спершу почулося декілька окремих пострілів, через якийсь час озвався кулемет, почулися вибухи мін. Жінки, задрімавши на коротку мить, прокинулися і тільки тепер до кінця усвідомили, що мають під своїм дахом пораненого партизана.

— Матусю! — тихенько обізвалася Павла й стала перед матір'ю.

— Ох, дитино! — зітхнула Духовца й пошепки додала: — Ходімо! Чатуватимемо біля дверей...

Доки мати стояла біля сінешних дверей, дівчина навшпиньках зайшла до комірчини, якусь мить дослухалася до слабкого й уривчастого дихання пораненого, мовби той намагався стримати його, потім одсунула шафу і подивилася на чорне волосся та очі. Ті напівзаплющені очі тепер весь час сліdkували за нею, ніби оцінювали, ніби хотіли її пригадати. Вона ж, знітившись, не могла сказати ані слова. Тепер, певно, стріляли тільки німці й поліцаї з Ленчєковим. Поранений, подумалося їй, мабуть, хоче дізнатися, що робиться на селі. Та за хвилину він запитав про інше:

— Ти Павла, сусідка?..

Руки дівчини, що поправляли ковдру, застигли.

— Павла,— швидше видихнула, ніж підтвердила вона і, злегка кивнувши головою, ніби здерев'яніла у чеканні.

Очі, які весь час були прикуті до неї, на мить заплющилися, можливо, від болю. Потім чоловік подивився на свою поранену руку, хотів поворухнути нею, але, як він не намагався, це йому не вдалося. З уст його зірвався сто-

гін. Голос прозвучав так само, як і попереднього ранку, коли вони з Фанчі знайшли пораненого в ущелині.

Чоловік озирнувся навколо, подивився на ікони святих на стінах, на стелю, на обидві шафи.

— Наших немає? — запитав.

Постріли тепер звучали ближче, ніби перемістилися вже кудись сюди, між хати.

— Наших? — перепитала дівчина і несподівано, насмішкувато-м'яко додала: — Сусідських?.. Кранчевих? Петєрових?

Поранений чекав на більш суттєве пояснення. І вона розповіла йому, що лісовики змушені були піти з села, залишивши його у них...

Не втаїла також і про те страшне, що сталося у Кранчевих.

— Ще зранку вони мали старих, а вже увечері осиротіли,— сказав він на це так, наче поскаржився комусь. І одразу, ніби не мав більше часу на розмову про сусідів, тому що поодинокі постріли і вибухи звучали дедалі голосніше, додав: — Тепер я у вас...

— У н а с, серед наших,— відповіла йому дівчина так, мовби виправила його.

— Серед наших, проте у в а с буде все-таки правильніше...

Павла одразу відгукнулася:

— Чому?

— Бо якби був у них, тобто у сусідів, то вже згорів би...

Дівчина не знала, що й подумати на це. Чи не жартує часом? Тому промовчала.

— Ми до всього звикли,— сказав поранений і спробував пожартувати: — Теж знаємо, як горіти...

Чи Павліца призвичаїлася до темряви, чи їй це просто здалося, проте зараз вона досить чітко побачила не лише очі, світлі й напівзаплющені, але і все його обличчя, і вуста. Ті вуста намагалися усміхнутися, однак на заваді

ставав біль. Поранений спробував підвестися, але його тут же зупинив материн голос, що долинув із сіней. Потім у дверях з'явилася сама мати і, тримаючись напрочуд спокійно, повідомила:

— Вони у селі.

Материн голос був урочистий і спокійний, і в хаті одразу зрозуміли, про кого йде мова, хто саме прийшов.

— Німці,— промовила дівчина й почала присувати шафу до шафи. Згадуючи про це пізніше, вона ніяк не могла збагнути, як зуміла впоратися з ними. Але тоді все було зроблено дуже швидко.

— Пахне горілкою,— озвалася мати від дверей.— Так і тягне нею з комірчини.

Все в хаті завмерло, поранений за шафами, здавалося, навіть дихати перестав. Павла, роздумуючи, що їм з матір'ю робити, озиралася довкола. Вікна вони не сміли тепер відчиняти...

В цю мить, таку напружену і тиху, із-за шафи почувалося:

— Розлийте горілку по столу, скрізь розлийте!

Духовца одразу принесла її з кухні й розлила по склянках і на стіл. Тепер кімната, кухня, комірчина — все сповнилося запахом горілки.

— Відчиніть двері, і сінешні — також!

Голос із-за шафи прозвучав мов команда. Жінки не знали, як їм бути, але потім Духовца так і зробила...

— Нехай собі будуть відчинені, все одно тепер не можемо їх перед ними зачинити.

Те, що вони зробили, виявилось дуже доречним. Перші ж «гості», які прийшли до їхньої хати, вловили горілчанний дух куди швидше, ніж вловили б запах бджолиного меду.

Їх було троє, і всі з рушницями. Стояли в кухні. Зачувши горілку і побачивши на столі склянки та пляшку, одразу, навіть не роздивившись по хаті, почали допитуватися про бандитів. Двоє з них, мабуть, були поліцаї, бо

розмовляли по-словенському; каліченою німецькою мовою вони спробували пояснити третьому, німцеві, те, що їм розповіли до краю збентежені, як їм здалося, жінки.

— Так, бандити були в хаті, і жінки змушені були подати їм горілку. Ті все випили,— по-своєму витлумачили поліцаї почуте німцеві.

Німець того до пуття не зрозумів, закричав, що не пив би з бандитами, і рушницею скинув склянки зі столу, від чого горілки розлилося ще більше. Поліцаї почали вимагати у жінок приховану горілку, жінки їм заперечували, що горілки у них було саму лише краплину. Оскільки Духовца виглядала надто збентеженою, то на неї напосілися дужче. Вона ж, притулившись до печі, ніби та могла її захистити, закрила обличчя руками і знай повторювала:

— Єзус, Єзус, милосердний Єзус, чого вам ще треба?

Німець ще раз почав допитуватися, чи немає в хаті бандитів. У відповідь жінки знову хитали головами і дивилися на нього. Потім щось обміркувавши, німець показав на пляшку на столі, й поліцаї приніс її йому. Німець понюхав горілку, скуштував раз, тоді ще і ще, нарешті перехилив пляшку і добряче ковтнув. Очевидно, напій вдарив йому в голову, бо він раптом почав посміхатися.

Тепер і обидва поліцаї приєдналися до нього, поналивавши собі з пляшки у склянки. Жінки, які стояли осторонь, поступово зрозуміли, що зайди тепер нікуди не підуть від горілки. Але їм самої випивки було замало, забаглося ще й м'яса. Один з них відсунув заслін і дуже засмутився, побачивши, що в печі темно.

Жінкам довелося ледве не вибачатися. Духовца дода-ла, що в них більше нічого немає— ні горілки, ні м'яса, ні хліба.

— І в комірчині пусто? — запитав поліцаї, той, що зазирає у піч.

— І в комірчині теж,— підтвердила Павла й стала на дверях, що вели туди, де був схований поранений.

Вона стояла перед комірчиною, ніби хотіла перекрити шлях до неї, і дивилася на матір. А та якось уся перегнула, звела на поліцаїв очі, в яких, здавалося, застигла мука, скривила обличчя і сумно поскаржилася їм:

— Все чистісінько забрали і пішли, ви тільки подумайте, геть усе!

Мати заплакала мовби від гніву, плач її був голосний і невинний. Павла ще ніколи не бачила, щоб мати так плакала, здригаючись і благально простягаючи руки вперед.

— Бандити? — запитав інший поліцай.

Духовца заридала ще сильніше, і поліцай почав пояснювати німцеві, доповнюючи слова жестами, що бандити пограбували жінок.

Це німець зрозумів, покивав головою, але ніяк не хотів змиритися з такою втратою. Він подивився на стелю, а тоді вказав на драбину і на горище. Це означало, що поліцаї повинні лізти туди по м'ясо та ковбасу. Але жоден з них не виявив такого бажання — вони мовчки позирали на темряву того горища, а один навіть заперечливо хитнув головою. Чи то йому не хотілося дертися нагору по крутих щаблях, чи стало жаль Духовцу, яка ще й досі схлипувала так, ніби їй серце краялося на шматки.

Проте німець витлумачив затримку обох поліцаїв по своєму: їх просто охопив страх, вони бояться бандитів на горищі. Тоді він сам ступив на щабель, примірівся і вистрілив в отвір у стелі. Всі прислухалися, Духовца з Павлою теж, і почули стукіт черепків. Німець почав підніматися по щаблях, тримаючись рівно, ніби показував, що він не боїться.

Зараз Духовці було байдуже до кілець ковбаси, які висіли під дахом за димарем. Вона думала про двох поліцаїв, таких жалюгідних, що, дивлячись на них, хотілося не схлипувати, а сміятися; здавалося, вони разом з німцем просто гралися у війну.

Проте німець на горище так і не поліз, бо в сінях

почувся стукіт чобіт, і перш ніж ті, хто був у кімнаті та кухні, встигли озирнутися, звідти долинув різкий, високий голос, який Павла вже знала і від якого по її тілу пробіг озноб. Німець на драбині спустився додолу, а полиці відійшли від столу, і всі поставали біля стіни. Той, хто прийшов і здійняв гвалт, був учорашній німець. І цього разу з ним також був Ленчев, який, ніби тінь, ані на крок не відставав від нього.

Наскільки жінки могли зрозуміти, німець ляв усіх за горілку — він кричав, що смердить, і про цьому затуляв пальцями ніздрі. Слідом за ним так само морщив ніс і Ленчев. Бачачи це, перші троє швиденько забралися з хати.

На стежці за хатою знову почувалася стрілянина. Але більш, ніж ті постріли, жінок стривожило те, що німець і Ленчев залишилися з ними. Вони походили по сінях, кухні та кімнаті, оглядаючи все довкола, ніби кожен куток міг таїти в собі небезпеку. Ленчев навіть зазирнув у піч, начебто жінки могли ховати когось на згаслому вогнищі і за глиняним посудом.

Потім він рушив до комірчини, і жінкам здалося, що у них зупинилося дихання. Але в дверях раптом завмер, мовби приріс ногами до підлоги. Ленчев відчув горілочний дух і, коли б поряд не було німця, повів би себе зовсім інакше, це жінки певно знали. Тепер же, трусонувши головою, сказав:

— Ух, горілка, сивуха! Смердить, як після бандитів! Ніби з нужника...

За інших обставин, якби у комірчині не було пораненого, Духовца йому пригадала б, як у її присутності він не раз націджував цю саму домашню горілку чи сивуху! І ніколи не комизився, а тут бач! Цієї миті, спостерігаючи оте його принохування, вона згадала його матір, пащекувату одиначку, і подумала, що нічого кращого Ленчекова й не могла народити на світ. Але Духовці раніше й на думку не могло б спасти, що того її сина доведеться

коли-небудь боятися, бо звикла жити і годуватися своїм власним хлібом. Однак цього разу справа стосувалася не тільки хліба і навіть не тільки її та Павліці!

Тим часом Павла повела себе так, ніби її зурочили,— замість того щоб піти і стати поряд з матір'ю, біля печі, вона стала на дверях комірчини, збираючись там і залишитися. Розуміла, що поки гроза пронеслася мимо, але попереду будуть ще інші грози — і вона була готова до них.

Ленчєков і німець розмовляли, постававши біля сінешніх дверей, поближче до свіжого повітря, однак те повітря було кислувате і важке від сусіднього згарища. Німець розмахував пістолетом, потім вийшов з хати, здійняв крик, видно, хотів когось догукатися.

Ленчєков же втупився у Духовцу, ніби ще раз оцінював її, потім кивнув головою — так, він уже раніше правильно її оцінив. Тепер візьметься за другу — за дівчину. І перевів погляд на неї.

— Ти, то це ти нам учора накликала бандитів? Ти знала про них? Що?

І він рушив до неї, в бік комірчини. О, вона вже добре знала ці його очі — не раз зустрічалась з ними поглядом! Тепер від їхнього виразу у неї кров застигла в жилах. Їй пригадалися останні хвилини на лу́гу перед тим, як почалася стрілянина. Але тепер у неї за спиною, за шафами, був поранений лісовик, і вона знала, що мусить витримати ті Ленчєкові очі, мусить відповісти їм, мусить чинити опір. Але слів, як і вчора на лузі, знову не було.

— Ти не пішла з ними?

Павла хитнула головою. Вийшло це якось несподівано, ніби само собою, проти її волі.

— Що, прогледіла?

Павліца зиркнула на матір, яка м'яла в руках хустку й дивилася перед себе, наче хотіла уникнути доччиних очей і залишити її сам на сам з усім, що відбувається.

— Чи прогледіла їх, чи ні — тепер не має значення,—

продовжував Ленчиков Долф.— Зате для нас це на краще.

— Ісусе! — долинуло від печі, де стояла Духовца.

Цим часом повернувся німець, і обидва, він і Ленчиков, стали перед жінками. Прикрикнувши на Духовцу, щоб не лементувала, вони наказали їй відвернутися до печі.

— Ще одне слово — і підпіратимеш стіну, як Кранічка! Та заткни собі вуха, стара, бо буде гірше!

Духовца притиснула руку до вуст, одвернулася і закам'яніла. Ленчиков ступив до Павли, смикнув за собою від комірчини в кімнату і почав голосно шепотіти, тому Духовца досить легко все чула.

— А тепер ти нам дещо розповіси. Он мати вже дивиться в стіну, то коли не хочеш стати біля неї, поведь себе розумно. Ти добре розумієш, що на вас чекає, якщо і далі так триватиме. Сама бачила, що спіткало Кранічку. Ті двоє теж нічого не знали. Тож начувайся, дівчино!

Павла зробилася ніби сама не своя — від страху за себе, за матусю, за пораненого, від думки про те, що на неї чекає. Страх став ще більшим, коли згадала про Франца, — що він про неї подумає.

І вона заговорила, але так, ніби відповідала щось зачене напам'ять, як таблицю множення.

Найперше Ленчиков хотів дізнатися про Кранчевих бандитів Фанчі і Франца, чи були вони в селі.

— Були.

— Куди поділи своїх старих? Закопали?

Павла не знала, тому декілька разів хитнула головою.

— Я ні з ким не розмовляла, ні з Фанчі, ні з Францем.

— Оце й усе, що ти можеш розповісти?

— Що ще можу сказати, коли не знаю?

— Добре, — озвався Долф через якийсь час. Тоді ніби щось передумав, глянув на німця і знову втупився в неї. — А куди вони заховали того, кого принесли з собою в село? Адже вони йшли цією дорогою... повз вашу хату? У кого його залишили?

Треба було щось їм відповісти, тимчасом як всередині у неї все завмерло від страху, що пораненого шукають. Проте, як вона зрозуміла, ні Ленчевов, ні німець нічого до пуття не знають.

— Нікого не проносили, крім обох Кранчевих. Те я ще бачила, а потім почалася злива, страшна злива. Я... я...

Павла захлипала. Ленчевов узяв її за руку і до болі стиснув пальці.

— Вчора ти ходила по лугу, а сьогодні підеш від хати до хати. Вчора від нас не втекла і сьогодні нікуди не дінешся. До ночі, цієї чи завтрашньої, той поранений бандит буде в наших руках. Або... або тут горітиме так само, як цієї ночі у Кранчевих. Перш ніж настане друга ніч, тут запалає!

Тепер Павла застогнала. В грудях так запекло від муки, що, мабуть, розридалася б, та голосу не було.

— Нічого не знаю, нічого...

Ленчевов закричав, йому урвався терпець. А німець ступив до дівчини і почав тикати їй пістолетом в підборіддя.

Ну ось, почалося.

— До стіни!

Павла поверталася, не знаючи, в який бік іти. Чи до матері? Проте, розуміла, що туди вони її не пустять. Та перш ніж вона щось вирішила, Ленчевов та німець вже схопили її, потягли з хати і там, надворі, поставили, як і казали, біля стіни.

Духовца біля печі й поранений у комірчині добре чули сердиті окрики і декілька ударів. Дещо згодом перед хатою ривком зупинилася машина. Після короткого затишшя знову долинули постріли, вже за селом, в напрямі лісу. А під хатою все чулися умовляння, доки німець не розсміявся. Потім обоє, Духовца і партизан, почули, як дівчину привели назад. Дівчина плакала, а з уст уривками злітало:

— Я хотіла бути вчителькою... вчителькою... н а ш о ю вчителькою!

Ні крику, ні ударів більше не було. Натомість вони, Ленчеві і німець, її умовляли... Потім усе роз'яснив Ленчеві голос:

— Ти станеш учителькою, нашою німецькою вчителькою! Таке щастя випадає не кожному... Окремим. Везуча ти, Павліцо!

Тут Ленчєкова солодка мова увірвалася, хтось пройшов по подвір'ю і настала тиша, навіть стрілянина припинилася. Духовца і поранений у комірчині прислухалися до тієї тиші.

Так тривало досить довго, а тоді почулися повільні Павлічині кроки, ніби дівчина зволікала. Може, з нею ще хтось був? Але двоє в хаті більше нікого не чули.

Павліца ступала так повільно, наче їй було важко йти. Спершу її кроки прошеркотіли по долівці в сінях, потім під ними заскрипіли дошки в кухні, кімнаті. Там ці кроки зупинилися, тоді почулися в напрямку комірчини. Кожна дошка озивалася під ними скрипом, хоч раніше жодна так не скрипіла. Перед шафами кроки зупинилися, ніби чекали, ніби зважувались на щось.

В цей час надворі хряснули дверцята, заторохкотів мотор і машина поїхала.

Знову запанувала тиша, яку порушувало лише тріскотіння кулемета, тепер уже оддалік. В цій тиші, яка настала і яку так гостро відчували Духовца й поранений партизан, раптом закричала дівчина:

— Матусю, я буду вчителькою... Не лякайтесь, буду вчителькою, але н а ш о ю вчителькою!

Коли німець з Ленчевим поїхали собі геть і загроза, що нависла над нею, минула, Павліца перестала себе стримувати, просто більше не могла. Відчувши, як спадає нервово напруження, вона закричала, засміялася, кинулася до матері. Повисла на ній і почала говорити. Вона повинна була розповісти їй все-все: поранений врятова-

ний, буде врятований, до наступної ночі вони вже якось його збережуть.

— Матусю, матусю, матусю...— повторювала від полегшення, що так несподівано охопило її. А тоді перейшла на шепіт, бо жодна душа не повинна була дізнатися, ніхто не смів почути про те, що було і що вони з матір'ю робитимуть далі.

— Матусю, німець погрожував, що спалить половину села і найперше нашу хату. А я, матусю, думаючи про пораненого партизана, запитала, як вони його потім знайдуть, якщо він згорить. Це їх так збило з пантелику, матусю, що вони припинили до мене чіплятися! Тоді Ленчев стиснув мене за лікоть і повернув так, щоб дивилася їм у вічі. Виглядали вони настільки жалюгідними, матусю, що я ледве не розсміялася. Бо зрозуміла, що після моїх слів вони в такий спосіб шукати партизана не будуть. Матусю,— зашепотіла Павла ще тихіше,— їм страшно, вони бояться, що не схоплять пораненого. Мабуть, це не звичайний партизан, якщо вони хочуть запопасти його будь-якою ціною... Але, матусю, я говорила, переконувала їх, що допоможу його схопити — і, як бачиш, ми не згоріли, поранений живий, і ми його врятуємо! Як ті двоє затанцювали навколо мене! Та ніхто їм нічого не розповість, і Ленчев так само нічого не вивідає — і від мене теж! Але той німець, матусю, все допитувався про мене. Ленчев йому сказав, що я хотіла бути вчителькою, і додав: «Та все сплигло за водою...» Так і сказав, матусю,— за водою! Тоді німець — він дуже хотів бути люб'язним — сказав мені, що нічого не сплигло, що ще буду я вчителькою, але їхньою, що їхній фірер нікого не забуде, і нас також, якщо допомагатимемо рейху. Матусю, я ледве не розсміялася, які ж вони обидва дурні, бо не зрозуміли, чому я раптом виявила таке бажання. Послухай, матусю, я, Павла Дух — і німецька наймичка! Ейн, цвейн, дрей — ти тільки-но послухай це! Вони подумали, що я зраділа їхньому німецькому щастю, а я зраді-

ла своїй удачі й своєму розуму. Я ще раз стала біля стіни в профіль. І німець сказав, що я народилася справжньою арійкою. Доки оті двоє так розбазікували, мене, матусю, весь час тривожило, що так довго затримуються біля хати і щоб не залишився Ленчеків. Але вони поїхали... Поїхали, матусю! Я так змучилася, поки їм брехала і поки вони мені повірили, що від щастя мало не сіла долі, сили в ногах більше не було. Я ледве-ледве дійшла до хати...

Павла все ніяк не могла скінчити. Між тим Духовца присіла на стілець, і коли Павла зажадала почути її думку, тільки й спромоглася підняти руки і помахала ними так, ніби замірялася пливти.

— Бідна моя дитино, давай собі раду сама, бо тут я тобі нічим допомогти не можу.

— Що з тобою, матусю?

Павла ступила крок до неї. Подивилася на матір (тим часом настав день, і все було добре видно), подивилася на зморшки довкола материних уст, потім охопила поглядом всю її, змучену до краю, що сиділа перед нею на стільці.

І Павла відчула такий жаль до нещасної матері і до самої себе, що їй страшенно захотілося заплакати. «Занадто багато говориш, стільки всього наплела... Що, що з тобою, нещасна жінко?»

Духовца хитала головою, ніби нічого не могла зрозуміти, так багато всього було.

— Матусю, про що ти думаєш? — притишено вигукнула Павла.

— Ти сама знаєш...

Духовца замовкла, начебто вже все сказала і далі говорити не збиралася.

— Матусю?!

Знову мовчанка. Павліца простягнула до неї руки в благанні:

— Матусю, я тебе на колінах проситиму: скажи щось мені.

— Не треба, не треба,— тихим голосом озвалася Духовца.— Не треба було заради мене брехати німцєві, Ленчековому покидьку і взагалі нікому. Найгірше, що вони можуть з нами зробити,— це вбити нас.

— А поранений партизан, матусю! — тихо запитала Павла через силу.

— То мовчала б!

— Мовчала, мовчала...— тепер Павла розсердилася.— Щоб згоріти, матусю?

— Я вже сказала,— відповіла мати, і після того ані слова більше не зринуло з її вуст.

Дівчина заметалася по хаті: ходила з кухні в сіни, тоді в кімнату, складала руки, хапалася за голову. Потім метнулася до комірчини і, зібравшись на силі, швидко відсунула шафу.

Одразу повинна була б побачити ноги, але постіль здавалася пустою. Від несподіванки Павла так різко нахилилася вперед, що замалим не впала. І тут, в узголів'ї, між шафою і стіною, вона побачила пораненого. Він напівсидів, притулившись спиною до дерев'яної спинки ліжка, в руці, занесеній над головою, тримав гранату. Інші гранати лежали перед ним на розстеленій ковдрі; там же, прикладом до грудей, лежав і автомат. Словом, все було приготоване для тих, хто з'явився б із-за шафи.

— Що, що? — скрикнула дівчина, намагаючись роздивитися наполоханого чоловіка, але очі її тривожно бігали по довколишніх предметах.

— Німці? — коротко запитав чоловік.

Павла почула його дихання. Як глибоко він дихнув перед тим, як прошепотіти це слово!

— Ні,— сказала,— їх більше немає. Забралися геть...— вона спробувала посміхнутися, щоб розвіяти його страх чи тривогу, сама не знала, чого було більше на його обличчі. Їй хотілося розповісти, як вдалося позбутися німців, але після розмови з матір'ю не змогла цього зробити.

— Забралися геть? Вони повернуться?

— Вони поїхали в село.

Нічого іншого сказати йому не могла. Обоє мовчали, тільки дихання пораненого ставало все уривчастішим. Трохи згодом, стримуючи його, чоловік запитав:

— Ти їм щось сказала про мене?

Кожне слово вколело як голка. Павла промовчала, відчуваючи, що не зможе відповісти. Вона декілька разів кліпнула повіками, потім несподівано піднесла долоню до обличчя і до болю здавила нею підборіддя, пильно дивлячись перед собою. Вії більше не тріпотіли, хоча на очі щось ще набігало.

Із зусиллям перемагала себе, щоб не захлипати.

Очі, які дивилися на неї, широко розкрились від здивування. Вона стримала себе. Поранений знову обізвася.

— Дівчино! — нетерпляче прошепотів. Павла дивилася на нього, але не бачила.

— Що ви там наплели? — На мить затнувся, а тоді все одно сказав так, як думав.— Зі старою?

— З матусею?

— З матусею чи з бабусею — що понакручували? Про що ви сперечалися?

Павлі знову забракло на слова від образи за матусю. Не знала, що їй відповісти на таку кривду.

— Вам, жінки, немає чого боятися за свою стару хатину.

Павла подумала, що тепер поранений, мабуть, уже все сказав. Тим часом він, зігнувшись навпіл, зовсім перебрався з узголів'я ліжка, і тільки рука з гранатою все ще лежала на автоматі, ніби охороняючи його.

— Кого ви боїтеся? — запитала Павла.— Чи не мене?

Вони разом подивилися в бік кімнати, немов хотіли покликати на допомогу матір. Але їй не було ні в кімнаті, ні на кухні. Хоча це не має значення, подумала Павла. Мати пішла з хати, залишила її саму. Нехай би тепер повернувся Ленчеков чи німець, забрали її і погнали від села до села... Але далі домислювати Павла більше не

могла й не хотіла. Досить з неї того, що вчора відбувалося на лузі на очах у всіх. Більше їй такого не витримати. І нехай її поставлять біля стіни, нехай прикінчать, а про хату, хай би й згоріла, вона більше не думала, не сумувала, занадто далеко вона, Павла, була тепер від усього цього. Ні, вона цього не витримає, не може більше стільки зносити!

Павла відчула себе мученицею, від чого на душі солодко занило... Вона терпітиме, терпітиме... У грудях щось давило, все сильніше й сильніше, і, не витримавши цього, вона захлипала, спершу потихеньку, а далі дужче, бгаючи фартух, ніби хотіла заткнути ним собі рота.

Це скидалося на якийсь кошмарний сон, від якого Павла не могла пробудитися. Вона знала, що зробить все для лісовиків та пораненого партизана, зробить саме вона, Павла, і ніхто інший, була щаслива від самої думки про це. Однак тепер, коли на селі німці й поліцаї, вона не знала, як і чим допомогти. А ці двоє, що були з нею в хаті, мати і поранений партизан, відсахнулися від неї, як від чуми.

— Що робити? Що робити? — повторювала дівчина в тупому відчаї. І раптом побачила, що білі пов'язки на грудях і нозі пораненого закривавилися. А сам він дихав так важко, немов сили його вичерпалися. Що робити?

Вона почала поправляти йому ковдру, наче хотіла забути про ці свої думки, перебороти себе.

— Я повинна вас перев'язати,— сказала пораненому.

Він дивився на неї, весь час тримаючи здорову руку на зброї, дивився так, ніби не міг зрозуміти.

— Для кого ви мене хочете перев'язати? Чи не для німців?

Павла продовжувала поправляти постіль. Їй пригадалося, як учора вона була в захопленні від нього, пригадалося його волохаті руки. І вона тихенько заплакала.

— Павло!

Голос, який її гукнув, належав матері, і пролунав він так близько, майже поряд з нею, що вона здригнулася.

Павла хотіла закричати: «Матусю!», хотіла кинутися матері в обійми, але коли озирнулася, то побачила, що мати тримається якось напружено і показує їй головою, нехай, мовляв, вийде в сіни. Це означало, що мати сама залишиться біля пораненого, а Павла стане на варті біля дверей.

Вона пройшла повз матір, ніби поступалася їй дорогою, і негайно вийшла геть. Трохи раніше, коли поралася біля чоловіка, їй здалося, що вона зрозуміла його поведінку — адже він був поранений, немічний, відданий на їхню з матір'ю милість і немилість. А тепер її раптом охопила образа, бо все це виглядало так, мовби її просто вигнали.

Надворі стояв ясний ранок. В такий час сніданок вже давно мусив бути готовий. Вона зупинилася перед напіввідкритою пічкою, але в ній нічого не варилося, не було помітно і ніяких приготувань до цього. Незапалене вогнище виглядало таким чужим, ніби того ранку Павла вперше завітала до цієї хати. Іншим разом вона метнулася б і все зробила б замість матусі, яка, мабуть, залежалася,— проте хіба таке могло трапитися? — але зараз вона пройшла повз пічку так, наче та пічка її ніколи не цікавила. Пройшла через сіни, взялася за двері і повільно, так що вони аж запищали, відхилила їх.

Стежка, що вилася повз хату, була порожньою. Тільки на сусідньому подвір'ї, неподалік від сизого згарища, під деревом копирсалися свині. Ті свині підходили до згарища, а тоді з вереском бігли назад. Павлі аж перехопило в грудях, коли невідомо чого спало на думку, що сусідка-покійниця негайно вигнала б звідси цих тварин, якби її вночі не витягли з вогню і не віднесли кудись.

На горішньому краю села, біля церкви, Павла побачила грузовик і декілька солдатів, які підштовхували його, щоб зрушив з місця. Ранок був тихий, вона почула, як завівся мотор, побачила, як солдати залізли у кузов, і машина

почала розвертатися. Дівчина відступила в глиб сіней, щоб солдати її не помітили, зачинила за собою двері, перечекала, доки вони проїхали повз їхню хату й завернули за школу.

Вона трохи звеселіла, але відчула, що далі таке напруження вона не витримає. Прагнула тільки одного — тиші і спокою. Хоча б один день не бачити тих гармат, не чути стрілянини!

Найбільшим щастям для неї зараз було, що ніхто більше не проїздить мимо і що солдати поїхали геть. Лише час від часу далеко, десь у глибині лісу, лунали постріли. Павла відчула, як її охоплює сонливість. Змучені за попередні день і ніч очі ще все бачили, вуха ще могли сприймати поодинокі постріли і далеке тупе скрекотання кулеметів з лісу. Проте сон сповивав її все більше, змучений розум вимагав відпочинку. Якась солодка слабкість поступово огортала голову і лягала на груди.

Вона не знала, скільки часу проминуло в такому блаженному покої. Отямилася лише тоді, коли відчула на собі чийсь руку. Та рука пройшлася по хустці на голові, по обличчю і зупинилася на плечах. Павла побачила матір і подумала, що, мабуть, цілу вічність простояла отак, широко розплющеними очима пильно дивлячись на хати, на стежку і не бачачи нічого. Та хоча все це тривало, як виявилось, дуже короткий час, вона почувала себе так, ніби відпочила. Зачекала, поки мати зачинить двері на засув, а тоді пішла слідом за нею спокійно, немов якось бездумно, ніби її розум ще й досі спав. Але горілчаний дух, який тепер справді віддавав тухлою закваскою, повернув її в страшно реальний і небажаний день.

Павла ледве не запитала, чи не привиділося їй все, що сталося нещодавно з ними, чи не було це тільки несподіваним і тяжким сном? Але мати відсунула шафу, і вона побачила очі, які чекали на неї, руку, яка хоч і лежала на ковдрі, проте, здавалося, кликала її до себе, вказувала, щоб сіла поряд. Чоловік більше не був закривавленим,

очевидно, мати перев'язала його, бо пов'язки були білі, свіжі, і злегка пахло хлороформом. Чи, може, тут побував лікар? Але як він пройшов крізь двері повз неї? Та дівчина нічого не запитала, бо в останню мить пригадала, що їй не довіряють. Однак думка про це більше не тривожила її так, як раніше.

— Павліцо,— почав поранений. Дівчина, яка ще дивилася на його волохату руку, швидко відвела погляд, злякавшись, що забула і про матір, і про самого партизана.— Павліцо, скільки часу вони тобі дали?

Дівчина мовчала, а очі її знову блукали по його руці, ніби заплуталися у волоссі на ній. Тоді поранений відповів сам:

— Вони сказали — до ночі або до завтрашнього дня, чи не так?

Павла кивнула головою.

— Присядьте, Духовце! — мовив поранений, але мати хитнула головою і стала за дочкою.

— Після того вони прийдуть сюди?

— Ні,— поспішно відповіла Павла.— Я сказала їм, щоб сюди не приходили.

— Значить, ти мусиш кудись піти?

— Ленчеков сказав, щоб прийшла до школи чи до хати священника. Він буде там.

— До завтрашнього дня? До ночі? — перепитав поранений ще раз.— До якого часу ти повинна з'явитися туди?

Запала мовчанка, ніби кожен задумався про своє. Проте їхні думки раптом перервали швидкі кроки поліцейського патруля, тінь від якого проповзла спершу по комірчині, а тоді по хаті. Павла хотіла підвестися, але рука пораненого притиснула її руку до ковдри.

— Ані з місця! — прошепотів голос від узголів'я, наказуючи це матері.

Всі напружено прислухалися, аж поки кроки затихли. Після того ще якийсь час стояла тиша. Потім поранений партизан відкинувся головою на подушку і мовив:

— Патруль.

— Та я зачинила,— сказала мати, але, на думку Павли, сказала недоречно, бо тепер все це не мало ніякого значення.

— Павліцо,— знову звернувся до Павли поранений.— Павліцо, і я, і матуся — ми тобі довіряємо.

Духовца зітхнула.

Так, Павліца знала, що їй довіряють, хоч раніше чоловік, можливо, і не зовсім довіряв, знала також, що він припинив розмову тому, що хотів дізнатися, чому вона повеселіла і більше не тривожиться. А тепер йому було жаль, що завдав їй образи. Проте від цього вона не стала щасливішою, нічого не сказала у відповідь, тільки схилила голову і дивилася на перехрещені дошки на задній стінці шафи.

— А тепер, Павліцо, ти одягнешся і підеш... підеш, звичайно, як тільки це можна буде зробити, з села. Все свідчить про те, що за тобою не слідкуватимуть,— лісовик затнувся, ніби мусив ще раз все обміркувати. Думав він, здавалось, цілу вічність.— Сподіваюсь, ти ще завидно доберешся до лісу. Спершу підеш у Верхнє до кравця Мартіна Куколового, того, що трохи накульгує, і скажеш, що тебе прислав Матіяш...

Вона пильно дивилася на нього й чекала, чи не скаже ще чогось.

— Це і все, Павліцо, тільки ще отримаєш записку, віддаси її в лісі, куди тебе переправлять від мого імені, але боронь боже, щоб записка потрапила до рук німців чи Ленчекова.

Павла вражено підхопилася.

— Ні, я не мав на увазі, що ти їм можеш її занести, та все може трапитися. В такому разі ти її, звичайно, проковтнеш. Там, у лісі,— вів далі поранений більш довірливо, проте досить владно, що її дедалі більше зацікавлювало,— там, звісно, все розповіси — і про те, що хотіли від тебе німець і Ленчеков, і що... і що ти їм пообіцяла... що

ти їм, ясна річ, змушена була пообіцяти. Вони там у лісі повинні це почути. Ось так, Павліцо...

Вона кивнула головою так, ніби не дуже добре зрозуміла, чому все те повинна робити. Потім підвелася, рушила з комірчини і знову повернулася до шафи, щоб вислухати все до кінця.

— А тепер іди і приготуйся! Я ж тим часом напишу записку...

Павла пройшла через комірчину і кімнату, походила по кухні і в сінях, озираючись довкруг, потираючи руки і не знаючи, куди себе подіти, з чого розпочинати готуватися. Вхідні двері були все ще зачинені на засув, за хатні справи так ніхто і не брався. Тим часом мати заметушилася довколо неї, бо година, коли Павла повинна була рушити в путь, наближалася.

Чи вона побачиться ще з матусею? Чи стоятиме їхня хата?

Про пораненого партизана Павла не думала, наче він перестав для неї існувати.

* * *

Стояв теплий ранок. Ще цілу годину Павла провела вдома і вирушила в дорогу тільки близько полудня. Здавалося, час тягнувся надзвичайно довго й напружено. І Павла поступово сповільнювала ходу. Зупинилася відпочити тільки поблизу потоку. Тут вона спустилася зі шляху до скель біля води і присіла навпочіпки. По той бік потоку була розщелина у скелях, куди вона заховала гранату, яку тепер хотіла забрати. Згадавши про неї, Павла вирішила взяти її, коли піде до села і потім у ліс. Сьогодні вона не лічитиме подумки, як минулого разу, бо страх, який її переслідував, тепер, здавалося, назавжди сплив за водою.

Дівчина звеселіла, що нарешті дісталася до води і що вона тут сама. Тепер її не бачили поліцаї, ніхто її не

переслідував і не змушував кудись іти. Звідси вона піде за власним бажанням — піде у Верхнє і у ліс, де зустрінеться з Францем і віч-на-віч розповість йому про все.

— Тобі не доведеться йти в село,— скаже йому,— бо я сама прийшла. А Матіяша заберуть інші. Проти вас готується справжня війна — поліцаї почали зводити укріплення навколо села.

Все це вона бачила на власні очі, про що і збиралася розповісти йому.

Вода біля ніг — задля такої подорожі вона взула нові черевики — приємно хлюпотіла, текла і переливалася, як її думки, яких ніщо більше не стримувало. Павла скинула черевики і зняла панчохи. Це була її єдина нова пара шовкових панчіх, які вона не знала для чого берегла. Мабуть, для цього дня і для лісу. Коли почала вдягатися, піймала на собі материн погляд. Мати промовчала, нічого не сказала, і Павлі від цього все стало байдужим. Тільки тепер вона усвідомила, що збирається ступити на якийсь, тільки свій власний, шлях.

Вона побовтала ногами на глибокому місці поблизу корчів і відчула освіжаючу прохолоду. Тоді нахилилася, похлюпала ще й руками, а далі, припіднявши спідницю, залізла у воду по коліна і заходилася мити ноги. Коли вона жила в гуртожитку, дівчата захоплювалися її ногами, та й сама вона не раз із задоволенням дивилася на них, бо були вони в неї довгі і стрункі,— мабуть, вдалася цим у матусю.

Йй захотілося роздягтися й поплескатися в прохолодному потоці аж до дрижаків. Але на тому боці, від села, могли дивитися поліцаї... Павлі хотілося освіжитися, змити з себе тривожний ранок, коли вона чекала, доки буде готова записка і можна буде взяти хустку й піти. Спершу вона відчувала образу і цікавість, а далі, коли ранок поступово минав, їй все збайдужіло. Вона ніяк не могла дочекатися від пораненого записки. На те були причини: хоч папір і був цупкий (Павла чула, як він голосно шелес-

тів), проте писати на ньому чорнилами не можна було — воно розповзлося б, якби папір відсирів. Тож довелося шукати твердий чорний олівець. Потім Духовца підпорола піджак на грудях і прилаштувала там той папір, загорнений у полотно, за допомогою кнопки, пришитої зсередини.

— В цьому місці тебе ніхто не обшукуватиме,— сказав поранений,— занадто ти ще молода.

Справа з тією кнопкою так затягнулася, що Павлі стало смішно. Даремно вона боялася, що німці почнуть ламатися до них у двері — ніхто не прийшов ні з поганим, ні з добрим словом. Повз їхню хату стежиною декілька разів проходили поліцаї, патруль, проїздили грузовики, іноді з'являвся хтось з односельців. Люди обходили стороною спалене дворище Кранчевих, ніби не наважувалися наближатися до нього, і тільки іноді котрась з жінок зупинялась на мить. Звісно, жінки знали про горе, що спіткало Павлиних сусідів, а от про нього ніхто не знав і не повинен був дізнатися!

Духовца затопила пічку і почала готувати корм для свиней. Потім подоїла корову, процідила і закип'ятила молоко, поставила його на столі перед Павлою, але та до нього й не доторкнулася.

Записка, написана партизаном і вже зашита в її піджак, Павлу майже не тривожила. Мучило її інше — отой наказ партизана. Навіть уявити собі не могла, як розповість там, у лісі, про все, що з нею трапилось. Але тут її думка зупинилася на Францеві.

— Я знайду його,— вирішила і раптом відчула, що все ще може обернутися добре.

Звичайно, було б непогано, якби він все-таки прийшов з лісу.

— Через Матіяша... а також заради тебе, Павліцо!

Спогад про це сповнив її очікуванням і зробив до краю нетерплячою. Проте вона чудово розуміла, що вдень він аж ніяк не може з'явитися у селі,— занадто багато воро-

гів тут. Треба було чекати ночі. Але до тієї ночі ще так далеко, як до вічності, тож занадто ризиковано залишатися тут, де щомиті на неї і Франца чигає небезпека.

Павла почала збиратися в дорогу. Відчинивши шафу в комірчині, порпалася у своїх речах, однак її ніщо не задовольняло. Духовца декілька разів пройшла повз неї, але ні словом не обмовилася про оте доччине збирання — ані про штани, які віднедавна почала носити Павла, ані про шовкову білизну.

— Що відбувається з бідолашним дівчам?

Разом з тривогою за дочку зростав і жаль до неї, своєї єдиної дитини. Тому перш ніж Павліца покинула рідну хату, маючи зашитий в піджаку папір, мати раптом зачинила двері в кімнату і на кухню, стала перед нею — дівчині навіть здалося, що вона зараз впаде на коліна, — і голосом, сповненим благання, тихо промовила:

— Йди звідси, Павліцо, йди і не здумай повертатися заради мене, старої непривітної жінки! Якщо ти підеш, мені буде якось легше прихистити того чоловіка, тому не тривожся, не бійся за мене... — ні за мене, ні за нього.

Дівчина тільки мовчки дивилася на матір, бо що могла б відповісти на ті одвічні материні передчуття.

— Та й люди допоможуть, так що не бійся! — продовжувала Духовца. — І їм там, у лісі, скажи, щоб не тривожилися за пораненого! А тобі ще раз, дитино моя, повторюю — не здумай повертатися назад у це пекло...

— Авжеж, матусю, авжеж, — ледве спромоглася відповісти Павла, рішуче зробила крок назад і пішла геть, щоб не розплакатися. Одрозу поблизу хати наштовхнулася на поліцаїв, які зі зброєю в руках і гранатами за поясом, в картузах, зсунутих набік, пройшли повз дівчину довгою шеренгою і не звернули на неї ніякої уваги. Павла з полегшенням подумала: добре, що матуся не вийшла услід за нею і не бачила цього.

Вона завернула за хати і пішла поза ними — своєю і Францевою — старою дорогою. Подумала, що треба бу-

ло б прихопити з собою кошик або відро, раз іде до уловини, але заспокоїла себе тим, що нині, коли вона вдягнена по-святковому, цього можна й не робити.

Біля крайніх хат Павла побачила поліцаїв і грузовики. Тут щось будувалося. Нараз почула свист і не знала, зупинитися чи ні. Не зупинилася, але ніхто її не окликнув, не перепинив. Значить, свиснули услід просто так. Разом з тим відчувала, що не заспокоїться доти, доки не дістанеться мосту і уловини за ним. І ось перед самісіньким мостом вона таки й справді налетіла на патруль.

Він складався з німців і поліцаїв, які добре розумілися між собою. Вони почали вимагати, щоб показала дозвіл на вихід з села. Але Павла такого дозволу не мала і нічого про нього не знала. Бачачи, що робити нічого, вона замовкла і повернулася до них спиною, однак нікуди далі йти не посміла. Як тепер бути? Схоже, що її взяли в полон. І тут, згадавши про німця і Ленчекова, вона зважилася назвати ім'я останнього.

Чому ж не сказала про нього раніше? Чому вийшла з села без дозволу? Вся ця справа чим далі, тим більше почала здаватися ворогам підозрілою. А тому Павлу завернули назад, і німецький солдат повів її до комендатури. Вона знову йшла повз рідну оселю, повз спалене сусідське обійстя і з острахом думала про те, аби матінка не вийшла з хати. Але за вікнами було пусто.

Солдат привів її до хати священика, де тепер містилася комендатура. Долфа там не було, зате був німець, той самий, що разом з Долфом погрожував їй пістолетом. Спершу їм ніяк не вдавалося порозумітися. Павла намагалася пояснити німцеві те, що придумала дорогою сюди,— що Франц її коханий, що він комісар, і, зрозуміло, від нього вона легко могла б довідатися, чи поранений партизан ще й досі в селі.

Німець вислухав, потім несподівано декілька разів рішуче кивнув головою і зник у темному двірному отворі сусідньої кімнати.

Колись вона разом з іншими чекала тут на священика, а тепер з кімнати вийшов німець з аркушем паперу, на якому було щось надруковано і стояв підпис.

— Чекатимемо на тебе протягом двох діб, як до того часу не повернешся, можеш не приходити взагалі! — пригрозив німець. Сказав він це по-німецькому і показав два пальці на одній руці і один на другій. Той палець на правій руці означав найгірше... Німець показав, як зав'яжеться петля, як натягнеться мотузка — і це означало вішання, смерть, яка загрожуватиме старій, коли не повернеться вона, молода.

Павліца покивала головою, надаючи своєму обличчю виразу задоволення, ніби вона цілком оцінила такий дотепний жарт, і рушила з хати. Спускаючись дерев'яними сходами, що поскрипували як і завжди, дівчина згадала про старого священика, вигнаного звідси німцями, згадала, який священний трепет охоплював її та інших дівчат, коли вони ступали на ці східці. Проте цього дня в неї у грудях було тісно зовсім від іншого трепету — страху, що її охопив, страху від жартів зі смертю, яка не знала милосердя. Вона пошкодувала, що вдома ні про що з матір'ю не порадилася. Так і залишила село, пройшовши повз хату і не глянувши на вікна.

Поліцаї біля мосту по черзі з усіх боків роздивилися той папір, потім повернули його Павлі, і вона рушила далі.

Але та тиснява в грудях так і не минала, супроводжувала її, доки йшла через луг, доки відійшла подалі від шляху і досягла нарешті потоку. і тепер їй лише хотілося побути на самоті, бути тільки одній, одній, одній...

Сонце тим часом піднялося високо — була вже перша година пополудню — і, пробиваючись крізь густі вільхи, зблискувало по воді, відблиски якої тремтіли на сірих, порослих мохом скелях. На мілководді, там, де вода була спокійна, декілька тоненьких променів пробилось крізь поверхню і вигравало на піску.

День потроху минав, а Павла сиділа біля потоку, зачарована його шумом, і кидала у воду камінці, збурюючи її. Була вона до краю розтривожена, а тому її око зараз шукало тільки спокою, хотілося бачити тільки оті промені в глибині. І цієї миті вона боялася одного — щоб не здійнявся вітер і щоб вільшане листя не загасило тих променів на піщаному дні.

Думки, що тривожили Павлу зранку, відлетіли кудись геть, а натомість її поступово забрав у полон оцей дитячий страх за долю сонячних променів: щоб не потухли, не згасли, тільки щоб не згасли...

Але потім минувся і цей невеличкий дитячий страх, помер разом із промінням — у вільхи таки залетів вітер, і вони затрепетали листям. По голих ногах потягнуло холодом. Все це нарешті вивело дівчину з її сонної замріяності.

— Оце то добре, ледве не заснула,— сама собі з докором сказала Павла і почала натягувати на ноги панчохи. Нарешті підвелася й усміхнулася від думки, як вона зараз, певно, смішно виглядає. Але ще недоладнішою здалася сама собі, коли погляд її впав на скелю з того боку потоку і вона згадала про заховану в ній гранату. Виходить, знову доведеться знімати і одягати панчохи, бо з'явитися до лісовиків без гранати вона не могла.

Отже, Павла ще раз стягла панчохи, знову прохлюпала по воді туди-назад і повернулася з гранатом. А далі добре обтерла ноги, щоб легко натягнулися панчохи, і взула черевики. Тепер вона не повинна була баритися жодною хвилиною, коли хотіла вчасно дістатися до Верхнього. Занадто довго займалася вона собою, але це, мабуть, тому, що тільки холодний потік пожалів і прихистив її.

Дівчина заховала гранату в кишеню піджака і оглянула себе, чи не помітно, часом, чогось. Проте тепер, ідучи до Верхнього, вона могла зустріти хіба що лісовиків, бо всі німці і поліцаї нині були біля села і щось там копали. Навколо було спокійно.

Шлях до Верхнього вона знала і тому легко прямувала пувіцем через ліс і вздовж потоку. Взимку вони тут каталися на санчатах. Нагору доводилося дряпатися так, що аж коліна боліли. А коли спускалися покрученою дорогою вниз, пролітаючи повз дерева і кущі, то аж дух забивало від страху. Сніг тут сягав до пояса, але не його треба було боятися, а льоду. Якось біля лісопильного заводу їх з Францем так закрутило на слизькому і кинуло через кучугуру, що вони потім ледве живі залишилися. Ніколи не могла вона до кінця зрозуміти, які почуття її охопили, коли побачила, як Франц навколішках виповзав зі снігового замету, коли потім кинулася до нього, щоб розтерти його снігом, вичистити той сніг із-за коміра.

Вона ще топталася по снігу, коли почула крик Фанчі:

— Божевільна! А якби, шию зламала! Чим ти думала, коли вдруге попхалася сюди, до Верхнього!

Фанчі подряпалася і тепер перев'язувала собі коліна. Поки поверталися додому, не перемовились ані словом. Франц за спиною у Фанчі пересміювався з Павлою щодо сестри.

Але тепер стояла спека, поперек потоку лежали обпалені колоди, що раніше були запрудою, біля якої влітку купалися. Павла любила сидіти у воді доти, доки по тілу не починали бігати мурашки. І коли її намагалися витягти з води, вона здіймала лемент: «Не руште мене!» Тепер та запруда стояла висохла — вода прорила собі дорогу під припасованими поперек колодами.

Павла зупинилася поглядом на спаленому лісопильному заводі і на воді під запрудою. Але це тривало одну мить, і вона поспішила далі вгору, обминаючи завод, і остаточно зігрілася. Ще напередодні вона, напевно, побоялася б пройти біля цього згарища, а нині була щаслива, що вирвалася із села. Йдучи, придумувала, як буде викручуватись, якщо раптом зустрине німців, обмірковувала, що скаже лісовикам.

Проте всі ці її турботи виявилися зайвими, бо до Верх-

нього не зустріла ні німців, ні лісовиків. Першою, на кого вона натрапила, була жінка з кошиком, повним соняшників, який несла на голові. Жінка зупинилася, притримала кошик руками, озирнулася на Павлу і якийсь час дивилася на неї.

— До кого чимчикуєш? Чи не до кравця? — запитала нарешті, ніби хотіла переконатися у своїй здогадці.

Павла кивнула їй головою і відповіла, що прийшла сюди, аби дещо пошити.

— І звідки ж ти прийшла? З долини?

— Так, з долини.

Павла назвала село.

— Там тепер німці? О, Єзус! — швидше сказала, ніж запитала жінка і заохала.— Чия ж ти?

— Духова.

Вони йшли кожна по своєму боці стежки, все більше наближаючись до хат.

Жінка знову зупинилася, щоб придивитися до Павли.

— Ти часом не Духовчина?

— Духовчина, Духовчина...

— Так, це тієї бідолашної Духовци, чий чоловік убився! — промовила жінка і рушила вперед.

Потім через декілька кроків вона, мовби щось обдумавши, підійшла, тримаючи кошик обома руками, до Павли і тихо сказала їй:

— Зачекай-но і послухай, що тобі скажу! Тут скрізь є очі! Ти йди прямо до колодязя, його звідси добре видно, третя хата за ним, на ній є вивіска — там і живе Куколов. Не помилишся, бо біля тієї хати завжди повно дитлахів. Щасливо!

І жінка з кошиком, яка була вже немолодою, десь одних з мамою літ, потихеньку подибала собі далі по стежці поперед дівчини.

Батька Павла майже не пам'ятала, і ось тепер раптом відчула, що він, який уже стільки років був мертвий,

допоміг їй — адже жінка їй повірила, знаючи про неї тільки те, що вона Духова дочка.

І вдруге того дня покійний батько став їй у пригоді — цього разу вже у кравця. Вона знайшла ту хату з вивіскою, де в сінях, у кухні і в кімнаті справді було чимало жінок та дітей. Чоловік, худий і високий, з дещо видовженим блідим обличчям, що якимсь ривками снував від машинки, на якій шив, до столу, аби відпрасувати комір, спершу навіть слухати нічого не хотів про те, що ще хтось приніс йому шиття. Він узагалі для прийшлих не шиє, а за таких часів і поготів не шитиме! В кімнаті було повно дітей, малих і шкільного віку, і Павла не знала, як би йому сказати про пораненого партизана, про те, що вона прийшла від Матіяша.

— Я Духова,— промовила вона якомога тихіше.

Кравець швидко зиркнув на Павлу, потім ковзнув поглядом по кімнаті — скрізь натикався на дітей, підняв праску над тканиною і закричав:

— Куди знову поділися ножиці? Коли нарешті принесете їх мені? Чому ви ще й досі тут?

Старші діти забрали менших і пішли один за одним через двері. Той, що йшов останнім у тій шерензі, ухопився за гачок і потягнув двері за собою.

Кравець поставив праску на перевернуте глиняне блюдо, посунув убік піджак, що лежав на столі, і показав Павлі на ножиці. А тоді усміхнувся, дивлячись на неї, і сказав:

— Я знав його, Духа, він зводив стіни і убився. Колись я йому теж шив, коли він одружувався! Дивись-но, яка дівчина в нього виросла, а його самого й немає, от біда.

Але незабаром розмова перекинулася на інше. І зробив це сам кравець.

— Ти прийшла сюди заради лісовиків? — тихо запитав.

Павла була дещо вражена цим його запитанням. Та й як тут було не розгубитися? Тому вона мовчала, не знаючи, що казати. Хоч поки що вона була тільки з

Куколовим, а вже почувалася ніби серед лісовиків, і тому не повинна була вагатися. Тож вона розповіла йому, що прийшла від Матіяша.

— Тобі, певно, будуть потрібні ножиці? — запитав її кравець, трохи зачекав і, коли вона йому кивнула, усміхнувся.

— Я ні про що не знаю, еге ж? Бо може статися, — закінчив він думку, — що одного разу який-небудь чорт розголосить, тоді придуть по мою душу і розпорють мене разом з моїми гудзиками, піджаками і таким іншим.

Тим часом Павла вже скинула піджак. Куколов трохи пройшовся по ньому пальцями, швидко розпоров по шву і відрізав загорнений у тканину папірець. Відійшов з ним до вікна, де на підвіконні стояла коробка з гудзиками, і заховав його чи в неї чи ще кудись. А тоді сказав:

— Це не для мене, а для кур'єра.

Павла хотіла сама зашити піджак, але Куколов не дав їй цього зробити.

— Ось мене розпорють, — вів далі він, ніби розмовляв сам із собою, — і не знайдеться такого кравця, щоб мене зашив... Так-то, а бідолашний Дух усе думав, що роботою якось зарадить собі. І такий вже він був до всього завзятий. Тільки одного так ніколи й не зрозумів, що та бісова робота нічого дати не може...

І він заходився прасувати комір. У кімнату знову понавивалися діти. Ножиці ніхто з них не приніс, але ніхто нічого й не запитав, коли побачив їх у батькових руках. А Павла намагалася розповісти далі, як тяжко, в руку і спину, був поранений Матіяш і як його принесли в село на ношах. А от про те, що Матіяша знайшли вони з Фанчі і що він лежить у неї вдома, про це Павла йому не сказала ані слова.

Так само й кур'єр нічого не дізнався про Матіяша.

Прийшов він уже коли споночіло, під час вечері. Павла вечеряла разом з кравцевою родиною, наминаючи з апетитом пізню зелену квасолю, що лежала на глиняному

блюді. Всі діти, аж до найстаршої дочки, яка була на півголови вища за матір, але не така сильна, кряжиста, їли зі спільного блюда. Тільки найменшого годувала мати. Куколов час від часу ляскав їх по руках, бо йому здавалося, що діти поводять себе не досить пристойно перед гостею з долини, аж поки Куколова сказала залишити їх у спокої, бо вони, звісно, ще діти, і підсипала квасолі з горщика. Вона була ледь приправлена жиром і оцтом, але Куколови навертали її й так.

Кур'єр знав Матіяша і тому хотів про нього довідатися. Він уже чув, що того сильно поранено, але не знав, що його відправили в долину. Від кур'єра Павла дізналася, що Матіяш — політпрацівник і останнім часом був у партизанському загоні.

— Діяв десь у підпіллі, а тепер оце з'явився і почав скрізь ходити і говорити. Такі, як він,— сказав кур'єр,— найпершими і розплачуються, бо ніякі вони не вояки.

Незабаром вони залишили господу кравця Куколова й рушили в путь, але дорогою кур'єр ще зупинявся біля якихось хат, покидаючи Павлу на стежці одну. Іноді він бував відсутній і по чверть години. А одного разу Павла вловила жіночий шепіт. Вона намагалася не думати про те, що у кур'єра є ще якісь інші справи крім доставки відомостей, але сама потайки позаздрила тим дівчатам, під вікна яких приходили, і старші їм на це нічого не казали.

Якось, коли кур'єра знову довго не було і вона чекала на нього біля якогось дерева, все більше й більше відчувуючи прохолоду перших осінніх ночей, їй раптом спало на думку: що, коли кур'єр тим часом прочитав листа? Навіщо тільки вона принесла написане? Чому була такою дурною і сама не розпоролася і не прочитала, що там у листі? Проте дівчина спробувала переконати себе, що не повинна мати таких думок і здогадок і що сумніватися просто непристойно. А тому почала думати про те, як прийде вона до лісовиків, житиме в їхніх хижах і весь час

буде поряд з командиром чи Францем, згадувати про якого вона нині не наважувалася. Ще менше зважила-ся б вона розпитувати про нього у кур'єра.

— Думав, що ти до мене прийдеш, а бачиш, вийшло, що я до тебе,— повторювала вона подумки те, що навряд чи скаже йому так відверто.

Пізно вночі вони дісталися до села. І тут кур'єр змушений був зупинитися, бо з темряви закричали: «Стій!» Він залишив Павлу, рушив уперед, пошепотівся з вартовим і гукнув дівчину.

Тепер вони були в місцевості, де Павла зовсім не орієнтувалася і тому геть розгубилась, але розпитувати його про те, куди це вони прийшли, вона не захотіла.

Нарешті вони зупинилися посеред села перед великою хатою, і кур'єр їй сказав:

— Тут, дівчино, я тебе зараз залишу. Доведеться трохи зачекати.

Він по східцях піднявся до хати, і Павла, стоячи неподалік, почула, як чоловічий голос відповів кур'єровому, ніби наказував йому:

— Спить... Всі сплять... Відведи її до вдови!

— При ній ти будеш у безпеці,— сказав кур'єр якимсь невдоволено.— Допомогатимеш їй куховарити. А тепер підеш спати...

У Павли заніміли ноги. Вона хотіла промовчати, але не змогла стримати своєї прикрості.

— Я прийшла сюди не для того,— відповіла вона ображено.

Кур'єр зітхнув, намагаючись вдати щире співчуття, і відступив від неї на крок, ніби щось обмірковував.

— А для чого?

Знову ступив уперед і став навпроти неї. Павла зрозуміла, що зараз він почне до неї чіплятися, але відповіді йому на те запитання не могла.

— Чому ти так боїшся? — прошепотів чоловік і потім ще тихше: — Чого тремтиш?

Це трохи скидалося на залищання. В кур'єровому голосі Павлі вчулася печаль, і вона відповіла йому ухильно:

— Ходімо, відведеш мене...

— А той лист я знаю,— сказав він і додав: — Вивчив.

Жінка чи вдова, у вікно до якої постукав кур'єр, була ще молодою. Павла бачила крізь скло, як вона позіхала і поправляла коси, тоді вийшла у сіни і стала там, знову позіхаючи і притримуючи на грудях велику в'язану хустку. В руці тримала гасову лампу, при світлі якої Павла помітила міцні груди, а згодом, коли вона була вже в кімнаті, дівчина роздивилася і тих, для кого ці груди призначалися: поперек ліжка лежало двійко малюків — близнят...

Кур'єр теж зайшов слідом за ними до хати. Подивився на дітей і сказав жінці:

— Цих двох ти вже нагодувала молоком, а тепер ще, може, й мене?— І він простягнув руку вперед, але жінка вдарила його по пальцях ключем.

— Ану геть, шмаркачу!

Павла помітила, що жінка постаралася зробити це якомога сильніше. І чоловік, швидко відсмикнувши руку, негайно мовчки забрався геть. Крізь відчинене вікно було видно, що, вийшовши надвір, він зупинився перед хатою, і тут обидві жінки почули, як він замуликав партизанську приспівку:

Гей, машино, ти заводься,
Щоб відлуння розійшлося...

Цієї ж миті обидві жінки добре почули, мабуть, тому, що прислухалися, кулемет. Більше про кур'єра ніхто з них не згадував.

— Що скажу тобі, дівчино,— озвалася жінка і запитала: — До речі, як твоє ім'я?

— Павла.

— Так от, Павло, що я тобі скажу,— ти в люльці спати

не можеш, а дітям там буде добре. Тому я їх перенесу туди, ти ляжеш на ліжко.

Жінка жартувала, а Павлі подумалося, що вона занадто балакуча. Проте та, поки говорила, жваво перенесла в люльку обох дітлахів.

— Ось так, а ти, Павло, тепер іди на ліжко. Ех, та ти ще сама дитина, щоправда, дозріла дитина!

Павла роздягалася і почувалася незручно, що жінка її розглядає і оце так говорить. Але жінка, видно, вирішила не набридати, бачачи, яка Павла втомлена. Вона загасила світло, залізла під ковдру на сусідньому ліжку і, ні про що більше дівчину не розпитуючи, побажала їй доброї ночі.

— Засинай, бідолашна мученице!

Жінка заснула. Павла стулила повіки, стиснула їх, але все не засинала, доки... доки її очі остаточно не розплющилися. Лежала на боці і пильно дивилася на віконні рами, потім лежала на спині і так само дивилася на балки на стелі. Не спала і думка, повільно снуючись у голові. Прийшла оце сама не знає куди, поряд з нею лежить добра і, видно, нещасна жінка, а навколо вартові, чиї окрики знову і знову чулися поміж хатами, хоч самих їх і не було видно, а вона чомусь все більше починала тривожитися.

Вона лежала в постелі насторожена, і якби зараз пролунала команда не спати — ані миті не затрималася б тут. Була б у тій великій хаті на іншому боці села, її розпитували б, і вона відповідала б так, як наказав їй той поранений: повинна розповідати все, не сміє нічого замовчувати... Але що вона повинна їм розповісти? Що вона комусь щось обіцяла? А чому не могла пообіцяти? Чому вони, ті, які тепер тут сидять, повинні все чути, все знати? Чи їх цікавить доля матусі? Ні, йшлося б тільки про пораненого — про нього, завжди тільки про нього, про політпрацівника.

Раптом Павла відчула на чолі руку, яка потім почала її

термосити. Побачила балки на стелі, почула голос, стри-
вожений і м'який:

— Павліцо, ти кричала.

— Ісусе, хіба я спала?

Так, мабуть, таки спала, бо якийсь час не бачила всьо-
го цього — ні балок, ні рам.

Павла не наважувалася розпитувати, що саме вона
кричала. І чим більше приходила до тями, тим важче їй
робилося на серці, тим сильніше хотілося заплакати, але
вона понад силу стримала себе.

Саме тоді їх струсонувало від переляку, коли прислухали-
ся і зрозуміли — у двері хтось постукав.

Вдова підвелася, загорнулася в хустку і вийшла. Зро-
била все це без слова скарги, ніби була до цього привче-
на. Павла звелася на лікті і почала чекати. Зовнішні двері
відчинилися й знову зачинилися. В снігах жінка зі співчут-
тям і занепокоєнням комусь прошепотіла:

— Такого дивного крику я ще зроду не чула...

Поки Павла роздумувала над тим, що відбувається,
господиня запалила лампу, і дівчина побачила поряд зі
своїм ліжком Франца. Тієї ж миті очі її наповнилися
сльозами, і вона захлипала, заплакала. Руки раптом ста-
ли безсилями, і Павла впала на подушку. Проте коли
сусід схилювся до неї, щоб приголубити, заспокоїти і роз-
питати, Павла знову відчула в собі достатньо сили і обій-
няла його.

Франц підсів до неї на ліжко, а жінка тим часом під-
ійшла до колиски глянути на дітей, але ті тихо спали. Їх
не потривожили ні світло, ні шум і плач у кімнаті. Помі-
тивши Франца поряд з Павлою, вона сказала:

— Що ж, залишайтеся собі тут, тільки не побудіть
дітей, а я заберу лампу і піду до задньої кімнати...

Павла і Франц дивилися на неї, ніби не розуміли, що
вона має на увазі. А вона вела далі:

— Як набалакаєтесь, лягайте тут обоє. Он маєте два
ліжка.

Вони хотіли їй щось сказати, але двері за жінкою вже зачинилися, перш ніж хтось із них устиг що-небудь пояснити.

Була тиха місячна ніч. В темряві ледь проступали обриси балок, печі, ліжок, столу в кутку та темніли образи на стінах. Хотілося звіритись одне одному.

Але Павлі треба було виплакатися, перш ніж нарешті заспокоїться. Та й Францеві потрібен був час, щоб забути про важливі справи.

Він приліг на сусіднє ліжко, бо настільки був змучений, що не мав сили ні стояти, ані сидіти на стільці.

— Я виснажений, стомлений до краю. З якою радістю оце зараз розслабився б, а не можу, не можу заплющити очей, бо занадто багато вони надивилися на вогонь, на все... ех! Ти не знаєш, Павло...

— Знаю,— відповіла вона,— не кажи, нічого не кажи,— і поклала руку йому на вуста.

Він затих і доторкнувся до її руки. Спочатку, першої миті, її жест його вразив і здався зайвим. Хотів звільнитися, але відчув, як стиснулися пальці її руки, і сам стиснув їх декілька разів. Потім, подумавши, поклав Павліну руку назад на ліжко. А тоді повільно, ніби роздумував, почав роздягатися. Нарешті роззувся, роздягнувся...

— У мене вся шкіра неначе палає, так би і скинув з себе геть усе.

Павла як поклала руку на ковдру, так і не зважувалась поворухнути нею. Чула, як Франц повільно знімає одягу, як лягає прямо на ковдру на сусідньому ліжку. А він, перевівши подих, сказав, ніби вибачався:

— Ще добре, що ми в загоні маємо змогу спати роздягненими...

Місячне світло так само м'яко заливало кімнату, коли він її покликав:

— Павло...

Вона насторожилася і більше не плакала.

— Павло, тобі не холодно?

Дівчина мовчала. Франц поклав руку на ковдру, знайшов її руку,— так, його рука справді була гаряча, просто палала! — і повільно провів нею по Павлиних плечах, шиї, волоссі.

— Ой, яка ти прохолодна, просто чудесно прохолодна!

І в м'якому місячному сяйві хлопець побачив, як Павла піднесла ліву руку до чола, провела нею по очах, щоках, устах, провела по шиї, грудях, по ногах, по всьому своєму стану.

— Прохолодна? — прошепотіла вона, відчуваючи, як затрепетало під рукою її тіло.

Але перш ніж рука зупинилася, його губи, які теж палали, вже припали до цієї прохолодної руки, почали цілувати долоню, тоді другу, а потім обидві руки одразу, весь стан. Павлине тіло у відповідь запалало.

Далі все відбулося так раптово, що Павла усвідомила те, що сталося, лише коли почула власний голос, схвильований, жаркий, якийсь покірний і нібито чужий. Відбулося те, про що колись вона не раз роздумувала і чого завжди трохи побоювалася, а чого, і сама тепер не змогла б сказати.

— Франце, Франце,— шепотіла, ніби заклинала його.— Пробач мені, будь ласка, але я щаслива... Повір, Франце, що я щаслива!

Франц посунувся вбік і ліг на спину.

— Ти тільки не ображайся, але я хочу запитати тебе... ти добрий і не образишся.

Мовчання.

— Ти що — нещасливий?

Знову довге мовчання, яке порушували тільки повільні кроки вартових.

— Пробач, будь ласка, що я тебе про це питаю, адже знаю... все знаю...— але, Франце, я була така щаслива... трішки щаслива...

Франц мовчав, бо ще дуже свіжі були спогади про вчорашнє, і занадто гіркі вони були.

— Але я все-таки була щаслива... Ми з тобою, Франце...

Франц заворушився, ніби щойно прокинувся, виринув з раптової нерухомості.

— Павло, Павло...— це прозвучало так, наче він і справді тільки прокинувся.

Знову зазвучали уривчасті і нетерплячі слова, знову вони на мить забули про все і знову залишилися не до кінця задоволеними собою.

Павла тихо озвалася:

— Який ти!

Мовчання і після того Францеве:

— З тобою, Павло, тільки з тобою...

І знову тиша. По тому:

— Ти щаслива? Справді щаслива?

І потім знову:

— Ти щаслива, Павло... І я тепер теж!

— Я щаслива, справді щаслива, але я так боюся за наше щастя, Франце.

Ось так завжди — слідом за почуттям приходять усвідомлення тяжкої реальності і втручається у найсокровенніше, і тривожить, аж доки прийде сон! Та ось нарешті прийшов і він, той милосердний сон.

Того ранку вдова двічі навідувалась до близнят, і за другим разом забрала їх з собою, щоб не побудити раніше часу тих, що спали на її ліжку.

Життя, любий читачу, рідко буває солодким, ніби мед, значно частіше воно таке безжальне, що письменницькому перу важко про нього писати. Не кожна людина здатна витримати його жорстокість. Тож чому не сказати похвальне слово на честь сну, який іноді буває до людини милосердніший, ніж життя.

Павла прокинулася першою. Був уже пізній ранок, і сонце зазірало у вікна вдовиної хати. Близнята вже дав-

но пронизливо давали про себе знати, неначе вересневе сонце додало їм снаги.

Те ліжко, на яке вона лягла учора ввечері,— так, саме на нього, бо поряд стояв стілець з її піджаком, спідницею і шовковими панчохами,— було розстелене. Вранішнє сонце грало на білих простирадлах і рожевій сорочці, яка лежала окремо від іншої одєжі. Павла пригадала, що скинула її перед тим, як перейти до Франца. Такого вона собі ні за що не дозволила б з кимось іншим. Але Франц.. Адже він її любить, вона для нього наймиліша на світі. А тому вона могла, мала право зважитися на таке. Павла радо зробила б для нього все, щоб шкіра йому перестала горіти, щоб вигнати глухе горе з його грудей, все зробила б, аби тільки знаття, що саме необхідно зробити. Бо такий він для неї дорогий. Дивлячись на рожевий шовк, вона легенько стрепенулася і остаточно прийшла до тями. Йї варто було лише простягнути руку, щоб прибрати свою сорочку, але вона того не зробила, бо цього сонячного ранку такі солодкі лінощі розлилися по всьому тілу, що зараз їй хотілося тільки одного — назавжди залишитися лежати на любій руці, в обіймах коханого Франца. Тепер це вже був не сон, а якесь марення, таке солодке марення, з якого Павлі хотілося ще довго-довго не виринати.

Але життя, подарувавши свою милість, одразу ж обертається гіршим боком, ніби вимагає сплати за те, що недавно дало. Отож спершу Павла почула, як десь грюкнули двері, і майже одразу за тим до неї долинула голосна розмова. Чулися чоловічий та жіночий голоси і між ними ще чийсь шепіт. Невдовзі у відчинених дверях з'явилися низенький опецькуватий партизан в окулярах і партизанка, худа і вища за свого супутника, одягнена в одяг бурого кольору. А за ними показалася і вдова.

Вона намагалася відтиснути тих двох, затулити собою ліжко, але потім зупинилася, відступила до печі і, піднявши руки, закрила ними очі.

Тим часом партизан зняв окуляри, поліз до кишені по

носовичок, похмуро доторкнувшись при цьому до кобури з пістолетом, а тоді, вийнявши носовичок з кишені перепоясаного піджака, почав швидко протирати скельця. Під час цього він постійно кліпав маленькими очима, розкриваючи їх якомога ширше, ніби хотів побачити все, що йому не дано було бачити через його короткозорість. Партизанка ж знайшлася відразу: вона швидкими кроками підступила до стільця і поклала руки на Павлин одяг.

Все це сталося так раптово, що Павла ледве встигла повернутися до Франца, але той спав, повіки його були міцно стулені, порослі груди дихали глибоко і рівномірно. Вона не наважувалася ні розбудити його, ні доторкнутися до нього, та й часу на це вже не було. А тому дівчина відсунулася вбік, уся скоцюрбилася і потягнула до себе сорочку. А потім... потім вона, безмежно схвильована, тільки дослухалася до всього й чекала, що буде далі.

Аж ось щось твердо стукнулось об стілець. То була захована граната. І Павла скоцюрбилася ще більше, наскільки це було можливо.

— Ого,— вигукнула жінка високим і якимось гострим голосом,— та це ж лимонка!

У відповідь прозвучало кілька швидких дрібних кроків. То підійшов партизан. Запала тиша. Всі троє в кімнаті мовчали, ніби їм забракло голосу, нічого не розуміючи до пуття. Потім хтось з тих двох знову перерив одяг на стільці.

— Більше нічого, крім ось цього!

І далі жіночий голос, до краю озлоблений, прочитав:

— Gestattung... ist gestattet... Павла Ду-ух, так, mit ce. *

Отже, жінка знайшла дозвіл, виданий Павлі. Дівчині здалося, що вона чує, як жінка згортає той папір.

Тіло поряд з Павлою заворушилося, руки ковзнули по подушці, сперлися на неї, і Франц сів.

* Дозвіл... їй дозволено... разом з тим (нім.).

— Славне гестапівське дільце,— вів далі жіночий голос. Проте його урвав вигук партизана. Що було в ньому,— чи збентеження, чи насмішкуватість,— Павла не розібрала. Вона тільки заплющила очі, але якби могла, то затулила б ще й вуха.

— Комісаре?!

І знову кілька дрібних кроків.

— Ну що ж, справа звичайна,— тим часом ствердив жіночий голос,— в долині вона спала з німцями, а тут з нашими комісарами. Уся в шовк вирядилася, але для нас куди кращим є полотно!

Павла почула, що голос наближається до неї. Чи не хоче жінка зірвати з неї ковдру і вирвати з рук оту шовкову сорочку? Павла вчепилася в сорочку так судомно, що жінці швидше вдалося б порвати її, аніж вихопити з Павлиних рук. Та раптом жінка відпустила сорочку й пожурила в дівчину панчохи, які, зрозуміло, теж були шовковими!

— Товаришу комісар, товаришу комісар...— знову й знову повторював партизан.— Одягайся, товаришу комісар!

Жіночий голос зажадав того ж від дівчини.

— Нумо, дівчисько, одягайся! Чи, може, ти чекаєш, що я тебе вдягатиму?

І жінка, не чекаючи і миті, почала стягувати з Павли ковдру. Дівчина закричала.

Міцне чоловіче тіло поруч з Павлою рвучко підвелось.

— Пусти її, проклятуща! Не торкайся її! Ми з нею самі розберемося. І пістолет заховай. Лякати мене ним — марне діло, бо я не з лякливих!

І тут Франц почав лаятися. Розпалений, гнівний, він крутився на ліжку так, що воно аж ходуном ходило, і сипав прокльонами, від чого Павла несподівано відчула себе трохи безпечніше.

— І тебе, Болто, прошу заховати пістолет, і нехай жоден з вас не намагається мене цим злякати, бо я такого не

потерплю. Поговоримо про Павліцу по-хорошому, спокійно. А те, що ви зараз робите, скажу вам, нікуди не годиться. Краще йдіть собі, доки мені терпець не урвався!

— Товаришу...— почала жінка.

Франц сидів напівзодягнений, а Павла лежала на спині, притискаючи сорочку до грудей. Партизан в окулярах усе ще тримав пістолет у руці. Так само поводитися й жінка, що стояла біля стільця з розкиданою Павлиною одежею. Вдови в кімнаті не було. Павла краєм ока побачила порожню колиску.

— Комісарє, облиш-но зброю...— мирно, але рішуче сказав партизан.

Павла відкинула голову назад на подушку і побачила на нічному столику ремінь з пістолетом і Францеву руку, що лежала на зброї.

— Ти, Болто, мабуть, перевтомився. Я вже сказав, що ми в усьому розберемося, а зараз іди! Вийди з кімнати тільки на одну хвилину...

Франц чекав, але ті двоє стояли ніби здерев'янілі й лише стежили за ним, тримаючи пістолети напоготові.

— Відверніться!

Проте й цього вони не зробили. І Павлі раптом стало страшно.

— Ми відвернемося, Петере, але спершу віддай нам автомат, пістолет і гранату, обидві гранати...

Партизанів голос звучав спокійно й урівноважено. Видно, чоловік хотів триматися так і далі. Кліпаючи очима, він якийсь час вивчав Павлу. Позад нього, притулений до шафи, стояв Франців автомат. Тепер той комісарів автомат Болта вважав своєю власністю.

— Товаришу Болто, я не віддам! І прошу тебе, товаришу, не виводь мене з рівноваги!

Партизан закліпав частіше.

— Прошу тебе, вийди, бо я зараз такий, що сам себе страшуся!

Тим часом Павла, переборовши соромливість, почала

одягтися. Все вказувало на те, що попереду на неї чекають довга і складна розмова, пояснення...— от тільки... тільки треба зараз негайно вдягтися! І тут вона зненацька зрозуміла, цілком чітко зрозуміла, чому прийшли ці двоє.

Францева рука на нічному столику тепер не просто тримала зброю, вона захищала її, міцно стискаючи, тоді як сам комісар все ще не міг зважитися на якийсь останній крок... Болта так само кліпав очима. І тут заговорила жінка, голосно і обдумано, кожне її слово звучало як вирок:

— Мені, товаришу комісар, на твоєму місці теж було б страшно. Минулої ночі ти поховав старих, матір і батька, які віддали життя за нашу справу... а вже наступної...

— Припини, жінко!

Франц вигукнув це так, що мало не зірвав голосу. Він скочив на ноги, від збудження не помічаючи того, що стоїть голим перед усіма. І цієї ж миті, одночасно з Павлою, помітив у дверях Фанчі. Він швидко схопив ковдру й затулився нею, а потім у тиші, що настала, чітко розчув слова, які хрипко вимовила жінка:

— То в тобі кричить партизан, комісаре Петере! Ти був би радий примусити його замовкнути, але не зможеш цього зробити, бо занадто багато в тобі чесності!

Слідом за нею озвалася й Фанчі. Була вона вже з автоматом, а не з гвинтівкою, і її слова стосувалися подруги.

— Значить, ти вже прийшла? І цього разу, як і позавчора на лузі, за тобою знову німці? Тоді тобі минулося, але нині такого не буде.

Фанчі рушила через кімнату, взяла залишки Павлиної одежі й кинула її на постіль.

— На, одягнися, мерзенна жінко!

Фанчині слова, те, що Павла ніяк на них не обізвалася, не закричала, а мовчала, докір партизанки щодо старих,

а найбільше власна нагота, яку він до ладу не міг прикрити,— все це на мить позбавило Франца волі. Рука, яка весь час міцно тримала зброю, тепер відпустила її, ковзнула вниз і почала поправляти ковдру. Комісар раптом відчув себе ніби перед якоюсь темною прірвою. Цього було досить, щоб Болта зміг схопити пістолет і обидві гранати.

Фанчі в кімнаті вже не було; розгнівана, вона пішла одразу після того, як зробила милостивий жест — кинула своїй сусідці та подрузі її одяг. Болта і жінка залишилися на місці, до них приєдналися ще двоє партизанів. Очевидно, це була варта, бо один з них став біля Франца, а другий — біля Павли. Францеву зброю, ремінь з пістолетом і автомат, почепив на себе Болта, а гранату, принесену Павлою, ще раніше заховала до кишені свого піджака, що скидався на кітель, партизанка. Ці двоє «суддів» стояли посеред кімнати, чекаючи, коли в'язнів, Франца і Павлу, можна буде вивести з кімнати.

— Товаришу Петере, вище тримай голову,— недоречно обізвався Болта і сам це одразу ж відчув.

Франц озирнувся, ковзнув по ньому поглядом і зупинився на своїй зброї, яка тепер була на Болті.

— Болто,— відповів він після деякого вагання,— ти за мою голову не турбуйся, я завжди тримав її й буду тримати високо.

І нахилився, щоб приголубити кохану дівчину.

— Павло, я триматиму її так і за тебе... Сподіваюся, що все з'ясується коли не сьогодні, то завтра, бо в дуже складні часи ми живемо. І прошу тебе — вибач Фанчі, бо, ясна річ, їй не варто було все оте плести. Ти розповіси, все розповіси, і тоді всі побачать, і Фанчі теж, що їхні підозри безпідставні. Я й сам так одразу у всьому б не розібрався.

— Франце,— почала Павла,— мене послав Матіяш, сам послав... Я повинна була його рятувати...

Вона поклала праву руку йому на плече і повільно

провела нею по ньому, ніби хотіла цим жестом приголубити всього Франца.

— Коли вчора увечері я йшла сюди, то згадувала, Франце...

Але часу для спогадів не лишилося, треба було виходити з кімнати; Франц попереду Болти, а Павла попереду жінки.

Так, строєм, вони і вийшли в сіни, де наштовхнулися на господиню.

— Зачекай-но, сирітко! — заголосила вдова, метнулася в кухню і повернулася з кошиком, повним груш.

— На ось, візьми скільки зможеш, бідолашна моя!

Павла не була голодною, але набрала дрібних груш.

Господиня, дивлячись на неї, раптом сказала:

— Ви так солодко спали, як двійко дітей, що я аж задивилася на вас...

Павла мало не розплакалась і раптом відчула на своєму плечі руку, яка з силою повела її з хати і далі вниз по східцях.

Дорога перед хатою стрімко піднімалася вгору, бо весь Заверх був однією суцільною крутизною. Всюди понад звивистими стежками вздовж потоку росло чимало груш і диких яблунь, чиї похилені гілки були всіяні напівдостиглими плодами. Затримана вдовою, Павла ледве встигла побачити, як Франц повернув направо і почав підніматися сходами до хати. Вона теж повернула в той бік, але Франца вже не було видно — він увійшов до середини. Скрізь на східцях навколо хати і під деревами розташувалися озброєні партизани.

На верхніх східцях Павла побачила нічного кур'єра. Він мав при собі карабін і тримався так, ніби не знає її. Жінка, яка супроводжувала Павлу, гукнула його, піднялася східцями і щось прошепотіла, але що саме — Павла не розчула.

Кур'єр відчинив перед жінкою двері, спустився вниз і підморгнув вартовим біля комори, а тоді й Павлі, яка

саме стояла навпроти нього. Він досить довго пас її очима.

— Ходи-но туди, до вартових,— нарешті озвався через якийсь час, неквапом цідячи кожне слово.— Поки що побудеш при них, бо незабаром тебе мають покликати. Коли б не це, ти вже нині сиділа б під замком. Є у нас такий підвал із загратованим вікном.— Він замовк і знову окинув її поглядом.— Ти, дівчинко, гарненька, навіть дуже, і даремно не захотіла залишитися з кур'єром. Думаю, що з комісаром тобі буде несолодко, бо ти принесла йому нещастя. Не хотів би я зараз бути в його шкурі. От якби ти захотіла дізнатися дещо і прислухатися до моїх слів, то я б тобі сказав таке: за кого та жінка і Болта візьмуться, тому не довго залишиться їсти грушки, бо то наші партизанські святенники...

Якби він базікав далі, то, напевно, договорився б до того, що почав би розпитувати про її ніч з комісаром. Але саме тут від сараю надійшли вартові й забрали Павлу з собою.

— Сідай,— сказав один з них, вказуючи на колоду біля сараю,— і будемо чекати, чи не так?

Дівчина кивнула головою.

Цей вартовий, який звернувся до неї, носив вузькі штани і щільно намотані онучі. Він продовжував говорити, але тепер, здавалося, не стільки до неї, скільки до другого вартового, що сидів навпроти:

— Оті двоє завжди вміють приготувати диявольську пастку, в яку, може, і самі коли-небудь утраплять. Що вдієш, коли вже такий наш штаб — хоче знати все, що відбувається.

Павла мовчала, добре розуміючи натяки вартового.

Через якийсь час вартовий кудись пішов, приніс жменю грушок і запропонував їх Павлі. Вона посміхнулася, показуючи йому на набиті кишені піджака.

Вартовий голосно засміявся.

— Чи я вам не казав,— звернувся він до тих, які сиді-

ли на сходах,— що я зроблю найперше, коли настане свобода? Я забороню своїм дітям дві речі: по-перше, щоб жоден з них ані кроку не ступив до Заверху, і по-друге, щоб жоден з них не смів їсти грушок. І кожного, хто цього не виконає, я позбавлю спадщини.

Він доїв грушу, а інші пожбував у яр. Павла знову змушена була посміхнутися. А чому б і ні? Коли б тільки ці вартові знали, що діється в неї на серці!

Жарти і добре ставлення вартових дуже допомогли Павлі. Вона відчула б себе ще спокійніше і впевненіше, якби не оті сходи, що вели до хати, і не кур'єр на них. Вперше за той ранок дівчина згадала, що й досі не причесалась. Вона відвернулася від вартових на сходах і почала приводити до ладу своє волосся, пригладжуючи його ретельно й старанно, бо нізащо не хотіла б мати на голові таку стріху, як у жінки з хрипким голосом.

Коли обернулася назад і вместилася на колоді, вартові, глянувши на неї, усміхнулись, і вона теж відповіла їм посмішкою, мовляв, попри все, вона жінка й повинна була трохи причепуритися, бо ж вони й самі знають, що без цього жінка — не жінка.

І тут Павла знову відчула, як лінь розповзається по всьому тілу, присипляє її, охопивши голову якимсь солодким обручем. День навколо був таким сонячним і теплим, що вона віддалася цьому відчуттю, але ненароком глянула на сходи. Там стояв кур'єр і дивився на неї так, ніби... ніби щомиті збирався її покликати.

Однак цього разу Павла не відвела погляду вбік, бо більше не боялася цього чоловіка й настільки взяла себе в руки, що коли б він знову спробував щось їй закинути, вона знайшлася б на відповідь — нагадала б йому про те, як учора ввечері вдова добряче ляснула його по тих самих пальцях, які нині тримали карабін.

За спиною в кур'єра був штаб, куди повели Франца. А Франц був комісаром, тримав голову високо — і за себе, і за Павлу! Через це вона нічого більше не боялася

і думала тільки про Франца, Франца... А коли він буде поруч з нею, вона тим більше нічого не боїтиметься і разом з ним сперечатиметься з начальством. Там, на лузі, куди її погнали німець з Ленчевим Долфом, вона злякалася, і за себе також, але лише на мить, а коли рановранці вони хотіли поставити її біля стіни, вона вже твердо знала: повинна зробити все для того, аби тільки порятувати Матіяша, матір, хату...

— Що ж їм написав поранений? І чого я не розгорнула і не прочитала написане?..

Павла намагалася заспокоїти себе тим, що навряд чи в тій записці могло бути щось погане. Адже її дав поранений, який їй довіряв. Проте, заспокоюючи себе, вона відчувала, що не може вірити йому до кінця. Чому? А тому, що помітила в його очах страх, який він не зміг затаїти.

Вона ніколи не чекала, що партизан, та ще й політпрацівник, може так боятися. Адже він аж затремтів в узголів'ї ліжка й мало не почав з переляку стріляти. Той страх прозирав у нього з очей і пізніше, коли поранений розпитував її.

— Павла Дух! — прозвучало піднесено, майже урочисто.

Дівчина здригнулася. Це кликав її кур'єр, але в його голосі зараз не було нічого, що нагадувало б учорашнього вечірнього кур'єра. Суд є суд, ніби вчувалося в цьому голосі тепер, а він — його служитель.

До східців її супроводжували вартові. Далі через сіни повів кур'єр. Ті декілька метрів через сіни вони пройшли мовчки, вона — на крок попереду нього, і в неї весь час було таке відчуття, що він ось-ось штовхне її межі плечі.

— Зачекай,— зупинив він Павлу перед самими дверима й різко, наче вона заступила йому дорогу, відтрусив її вбік. Тоді поправив на собі сорочку, вирівняв на голові кашкет, постукав і швидко увійшов до кімнати, залишивши двері відчиненими. Одразу за порогом кур'єр цокнув підборами і підніс долоню до скроні. Павла знову почула

своє ім'я, але тепер цією Павлою Дух була, як їй здалося, вже не вона, а хтось інший. Голос кур'єра при цьому знову змінився — тепер в ньому звучали якісь покірливі нотки.

Простора, але низька кімната, до якої увів її кур'єр, була закіптюжена аж до самої стелі. Крізь дим, що слався по кімнаті, Павла намагалася відшукати серед постатей, вдягнених по-військовому, одне-єдине обличчя, щоб... щоб кинутися до свого Франца, аби він її захистив. Доки вона шукала його, чоловічі й жіночі постаті, поснувавши по кімнаті, почали вмощуватися на ліжках та на лавах уздовж столу, що стояв у кутку. І там, у кінці столу, був Франц.

Він сидів на стільці поряд з лавою, якимось осторонь від усіх тих, що розмістилися довкола столу, немовби вони його мало цікавили. В руці, що спиралася на коліно, тримав пояс з пістолетом і гранатами, але вигляд мав такий, ніби та зброя стала для нього зайвою. Другою рукою він підпирав голову, запустивши пальці у волосся.

Коли Павла його помітила, Франц сидів, втупивши погляд кудись у підлогу, і вона зрозуміла, що він взагалі нічого не бачить довкола себе. Тільки один раз, коли вона вийшла на середину кімнати, він підвів голову і окинув поглядом усю її постать. Той погляд, здавалося, промовляв: так, він знає, що це Павла, з якою ще цієї ночі він зазнав стільки втіхи, але разом з тим він сумнівається, чи це та сама Павла, справжня, його Павла.

Франц виглядав таким нещасним, що на нього було шкода дивитися. Авжеж, він розуміє, що повинен підвестися і зробити який-небудь жест, сповнений підтримки й любові до неї, але ніяк не може підвестися, бо якась невідома сила міцно втримує його на стільці. І тут Павлі здалося, як все, що було в хаті,— і стіл, і люди довкруг нього — навалилося на неї. Вона відчула: він — ї х н і й і не зможе ось так піти проти них, та й вони його не залишать.

Павла не могла більше дивитися на нього, так боляче їй стало. Але, з іншого боку, чому він повинен страждати через неї? Йому не доведеться страждати.

— Франце, ти не бійся, я теж зумію високо тримати голову, так що ти не бійся!

— Павла Дух? — долинуло запитання від столу із закіптюженого кутка. Голос був такий могутній, що Павлі здалося, ніби вдарили у мідний дзвін.

Та перш ніж Павлі вдалося знайти поміж присутніми (а там були люди у військовій і в цивільній одежі, всі в кашкетах із зірками) того, хто запитав, і відповісти все до ладу, одізвався партизан в окулярах, той, що приходив по неї разом з жінкою, яка теж сиділа за столом.

— Так, так, — вів далі чоловік, — товаришка Павла Дух. Ви прийшли з Копрівника?

Павла кивнула головою.

— Прийшли, товаришко, через Верхне, чи не так?

Вона знову кивнула.

— Через явку? — продовжував допитувач, але оскільки Павла відповіла не одразу, бо не знала, що відповідати, він наполягав: — Хіба не так?

— Не знаю, товаришу, — одізналася Павла, вимовляючи останнє слово з зусиллям і затинаючись, бо не знала, чи сміє так до нього звертатися, чи має на це право вона, ув'язнена. — Мене, товаришу, послали до кравця, до Куколового.

Партизан, який вів допит, подивився на товаришів за столом, затримавшись поглядом на кремезному чоловікові у цивільному, що сидів біля Франца. Павлі здавалося, ніби він хотів звернути увагу того чоловіка на якесь її слово, але на яке саме, вона не могла здогадатися. Допитувач між тим зняв кашкет і поклав його на стіл перед собою, потім зняв окуляри, подивився крізь скельця і начепив на ніс.

— Вас послали?

Дівчина кивнула.

— Просимо відповідати, товаришко! Ви сказали: вас послали — так?

— Послали,— підтвердила Павла і обвела поглядом всіх, хто сидів за столом, затримавшись на Францеві. Він дивився на неї широко розплющеними очима.

— Хіба я щось зробила не так? Чи, може, я кажу неправду?

Від страху в неї перехопило в грудях. А там, навколо столу, ніхто й не зворухнувся, дивилися на неї, ніби поніміли.

— Хто? — тим часом запитав партизан і поспішно крикнув комусь біля печі, позаду Павли, щоб записував усе точно, слово в слово.— Саме так, слово в слово,— повторив і потім знову: — Хто були ті, які вас послали?

Павла раптом здогадалася, куди він гне, і відчула, що вона ось-ось знітиться і після цього все піде догори ногами.

— Хто? Хто? — перепитала і сказала всьому товариству за столом, а насамперед жінці і Францу: — Поранений мене послав, Матіяш...

І знову ніхто не обізвався ані словом.

— Він покликав мене і сказав,— вела далі Павла чимдалі невпевненіше,— що повинна все розповісти, все... все по правді...

Вона мало не застогнала, не знаючи, як говорити далі.

— Ви записали, товаришко? — запитав допитувач.

— Записала,— прозвучало у Павли за спиною.

Павла озирнулася, побачила за низеньким столиком чи, може, швейною машинкою бліду дівчину і ще раз повторила:

— Все повинна розповісти, сказав поранений, Матіяш... все по правді...

— І ви саме так і вирішили зробити, товаришко?

Це знову був голос допитувача, і знову його всього пересмикувало.

— Так,— кивнула головою Павла.

— Гаразд, товаришко!

Допитувач виглядав задоволеним, почувався ледве не переможцем на коні і з якоюсь впевненістю поспішно вів далі:

— Послухайте, товаришко Павла Дух! Як ви дізналися, що його звать Матіяшем?

— Його принесли до нашої хати. Франц... Петер і Фанчі, обоє були при цьому. А ще раніше, коли була сутичка, ми з Фанчі знайшли його в лісі.

— А про те, що він зветься Матіяшем,— звідкіля дізналися? Від кого?

Тепер Павла зупинилася очима на Францеві.

— Франц... Петер...— почала,— сказав про Матіяша, сказав також, що Матіяш залишиться у нас на ніч, бо не можуть нікуди з ним...

— Я прошу вас,— швидше видихнув, аніж вигукнув Франц і зірвався зі стільця.

— Сядь, комісаре,— озвався сусід у цивільному, той, у якого голос був, мов мідний дзвін.

Тієї миті Павла згадала, що про Матіяша, про те, що він політпрацівник, розповідав їй і кур'єр. І вона озирнулася, щоб відшукати його, але кур'єра в кімнаті вже не було, і тому вона нічого про це не сказала. Разом з тим її охопила слабка надія на те, що Франц, видно, все-таки залишився комісаром, раз йому повернули зброю!

— Гаразд, гаразд...— промовив партизан в окулярах.— Вас послав Матіяш,— а ще хто?

— Хто?

— Ви сказали — п о с л а л и!

— Боже мій,— застогнала Павла,— то я, так би мовити, сказала так просто — послали...

Партизан в окулярах, який проводив допит, не хотів поступитися в своїх підозрах ані на крихту.

— Товаришко, ви сказали, що говоритимете правду і що навіть Матіяшу це обіцяли!

Справді, вона обіцяла це в присутності матері. Але

мати потім порадила їй всього не казати, порадила таке тому, що боялася за неї. Однак цього Павла не збиралася говорити.

— Пригадайте, подумайте! — прошипів допитувач; він ніяк не хотів покінчити з усім цим і знову повертав на своє.

— Ні,— мовила Павла,— мені нічого пригадувати! Я сказала правду, і нічого іншого я не пригадую, не знаю...

Жінка, що сиділа поруч з допитувачем, більше не могла себе стримувати. Вона показала Павлі папір, який вже досить давно стискала в руці.

— А що означає ось це?

І вона показала папір всім, хто сидів за столом.

— Чи не німці тобі його видали?

— Справді, німці,— несподівано сказала Павла і кивнула.

— Товариші, хіба це не зізнання?

Болта звернувся до товариства за столом, але йому ніхто не відповів. Тільки Франц поклав ремінь зі зброєю перед собою на стіл.

— Чому зізнання? Адже мене не німці посилали,— намагалася оборонитися Павла.— Я сама їм сказала, що брехатиму, аби дізнатися про пораненого, але це для того, щоб врятувати його,— адже він у нас вдома, у нашій хаті.

— Дівчино, ти сказала, що будеш говорити все по правді,— тепер уже допитувала жінка з хрипким голосом.— Не думай, що ми такі наївні. Матіяш поранений, і ти собі подумала, що або він незабаром помре, або німці про нього забудуть, чи не так? А як же тоді наші загони? Штаби? Явки? Нумо, дівчино, що ти відповідатимеш на ці запитання? Будеш говорити по правді?

Павла двічі кивнула головою.

— Адже ти знаєш явку у Верхньому?

— Знаю...

— А чи знала про штаб у Заверху? — провадила далі жінка.

— Того я не знала.

— Якщо не знала, то дізналася б.

Павла заперечливо похитала головою.

— Ні, ні...

Найбільше, чого їй зараз хотілося, — це розплакатися від образи й гніву на ту жінку! Але вона стрималась.

— Звичайно, дізналася б, — не вгавала та, — бо вже першої ночі мала в постелі комісара!

Франца немов зірвало зі стільця.

— Товаришко Катя! — скрикнув він. — Вона тепер моя дівчина...

— Від цієї ночі! — перебила та його на слові.

— Але, Катю! Ти ж знаєш все... все... все... — Франц не міг договорити до кінця. — Як це гидко! І, товариші, ми так не домовлялися!..

— Гей, покличте Фанчі, комісарову сестру!

Цього теж зажадала Катя.

«І Фанчі теж», — холодом обдало Павлу.

В розмову втрутився допитувач Болта.

— Товаришко Катя! Є речі істотні і неістотні. Це потрібно зараз розрізняти. А ви, товаришко Павла Дух, дайте мені відповідь ось на яке питання — чи ви думаєте, що німці і Ленчеков не будуть вас розпитувати про явки, штаби і про те, як дісталися до нас? І ще, невже ви думаєте, що мовчали б, змогли б мовчати, якби вас почали мучити?

Павла одразу зрозуміла, наскільки ці несподівано сказані слова справедливі. Як могла б вона довести, що зуміла б мовчати, якби її мучили? Хто взагалі міг би поручитися за завтрашній день? У всьому, що говорив Болта про муки, була доля істини. Як же відповісти на це? Все, що вона б їм не сказала, все обернулося б тільки на гірше для неї. Вона згадала те, що пережила в долині, і їй стало жаль самої себе.

— Адже мене вже мучили. Німець і Ленчевков ставили мене біля стіни — стояла під нею як його... як його... Францеві батьки, і німець бив мене пістолетом...

Далі про той жахливий спогад Павла говорити не могла, щоб не розплакатися.

— Ну, а потім? — запитав Болта.

Але вона не знаходила потрібних слів.

— Однак тебе не застрелили! — сказала жінка з такою інтонацією в голосі, ніби дівчина була винна в тому, що її не вбили.

Павла подивилася на неї довгим поглядом, затримавшись на скуйовдженому волоссі.

— Так, мене не застрелили, — відповіла твердо й чітко, починаючи чинити опір.

— Але чому вони тебе не вбили? Поясни це!

Жінка і не думала зупинятися.

Тепер Павла подивилася їй прямо у вічі. Ні, вона більше нічого не боялася й почала говорити, дивлячись на неї і часом поглядаючи на інших довкола столу. А під кінець глянула на Франца, що сидів скраю. Тепер, коли вона розповідала все до ладу, справа починала виглядати дуже просто.

— Вони сказали, що розстріляють мене і матір, яка тоді вже підпирала стіну в кухні, а ще — що у нас горітиме так само, як у сусідів. І я собі подумала, що так загинемо і ми, і поранений, який з нами в хаті, що буде те ж саме, що було у вас, Франце. Я знала, що не зможу нічого більше зробити для пораненого, а ми ж обидві — і я, і матуся — так хотіли зробити все, допомогти! Через те, тільки для того, щоб відтягти розправу, я потім сказала, що спробую дізнатися про пораненого. Але, сказала їм, я про нього нічого не знаю, нічого не чула, знаю тільки про покійних сусідів, яких проносили повз нас на ношах. Я хотіла врятувати пораненого, хотіла виграти один день для його порятунку і якусь мить для себе. Адже ви знаєте, що у Кранчевих все сталося дуже швидко.

Запала тиша. Жінка більше не подавала голосу. А тому до діла знову взявся Болта.

— І ти їм не обіцяла? — намагався з'ясувати він.

— Обіцяла, обіцяла...— повторила Павла так, ніби вважала ці два слова, а потім додала: — Зрозуміло, я сказала, що знайду його...

— А хіба це не обіцянка?

— Ні, ні,— рішуче відповіла дівчина.— Я так сказала, але робити цього не збиралася. Це, думаю, не можна вважати обіцянкою. Така обіцянка нічого не варта, бо вона — лише слова.

Павла зупинилася, відчуваючи, що зараз Франц вперше подивився на неї жваво. Вона й сама перший раз за цей день була задоволена собою.

— Все одно обіцянка,— то вже борг,— швидко і ніби мимохіть відзначив Болта й хотів продовжувати далі, але Павла знову подала голос.

— Хто як, а я його не сплачувала б! — вигукнула вона.

Допитувач на якусь мить замовк, а тоді сказав:

— Ви не можете зараз стверджувати таке напевно. Але — що ті двоє вам пообіцяли?

Павла подивилася на нього запитально, мовляв, що могли німець з Ленчковим їй пообіцяти?

— Що? — запитала.

Тут вона помітила, що палець допитувача лежить на складеному аркуші паперу, і знову відчула, як її охоплюють найнеприємніші передчуття, бо то була Матіяшева записка.

— Хіба ви не кричали, що будете вчителькою, і то — німецькою вчителькою?

— Може, мені ще раз закричати?

Вона дуже пильно подивилася на допитувача, а потім на всіх інших за столом. Ті сиділи і спостерігали за нею. Всі вважали, що на аркушеві, який був з її шкільного зошита, написано правду, і тепер лише чекали, чи визнає тут правду й вона. Всі чекали, зі спокійним виглядом,

і тільки Франц, Франц знову дивився на неї зі страхом, знову боявся. Як змогла б вона пояснити цим людям всю оту справу з учителюванням, коли їй вже наперед не вірили. Розповісти про це змогла б тільки Францеві, але він сидів переляканий, боявся за неї, а також трохи і за себе! Як змогла б їм розповісти, яке приниження вона відчувала, коли їй пообіцяли німецьке вчителювання, тоді як вона хотіла бути нашою вчителькою, вчителькою зі своєю високою місією? Ленчевиков сказав їй, що вона буде щасливою тільки завдяки якимсь особливим німецьким милостям... Ні, вона дивилася на людей у хаті і не знаходила слів, щоб усе те їм пояснити.

Нічого подібного вона їм не скаже, не зможе сказати, бо та жінка з хрипким голосом лише висміяла б такі її пояснення. Павла радо б заплакала, але навіть на це більше не була спроможна, бо надто сильно була вражена й засмучена.

— Не треба кричати,— сказав Болта,— ми віримо Матіюшу. Цей папір ти сама принесла.

— Сама...— повторила Павла, тоді як всередині у неї все тремтіло.

— Де ти здобула оце?

Болта показав їй інший аркуш паперу.

— Die Gestattung? *

— У хаті священика, в німецькій комендатурі... у німця.

— Це тебе поранений Матіюш послав до німецької комендатури? Він знав про цей Gestattung?

— Не знав,— сказала Павла,— і мене туди не посилав. Мене пригнали туди німецькі солдати, які схопили мене, коли йшла з села.

— Схопили?

Тут Катя, яка виглядала до краю ображеною і розгні-

* Дозвіл (нім.).

ваною, сказала всім, що слухати таке далі вона більше не хоче.

— Як тебе схопили? — спитав Болта після слів Каті.

— Я не могла інакше пройти до Верхнього, бо навколо всього села будують укріплення.

— Хіба тобі німець з Ленчевим не говорили, що Матіаш у селі?

— Говорили, але я сказала німцеві з комендатури, що мені в селі ніхто більше не довіряє і тому мені легше буде дізнатися про Матіаша поза селом — від Фанчі.

— Так! Отже, тобі в селі не довіряють?

— То я так сказала німцеві заради дозволу.

— А сама ти як думаєш, чи довіряє тобі ще хто-небудь?

— Не знаю, адже я ніде не була.

Все, що вона тільки що розповідала, Павла говорила досить голосно і впевнено. Але зараз вона раптом подумала, як би було добре, коли б усе, сказане нею про недовір'я на селі, було правдою, бо тепер людям буде ще важче повірити їй. І дівчину охопив страх. Що ще могла б їм сказати? Їй стало млясо в цій закіптюженій хаті, де на всьому лежала неприємна імла. Люди більше не виглядали такими, якими вони були насправді, здавалося, що то говорили тільки їхні закіптюжені тіні.

Тут Катя захотіла з'ясувати дещо стосовно Фанчі.

— Ти згадувала про Фанчі, — почав її хрипкий голос. — Чи вона тобі раніше казала щось про лісовиків, партизанів? Про свого брата, комісара Петера?

— Про Франца я знала, що він комісар і Петер, дізналася про це ще того ранку, коли ми з нею йшли і наткнулися на пораненого. Але я сама умовила Фанчі розповісти, бо теж хотіла допомагати вам.

Хрипкий голос не вгавав:

— Ленчев раніше приходив до вас? До хати? Ти розмовляла з ним?

— Ніколи,— швидко відповіла Павла.— Ми з матусею жили здебільшого самотою.

— Але чому того дня, коли ви наткнулися на пораненого, ти пішла в село і потім повернулася з Ленчевим і німцями?

— Мене послала Фанчі...

— По Ленчевого й німців?

Хрипкий голос дедалі більше ставав нещадним.

— Ні, ні... вона мене послала не по них...

Павла не знала, що ще може сказати. Вона дивилася кризь дим, бачила обличчя, але всі вони були непорушні.

І тоді хрипкий голос ствердив:

— З німцями ти домовилася сама.

Павла здригнулася.

— Не тягни! Кажі! Признавайся вже!

— Признаватися — в чому? Я тільки розкажу...

— То кажі! Розкажу!

Час для розповіді був непідходящий, і Павла дуже важко збиралася з думками.

— Ви самі знаєте, їхніх батьків — Фанчиних і Францевих — мучили... Все те я бачила на власні очі,— вона повернулася до Франца й зробила рух головою, мовляв, нехай не боїться, вона не буде розповідати про це.— Німці самі приперлися до нашої хати і хотіли від мене одного — щоб я розповіла їм про Фанчі. Очевидно, хтось з людей бачив, як ми з нею прали на потоці, тому я змушена була потім піти з ними туди... А там... там...— почала затинатися,— я хотіла їх обманути. Але ж я йшла по луку, вздовж кукурудзи, не в той бік, де в чагарях лежав поранений, а в напрямку до молодих кушів...

— Ти — ні, але німці...— сказав неблаганний голос.

— Таж вони мене оточили.

Катя глибоко зітхнула і сказала:

— Однак ти хотіла приманити Фанчі?

— Ні.

— То ти хотіла чогось іншого? Чого? Розповідай!

— Я хотіла її покликати, хотіла її попередити, щоб тікала — і... і про пораненого.

— Про пораненого, про Матіяша,— втрутився голос,— німці хіба знали?

Голос очікувально замовк.

— Ні, ні... Нічого не знали, тільки про Фанчі хотіли дізнатися, через брата, Франца.

— Тому ти її гукала!

— Гукала? Гукала...— не знаю! Я її не покликала, бо саме розпочалася стрілянина.

— Катю, так ми ні до чого не дійдемо,— це вже був голос допитувача.

— Але я хочу, щоб усі побачили, що вона ніколи нічого не знає. Де не хоче щось визнавати, там вона нічого точно не знає. Більше не пам'ятає, чи кликала Фанчі, чи ні, приманювала її чи не приманювала.

— Авжеж, я повинна була кликати,— майже простогнала Павла,— щоб якимось урятуватися, я вже казала вам... Фанчі бачила мене, вона знає...

Павлі більше нічого було додати до вже сказаного. Тоді послали по Фанчі.

— Чого ти ще хотіла б? — доки чекали, запитав Болта жінку.— Адже у нас є все: Матіяшеве донесення, німецький дозвіл, її власна плутанина і визнання — чого ще нам треба? Ось тільки деякі обставини з товаришем комісаром і з гранатою...— а так що тут ще обговорювати? Товаришу Петер, дозвольте запитати: чому ви занесли смертельно пораненого Матіяша прямо до хати цієї дівчини?

— Але чоловіки таки й справді сліпі,— скипів Катін голос.— Закохався в дівчисько, наче йому очі й розум відібрало! А крім того, ми це знаємо, вона сама його ловила; жінки, молоді спідниці, сам знаєш, будь-якого чоловіка обкрутять.

Прийшла Фанчі. Вона теж віддала честь рукою як кур'єр. Павла також почула, як стукнули п'яти. Її попросили підійти до столу і стати поряд з Павлою. Фанчі

подивилася на неї так, ніби ледве її пізнала, і кивнула головою.

Таке Фанчине поведження вразило Павлу ще більше, ніж її поведінка, коли принесли пораненого до них у хату, чи те, що сталося між нею і Фанчі того ранку у вдови.

— Фанчі! — покликав її Франц. Тієї ж миті вона ви-
струнчилася ще більше і віддала честь рукою, вітаючи на
військовий манір брата! Але, може, вона, Павла, помиля-
ється? Вона не могла до пуття розібратися у всьому, але
в даний момент отаке Фанчине вітання брата як суто
комісара в присутності інших людей її прикро вразило. Їй
здалося, ніби Фанчі нікого не впізнає, ніби тієї ночі вона
позбулася не лише мертвих батьків, але й усіх друзів
і навіть живого брата. Змінилася не тільки поведінка
Фанчі, змінилися навіть її голос, вимова, яка стала зовсім
іншою, мовби вона одержала її разом з підперезаним
піджаком на зразок військового.

— Товариші,— розпочала Фанчі.— Я чекала на неї і
чекала, поранений сховався кров'ю, і я не могла його поки-
нути, щоб самій піти до села. А товаришки Павли все не
було. Її не було вже близько двох годин. Тоді я пішла на
узлісся і там замість Павли, своєї подруги,— оте «подру-
ги» було вимовлене якомога дошкульніше! — побачила ні-
мецький патруль, а з ним і товаришку Павлу та гестапів-
ця Ленчекова. Я бачила, як Ленчеков розмовляв з нею,
з товаришкою Павлою,— Фанчі подивилася на неї скося,
як і належить, і навіть відступила на один крок.— Потім
я ще бачила, як німці почали нищпорити вздовж потоку
напроти лісу, ходили в усі боки, а вона,— і Фанчі показа-
ла на Павлу,— вона рушила через луг, але йшла так, ніби
нечиста совість заважала їй переставляти ноги. Тоді, то-
вариші, я зрозуміла, що вона нас видала, і саме в цей час
почалася стрілянина. Тільки товариші, партизани, й вря-
тували Матіяша.

Фанчі замовкла. Німувало і все товариство за столом,
лише дим стелився по хаті. Хтось постукав ногою по

підлозі, хтось відкашлявся і щось коротко буркнув, ніби саме цей дим його найбільше й дратував. У Павли перехопило в горлі. Вона не могла більше дивитися на ту, що стояла проти неї і говорила мовби щось завчене напам'ять...

Знову обізвався допитувач Болта.

— Товаришко, послухайте! Разом з братом ви принесли пораненого товариша Матіяша в село, в Копрівник, занесли його до хати подруги... А тепер скажіть мені, чому ви не сказали братові про свою підозру щодо подруги, Павли?

Фанчі на якусь хвилину затнулася, бо не знала, що відповісти на таке питання, а тоді почала викручуватися.

— Я справді не сказала братові про свою здогадку щодо Павли і німців. Але я йому сказала, що мені не подобається, що залишили пораненого у Духових жінок.

— А він, брат, товариш комісар, що на це?

— Він був ніби сліпий, бесідував з нею, товаришу.

— Фанчі! — скрикнув Франц.

Він підхопився, бо його давно вже поривало з місця, і став перед сестрою.

— Чи ти не збожеволіла, Фанчі?!

— Ні,— заперечила вона йому,— я не збожеволіла, то вона тебе позбавила розуму. Всі так думають, Франце! Опам'ятайся!

— Який чорт вселився в тебе, жінко?

Він стискав і розтискав кулаки, потім заходився шукати сигарети і сірники, нишпорив руками по всіх кишенях.

— Невже, Фанчі, ти хочеш сказати, що більше нічого не знаєш? Хто тебе так погано настроїв? Кому я мушу дякувати?

Фанчі мовчки слухала те братове обурення. Потім знову запанувала тиша.

Павла весь час слідувала за Францевими неспокійними руками. Їй стало жаль його, себе, і від цього у неї ще більше перехопило в горлі.

— Товаришу комісар,— напружену тишу знову порушив хрипкий жіночий голос,— чи не запитав би ти товаришку Павлу, якщо не встиг цього зробити вночі, чому вона прийшла до нас із гранатою? Хто їй ту гранату дав?

Франц озирнувся на той бік задимленого столу, на Катю. Подивився на неї, зачекав і зробив крок до столу, де стояли обидві дівчини — Павла та Фанчі, і став перед ними. Павла пильно дивилася поперед себе, ніби нічого більше не бачила й хотіла одного — захватитися від усього світу, і вся тремтіла.

— Павло, хто тобі дав гранату?

Він узяв гранату зі столу і помахав нею перед дівчиною, наче цим хотів змусити її відповідати, але Павла тільки хитала головою.

— Навіщо ти її принесла, дівчино? Навіщо?

Однак Павла, така бліда, ніби в ній не залишилося ані краплини крові, й далі хитала головою.

— Ні... ні...— повторювала і все хитала.

Для Франца й так все було ясно мов на долоні: вона не хотіла чи не сміла відповісти. Він хотів було струснути її, але тут зупинився очима на Фанчі й показав насічену гранату ще і їй.

— Ти щось знаєш? Кажі!

Проте його сестра тільки стенула плечима, похитала головою і, коротко зиркнувши на брата, відвела очі на товариство за столом, ніби чекала на щось. Франц став збоку так, що бачив Фанчі, бачив обличчя за столом... і помітив, як зустрівся сестрин погляд з Катіним.

— Я,— сказала Фанчі голосно й чітко,— ніякої гранати їй не давала, бо вже здогадувалася!

Франц подивився на сестру,— чого ж замовкла? — а тоді на Павлу.

— Павло, скажи сама, прошу тебе, зроби це заради мене!

Але Павла все хитала головою. Потім схлипнула і заплакала — більше стримуватися не мала сили. Крізь сльо-

зи побачила, як Франц сів на стілець, дістав сигарету, підніс тремтячою рукою до рота й запалив.

Саме тоді, а час уже перевалив за полудень, з долини прибув кур'єр, підійшов до простоволосого чоловіка з голосом, що звучав як мідний дзвін, і подав йому якийсь папір. Чоловік розгорнув його, повільно прочитав, подивився на всіх присутніх у хаті і сказав:

— Побили їх, увесь патруль, що ходив до Копрівника, перебили недалеко звідси, під Верхнім.

— Ось так, комісарє,— озвався з-за столу партизан, який сидів поряд з цивільним чоловіком.— Через те нас б'ють, що ми займаємося отакими з'ясуваннями.

Всі, хто був у хаті за столом, повставали, бо в кожного тепер з'явилися інші клопоти. Так само і Франц: він пройшов повз Павлу і перепоясався ременем зі зброєю. На неї він більше не дивився, мовби й не помічав, як вона дивиться на нього.

Між тими, хто негайно і швидко, майже бігцем, почали виходити з хати, Франца вже не було. Павла зрозуміла це з розмови, яка точилася. Якби Франц був ще тут, люди так не говорили б.

Потім від столу й подалі від неї одійшла Фанчі. Кожен крок її підкованих черевиків супроводжувався стукотом по підлозі — так, вона вже носила партизанське взуття, якого Павла ніколи не матиме! Фанчі віталася з присутніми по-партизанськи: стукотом підборів, словами «Смерть фашизму!» і злетом руки до скроні, як це робив кур'єр, коли нещодавно привів сюди Павлу. Очі Фанчі, що оглядали присутніх, були сповнені відданості, готовності і наперед обіцяли виконати все, що буде наказано. З нею ж, з Павлою, усім своїм виглядом показувала Фанчі, вона більше не має ніяких справ, бо не довіряє їй, і будь-які розмови були б тут зайвими.

Всі навколо Павли збиралися, перепоясувалися; жінка, та, що повинна була записувати все до найменших дріб-

ниць, відчинила вікно, і в задимлену хату вповзла свіжа прохолода.

Чоловічий голос, голос допитувача, щось настирливо шепотів у Павли за спиною. Він пояснював і переконував, ніби будь-що хотів чогось добитися. Павла не розуміла до пуття ні слів, ані їх смислу, але відчувала, що така гарячкова поспішність допитувача стосується її. Вона дещо зрозуміла тільки тоді, коли чоловіка перебив гострий і безжальний хрипкий жіночий голос, який стверджував і вже наперед сам судив:

— Для мене вся ця справа очевидна,— постановив він і роздратовано повів далі, бо, мабуть, оте шепотіння діяло жінці на нерви,— очевидна й зрозуміла більше, ніж будь-кому. Вона перелякалася, вся труситься тому, що спершу рятувала себе у них, а тепер намагається врятуватися у нас.

— Адже це правда,— голосніше продовжив розмову допитувач,— правда, яка тяжіє над нею — отим своїм рішенням вона віддала себе в руки німцям і тепер прийшла до нас, щоб завдати нам — н а м! — шкоди.

— Це ще треба довести, чи не так? — запитав мідний голос.— А написати таке для вас, юристів, яким нічого не варто збрехати, справа неважка. Хіба ні, Болто?

Болта засміявся, проте сміх його, стверджувальний і догідливий, був коротким.

Всі поспішили з хати (де, хоч і гуляв протяг, все ще було задушливо) на луг. Кожен мав свій великий клопіт дорослої людини, а її, Павлу, покинули як дитину, яку висварили чи хто й знав за що і залишили стояти перед столом. Віднині, раптом зрозуміла Павла, їй не буде місця серед них. Зараз хтось прийде й заарештує її. Їй дадуть можливість до ночі обдумати все і взяти свої слова назад, а тоді увечері, скінчивши свої справи, вони зведуть з нею рахунок до кінця.

Той, хто прийшов за нею, був кур'єр. Він з виглядом господаря походив по хаті, причинив двері до комірчини

і повільно пройшовся перед Павлою. Потім зупинився перед нею, вступився в неї і розглядав її, киваючи головою. Павла не дивилася на нього, але бачила його руки — одна лежала на пістолеті, друга — на рудуватій гранаті. Але все це її більше не тривожило, і вона чекала, чи він зачинить її тут, чи поведе куди-інде.

— Ну і що тепер маєш, дівчинко? — запитав її.

Вона йому нічого не відповіла.

— Іди, та пам'ятай, що мусиш іти переді мною. Чи чуєш?

Павла чула і повернулася, щоб іти. Вона побачила у кухні трьох жінок, запнених хустками, що стояли одна за одною ніби здерев'янілі і дивилися на неї так, мовби повз них проходило саме нещастя. Надворі, стоячи на верхніх сходинках, Павла побачила партизана-вершника, що нісся по дорозі, вартових на колодах біля сарая, де раніше сиділа й вона. Вони притримували рудувату кобилу і допомагали сісти на неї чоловіку в цивільному, тому, що мав голос, неначе мідний дзвін. Але зараз то був якийсь інший світ, що зовсім не нагадував той, у якому вона жила раніше і який був оповитий чудесними дівочими снами-мареннями. Тепер образ того світу став якийсь розмитий, немов вона споглядала його крізь імлу.

З колод перед сараєм піднялися двоє вартових і стали перед кур'єром, але той махнув рукою, пошепотівся з ними і узяв з собою тільки одного з них.

Всі разом завернули на стежку і рушили по ній вздовж яру в напрямку ущелини, по тій самій стежці, якою напередодні йшли до вдови. Сьогодні кур'єр теж був у курсі справ.

— У долині, в Копрівнику, будуються укріплення... Наші послали туди патруль по Матіяша, але він під Верхнім налетів на засаду — всіх побили, до останнього, жоден більше не повернеться назад.

Кур'єр розповідав, а партизан ні про що його особливо не розпитував і тільки піддакував.

Павлу трохи збило з пантелику, коли кур'єр наказав їй завернути напроти вдовиної хати. Та й сама вдова подивилася на неї великими очима, коли вийшла з кімнати в сіни їм назустріч. І цього разу вона знову була з обома дітьми на руках, одного з яких годувала.

— Вона залишиться тут,— сказав кур'єр і показав головою на Павлу.— І ти так само,— наказав вартовому,— зостанешся, щоб їй не було нудно, але це тільки до ночі. І ще одне: якщо хтось прийде, то нехай спершу іде в штаб, до кур'єра, і щоб вона ні з ким більше не розмовляла.

Кур'єр зайшов до кімнати — це була та сама вчорашня кімната, але вже прибранна,— оглянув усе навколо, зазирнув у кожний куток, перевірів віконні рами і тоді пішов. Услід за ним посунув і вартовий. Вдова ж залишилася стояти з широко розплющеними очима й напіврозтуленими устами.

— Ох, сирітко! — прошепотіла вона.— Яка я щаслива, що знову тебе бачу, бо вже й не сподівалася на це.

— Я прийшла...— почала Павла і виправилася: — Мене прислали, щоб я вам дітей гляділа.

— Авжеж, знаю, знаю,— сказала вдова,— але маю таке молоко, від якого вони засинають, як тільки нап'ються. Поглянь-но, оцей щойно напився і вже йому немає ніякого діла до того, що на світі робиться. Таке в мене молоко, ніби я тільки мак і їла.

Вдова засміялася, торкнулася Павли рукою і віддала їй одного з малюків.

— На, гляди його! Авжеж, ти б їх добре доглядала, чи не так, Павліцо?

— Ух, не лякайте мене!

Коли б їй не доводилося брехати, вона радо б засміялася, бо знову відчувала себе так, як учора ввечері, коли прийшла.

— Чого б це я тебе лякала? — відповіла вдова. Вона поклала нагодованого малюка на ліжко, а тоді взяла

з Павлиних рук другого й поклала поряд з першим. Обое діток уже спали.

— Спіть, соні, вам би тільки спати. Я розжилася на них і сама незчулася як. І досі не знаю, звідкіля партизани дізналися, що я самітня, та це здалося їм дуже підходящим, щоб влаштувати у мене явку.— Павла знову почула оте нове слово, але тепер воно було для неї якесь домашнє.— А потім я народила, і тепер всі називають мене вдовою. Якщо його тепер знову принесе і я його більше не прийму, він потягнеться до дівчат.

Вона засміялася, а потім почала розглядати Павлу ніби заново.

— Ви з комісаром уже раніше були знайомі, чи не так? — несподівано запитала вдова.— Ти, Павлицю, тільки не подумай, що я занадто допитлива, але учора ввечері, дивлячись на вас, я й сама була щасливою, згадуючи, як мій теж отак приходив, коли мені здавалося, що його вже ніколи не буде. Я завжди сердилася на нього й вирішувала подумки, що більше ніколи його не пушу, а потім він все одно йшов... пішов...— о, та він ще прийде!

— Сусід,— відповіла Павла, коли жінка закінчила.

— І ви, мабуть, давно з ним не бачились? Думаю, я теж розридалася б, якби мій з'явився так несподівано. Я одразу здогадалася, що ти прийшла до когось,— і по тому, як вдяглася, і як трималася...

Павла хотіла їй сказати, що між нею і Францем нічого такого, що сталося з вдовою, не було. Але вона не могла, не знала, як говорити про це, бо та їхня ніч належала тільки їм, і були речі, які залишаться тільки з нею. Як добре, що іноді не стає слів! Але це Павла зрозуміла пізніше, коли вже все пережила і знала, що такий великий для неї день ніколи більше не повернеться.

Перш ніж дівчина розібралася в своїх думках, шукаючи, що сказати вдові, та потягла її до себе на ліжку, посадила поруч з собою і тихенько (Павла вже злякалася, що вона захоче ще щось дізнатися про них) запитала:

— Але, Павліцо, скажи мені, чи це правда, що ти була з німцями? Що вони тебе послали?

Павлині руки, що були у вдовиних, які їх гладили, затремтіли. Так несподівано було почути все те знову тут, що вона ледве не закричала, не заплакала.

— Ні, ні,— простогнала.— Німці... німці знали, що йду до лісовиків, але знав про це і поранений політпрацівник, який мене послав, він усе знав...

— Годі, я тебе не допитую, я не Катя; побачивши її з Болтою, я подумала, що знову що-небудь буде навиворіт. Ті двоє, коли візьмуться за щось, все перекрутять, я вже таке бачила і знаю. Так само і тепер може статися, бо людське життя — то така штука, що легко заносить нас кудись, що й самі не можемо добрати...

Павлина рука у вдовиній здригалася, завмирала і знову починала тремтіти ще сильніше.

— Коли в долині все мирно, Болта тут як тут зі своїми паперами, але коли в Заверх приходить неспокій і всьому треба швидко дати лад, то це вже без Болти і Каті...

Вдова встала й тихо прошепотіла Павлі, щоб та лягала відпочити, а вона їй принесе теплого молока.

— Ти все-таки щаслива,— сказала вдова перш ніж вийти.— Петер хороший комісар, справедливий, так що ти не бійся. А тепер тобі треба відпочити, щоб прийти до тями, бо нинішні дні іноді занадто довгі...

Павла обхопила вдовині руки, не хотіла їх відпускати. Жінка ще якусь мить побула з нею, подивилася на вікна, прислухалася, а тоді все-таки потихеньку вивільнила свої руки і пішла з кімнати.

Павла прилягла на ліжко горілиць і задивилася на стелю, але перш ніж у пам'яті зринули любі спогади про сьогоднішній ранок, коли почало розвиднятися і вона прокинулася поруч з Францем, вона почула настирливий і рівномірний стукіт.

Вона встала і підійшла до вікна. Стукіт часом переривався, однак потім поновлювався з якоюсь завзятою упер-

тістю. Він нагадав Павлі про перебитий патруль, про пораненого, що лежав у них вдома.

Павлі ніяк не вдавалося заспокоїтись. Тому вона пройшлася по кімнаті, в якій її, власне кажучи, ув'язнили, і зупинилася біля ліжка з близнятами. Вони дихали так, ніби поспішали надихатися, і на горлечку в одного й другого вона цілком несподівано помітила пульсуючу жилку. Павла мало що про них знала, мало бачила їх, але раптом відчула, які вони їй любі. Її охопило бажання поцілувати оці крихітні жилочки, а на очі навернулися сльози.

Крізь сльози вона трохи згодом помітила партизана, який її стеріг. Він пройшовся по кімнаті, а тоді заходився крокувати від печі до вікон, до яких раз по раз придивлявся і прислухався.

— Ач як гарцюють оті рябі коні,— сказав,— наче добиваються до людини...

Він зупинився перед Павлою, подивився на неї, на її заплакані очі, зітхнув, відійшов убік і знову затупцяв біля дверей.

— Це завжди так буває, дівчинко,— приходите, радієте, а далі розпочинається плач. Ти он почала плакати, лише тільки прийшла. Надійтеся, обидві надійтеся, щоб увесь той гармидер не наблизився до Заверха, бо в тому безладді та плутанині і розтоптати можуть.

Павла пройшла через кімнату, переставляючи ноги все повільніше, дійшла до ліжка й сіла. Прикипіла поглядом до вартового і якийсь час дивилася на нього так, ніби не могла зрозуміти, що він хоче цим сказати.

— Що ви маєте на увазі?

Але вартовий мовчки ходив, потім постояв і знову рушив.

— Чому ви мене не вішаєте?

Вартовий тільки поправив щось біля пояса, але потім хитнув головою, мовляв, я нічого не скажу.

Прийшла вдова і, не кажучи й слова, не зупиняючись ні

на мить, забрала близнят і пішла геть. За нею в дверях з'явився інший партизан і сказав:

— Нехай будуть відчиненими! Адже вам не холодно, га?

Павлі не було холодно, і вона зрозуміла, що це має означати: її почали стерегти ще пильніше. Вона все більше відчувала, як заповзає в неї страх. А надворі тим часом дедалі голосніше озивалися кулемети.

— Якщо й далі буде так, то у Заверху пробудемо до ночі,— сказав вартовий з кімнати тому, що був у сніях.

Павла ступила до нього.

— Адже ви мене розстріляєте? — раптом запитала.

Вона стала перед ним, перекивши йому шлях до вікна, але він відсторонив її і рушив уперед. Там, біля вікна, він довго прислухався, а тоді повернувся назад.

— У тебе, часом, сигарет немає? — запитав, проходячи повз Павлу.

— Ні,— збентежилася вона, але одразу ж продовжила: — Я вас запитала — хіба не почули?

— Занадто багато, дівчино, питаєш! Це недобре.

— Скажіть, ви мене розстріляєте?

Ці слова вона майже прокричала, і з сіней одразу з'явився другий вартовий. Павла зрозуміла, що криком вона ні про що не дізнається.

— Товаришко! — вигукнув вартовий від дверей.— Сиди, не кричи і не крутись навколо вартового!

Чоловік зачекав, поки Павла сіла; поклавши руки собі на коліна, вона широко розплющеними очима втупилася в двері.

Тепер вона знала, що її охороняють дуже пильно. Між тим за той короткий час, що минув, двічі прибігав кур'єр і про щось розмовляв з вартовим у сніях. Щоразу після його відходу вартовий зазирає до кімнати і кидає уважний погляд по кутках і по вікнах. Пізніше тихцем, так що Павла його ледве запримітила, прийшов Болта. Мав при собі портфель і якісь згорнуті папери. Але й він невдовзі

пішов. Така напруженість, оті приходи й біганина — все це приносило неспокій і ще більше розтривожувало Павлу. Надворі, на шляху, що проходив повз хату, теж не було спокою аж до самої темряви. Павла довго чекала на вдову з близнятами, але так і не дочекалась. Нарешті вже під вечір дівчина здогадалася, що жінці заборонили навідуватися до неї. Через неї зазнала неприємностей і вдова. Отже, їй залишалось тільки чекати, але навіщо оце чекання і до чого воно призведе?

Услід за страхом в свідомості забриніла думка про втечу. Павлі здавалося, що той партизан, який вартує в кімнаті, не чинив би їй перешкод, а в якісь хвилини вона навіть була переконана, що він допоміг би їй, а коли ні — то хоча б стріляв мимо неї. Проте був ще вартовий у сінях, який їй не співчував. Саме він поставив вимогу — якщо вона на якийсь час виходитиме з кімнати, вони обоє повинні бути при ній зі зброєю напоготові.

Коли впали перші сутінки, Павла знову заговорила до першого вартового. Але його поведження, очевидно, з приходом ночі дещо змінилося. Дівчина залишилася на самоті, примостилася на ліжку і лише вряди-годи поглядала на двері та на освітлену щілину під ними.

На самоті Павла почувала себе значно вільніше. Тому вона трохи поспішно підійшла до вікна, яке було поряд з ліжком, ухопилася за перехрестя рами і поторсала його, хоча... хоча з самого початку добре бачила, що все це марна справа. Дівчина згадала про гранату, яку вранці знайшла в її піджаку жінка, — і в голові несподівано чітко постав увесь план втечі. Вона відчинила б двері, полічила б — один, два, три, чотири... — кинула б гранату, зачекала, поки та вибухне, а тоді рвонула б через сіни до сходів... Надворі тим часом уже давно б споночило, і в темряві вона майнула б по крутизні поміж деревами, і ніхто її більше не затримав би.

Та, на жаль, тієї гранати в неї більше не було, бо її

вранці знайшла Катя, знайшла й забрала. Востаннє Павла бачила гранату на столі, коли тривав допит.

І чому тільки вона не сховала гранату перед тим, як лягла спати? Адже в кімнаті було скільки завгодно кутків, де б її можна було добре прилаштувати.

Однак все це були одні тільки вигадки і бажання, що якось скорочували час. Правда ж була іншою, жорстокою. Вигадок цих ставало тим більше, чим більше спливало часу, чим змученішою відчувала себе Павла. Хвилини страху все частішали, та незабаром їй стало байдужим все, окрім бажання відпочити... Проте неспокій, який вирував надворі поміж хатами і ставав чимраз більшим, не дав цьому бажанню здійснитися.

Освітлювальні ракети, що зринали понад селом, час від часу вихоплювали з темряви стріхи хат. Поступово Павла перейшла до вікна, спостерігаючи за змінами зовні, які ще більше розтривожували її. Дорогою повз хату їхали запряжені волами вози, за ними проторохтіла підвода з пораненим, що лежав, увесь перев'язаний, вкритий ковдрами, і не стогнав навіть тоді, коли підстрибування коліс по камінню завдавало йому нових мук.

Чи то не її поранений, Матіяш? — вразила Павлу думка. Її всю знову огорнув страх, але одночасно зі страхом прийшла і надія, що тепер з нею все-все з'ясується, як тільки пораненого Матіяша привезуть до штабу, до Болти чи Каті. Або ні, не до них, а до чоловіка в цивільному з голосом, як мідний дзвін. Той у всьому розбереться. І Франц теж буде там... — так, Франці!

Тільки як же вона раніше не подумала, що може бути порятована таким чином? Що з нею, невже вона настільки вимучена, що навіть не згадала про Матіяша, не згадала взагалі ні про кого: ні про матусю, ні про німця з Ленчевим? Що сталося з нею?

Павла сперлася на віконне перехрестя і задивилася на стемнілу дорогу. Їй хотілося ще раз побачити ту, як їй думалося, щасливу підводу, яка тепер маячила уже в

кінці шляху. Саме в цей час вона помітила вершника, що прискакав якраз звідти і зупинився перед хатою як упоаний. Цим швидким вершником був Франц! Франц, який кинувся вгору по сходах! Вона чує його в сінях перед дверима, далі — натиск на двері, які не хочуть одразу піддатися, — і ось він уже перед нею. Стояв, осліплений світлом з кімнати, темнувате обличчя було геть зрошене краплями поту.

— Франце, Франце, я чекала на тебе, так чекала... — сама виглядала тебе.

Він відірвав її руки від своїх плечей і відштовхнув від себе геть, ніби не міг знести жодного її дотику.

— Опам'ятайся, Павло! Найперше — опам'ятайся! Павло! Прошу тебе!

— Ні, ти мене не врятуєш! Ніколи більше не врятуєш! Якби ти знав, скільки я всього пережила...

Жоден з них не встиг нічого сказати до пуття, як у дверях кімнати з'явилися вартові.

— Дозвіл! — почувла Павла, і її охопило відчуття, що зараз знову все піде шкереберть.

— Який дозвіл? — вигукнув хрипко Франц. — Як же ви так вартували, що я зміг пройти до неї? І невже ви, товариші, не бачите, що перед вами комісар! Ідіть геть!

Францеві суворі слова, сказані охриплим глосом, зроби́ли своє. Вартові, опам'ятавшись, негайно почали виправдовуватися, далі вийшли з кімнати і потім один з них запитав, чи все тепер з товаришкою в порядку і чи вони можуть бути вільними. Доки все це тривало, Франц разом з Павлою були уже біля дверей, на сходах, біля коня і нарешті вже на коні.

На одну лише мить, коли Франц проводив її повз двері комірчини, Павла побачила в світлі кухні вдову, побачила, як та піднесла руку до вуст і зробила якийсь жест, немов комусь дякувала чи збиралася заплескати в долоні. За хвилину Павла вже була на коні, і Франц прикрив її якоюсь ковзкою і холодною накидкою. Тільки дещо зго-

дом, коли кінь вже нісся учвал, Павла усвідомила, що вона повинна обхопити Франца, обхопити якомога сильніше, аби не впасти на землю.

Кінь ніс їх кам'янистою стежкою все під гору та під гору, і Павлі доводилося притискатися до Франца чимраз сильніше. Потім кінь поскакав по чомусь м'якому — по луку чи по полю, і тут дівчина відчула, як вершник намагається пригорнути її до себе так міцно, мовби збирається задушити в своїх обіймах. А вона, така тендітна, була вся в полоні його рук... Та невдовзі вершникові обійми ослабли, і він почав сповільнювати коня поводом і шиканням.

Зупинившись, Франц одгорнув накидку і вивільнив Павлу з неї. Вона бачила його досить чітко, та він був занадто близько, щоб можна було добре роздивитися його обличчя. Проте Павла швидко оговталася й злегка притулилася до нього.

«Франц!» — хотілося їй закричати від радості, але голосу не було, і вона тільки захлипала від свого такого несподіваного щастя.

— Павло! Павло! — почула шепіт, що долітав до неї мовби звідкись здалеку, і відчула поцілунки по волоссю, по руках, по всьому, до чого сягали його вуста. Такою щасливою, такою збудженою до останньої жилочки Павла ще ніколи не була й не сміла навіть мріяти, що колись таке буде.

Потім цілком несподівано Франц досить сильно відтрусив її від себе, немов хотів краще бачити, краще роздивитися її. Та це йому не вдавалося, і тому він відсунув дівчину ще далі, а тоді спустив її з коня і сам теж зліз додолу.

Франц зробив крок назад і відсторонився від Павли ще більше. Її неначе обпекло, і вона, повільно проходячи до тями, озирнулася довкола. Вони були на краю якихось скошених луків неподалік від лісу, під високим дубом.

— Ти так дивишся на мене — що сталося? — почала

Павла перелякано. Під його пильним поглядом вона знітилась і, сама не знаючи чому, почала бурмотіти.

— Якби ти тільки знав, Франце, що я пережила... Але головне — ти тут, ти прийшов...

Вона хотіла розповісти йому все до кінця, чого не встигла зробити у вдови. Але Франц підійшов до неї впритул, притягнув обома руками за плечі й спершу леденько, а тоді з усієї сили струсонув.

— Опам'ятайся, Павло! Послухай мене! Павло!

Вона знову почула захриплий голос, яким Франц трохи раніше розпікав вартових, але тепер той голос звучав значно повільніше і невблаганніше. Здавалося, кожне слово було продумане заздалегідь.

— Послухай мене, Павло! Я не буду тобі суддею, занадто все заплуталось, але твоє життя мені не байдуже, і тому я прийшов по тебе, тому сам тебе звільнив. Нехай буде, що мусить бути... За мене ти не турбуйся, я відповідатиму за себе сам, як... як і ти за себе, якщо зробила щось невірно... Якщо ж ні — тим краще для тебе!

Франц опустил руки, якими тримав Павлу за плечі, стискаючи так, що їй було боляче, хоч це вона відчула дещо згодом, стишив голос і, перш ніж дівчина встигла зрозуміти, що й до чого, сказав таке:

— Цієї ночі я зробив для тебе останнє що міг, а також хоч якось помстився Каті, бо не міг знести отого...

Потім затиснув їй щось у руки — то була граната.

— А тепер, Павло, рушай в долину. Іди уперед вздовж яру і не заблукаєш... Так і доберешся до Копрівника.

Він скочив у сідло.

— Франце! — зойкнула Павла.

Вона ледве не завила, але він завернув коня назад і тієї миті, коли вона хотіла обхопити його ногу й затримати його, пошепки сказав:

— Фанчі послали в село по Матіяша, щоб урятувати його. Я повинен був тобі сказати — уникай її... А тепер, Павліце, мені треба поспішати...

Павла не встигла розридатись, як вершник уже гнав коня через луг. Та навіть якби вона закричала, він її не почув би. І навіщо той крик був би тепер? Щоб його почула Фанчі й видала її?

Дівчина майже впала на краю лугу, під дубом, де її залишив вершник, і лише тихо та страшно застогнала.

Таке-то життя буває немилосердним. Ще зовсім недавно, коли починало вечоріти, Павла так боялася за своє життя, що навіть виплекала в собі надію, що Франц порятує її. Ще не так давно і вона була безмірно щаслива, коли він викрав її в сторожі і врятував. Нині ж, чвалаючи глупої ночі від дерева до дерева, спускаючись до яру, вона відчувала тільки жаль, що залишилася жити і що її врятував не хто-небудь, а саме Франц!

Його слова не йшли їй з душі. Сучкуваті гілки стьобали її по обличчю, ноги, взуті в черевики, раз по раз спотикалися об коріння і пеньки. Якби їй колись раніше довелося б блукати отак лісом і в непроглядній п'ятні, вона, напевно, сто разів би вже пошкодувала про свої єдині шовкові панчохи... Але тепер їй все було байдуже. Ще лишень учора вона стільки часу приділяла собі, коли над потоком натягувала на ноги шовкові панчохи і милувалася сонячним променем у глибині під вільхами. Тепер же, йдучи до того самого потоку, вона навіть не згадала про все те.

Вона не могла далі лишатися там під дубом, аби не закричати на весь цей мертвий світ. Францеві слова душили її, не давали їй дихати, тому вона змусила себе піднятися на ноги і йти, йти... і — чинити опір долі...

«Бийте, гілки, бийте, шмагайте мене ще болючіше!» — хотілося їй закричати. Та якби ж це було найгірше, що довелося зазнати нещасній дівчині в житті! «Рвіть, колючки, вчепіться в коси!» Але й цей біль не був би страшним. Подібний стан іноді буває необхідним, щоб людина дала собі обіцянку намагатися бути сама собою, щоб примусила себе піднятися й продовжити свій життєвий шлях!

— Значить, тепер ти, Фанчі, рятуватимеш лісовика, раз я не змогла, не зуміла цього зробити?!

Павлі привиділася задимлена кімната, згадалося незрозуміле Фанчине мовчання. Чому, чому вона утаїла, що то вона дала Павлі гранату? Може, злякалася сказати, бо без дозволу взяла її у лісовика? Чи хотіла виглядати такою чистою, як ангел небесний? Несподівано Павла відчула задоволення від того, що не розповіла перед отим страшним товариством за столом, як насправді було діло з гранатою, не кинула Фанчі у вічі, що вона бреше, бо ще й доби не минуло відтоді, як ця граната побувала в її руках, і що вона, Павла, несла її для німця, для Ленчекового Долфа або ще для кого-небудь такого ж. Постривайно, Фанчі, ми ще з тобою зустрінємось, і будемо тоді удвох, бо ж не завжди буде при тобі хрипкоголоса Катя!

«Я завжди думала, що більш полохливої за мене дівчини годі й шукати. Але, виявляється, ти, Фанчі, боїшся за себе так, що навіть інших згодна була поховати!» — так розмовляла сама з собою Павла, йдучи до потоку. Однак хвилини, коли приниженому здається, що йому нічого, окрім помсти, не залишається, — то лише хвилини. Так і Павла, поки дісталася до потоку — видряпалася зі свого відчаю, розгубила затятість і почала думати про домівку, матусю і, звичайно, про пораненого. Його врятує не Фанчі, а вона, вона разом зі своєю матусею, бо ж хіба матуся не казала Павлі, що їй це буде неважко зробити?

Павла не думала про ті труднощі, які потягнуло б за собою таке її рішення. Зараз вона повинна дістатися до потоку і до рідної хати. Вчора вона бачила, де німці почали будувати біля мосту укріплення.

Так Павла дійшла до улоговини і побачила на мосту постать військового. Вона сховалася за кущ і стала чекати. Але чекати, мабуть, довелося б довго, бо в напрямку Заверха все ще стріляло й вибухало, понад лісом злітали ракети, а постать на мосту тільки злегка ворушилася.

Тому Павла швидко забрела у воду і відчула, що ледве

тримається на ногах, здригаючись від п'ят до підборіддя. Чи було то від холоду, а чи від страху? Вона почала поволі посуватися вперед уздовж берега, хоча в змерзлих ногах, здавалося, вже не було ніякої сили.

І от коли дівчина була вже за мостом, з того берега долинув шепіт:

— Чуєш?

То були поліцаї. Невже її помітили? Павла тремтячими руками наготувала гранату. Їх було таки чимало, і вони почали спускатися до вілх, що росли понад водою, саме напроти того місця, де причаїлася дівчина.

Тепер вона вся тремтіла від страху, що її видадуть власні ноги, хлюпаючи по воді.

— Чуєш?

— То риба. За мушками ганяється.

Павла боялася, що вони почнуть обстежувати береги, бо оте «чуєш» просунулося вперед уздовж яру.

Вона піднесла гранату до рота, вхопилася зубами і потягла. Там щось досить легко зірвалося, і вона, полічивши про себе, раптово, теж, мабуть, від страху, кинула її. Знала, що треба присісти навколішки, якомога щільніше припасти до землі і заплющити очі. Її граната спершу об щось черкнула і вже по тому вибухнула віддалік.

Першої миті Павлі спало на думку, що і її розірве, але цього не сталося, і вона кинулася вперед уздовж потоку, тоді яром, і бігла доти, поки не дісталася до першого тину, який оточував хату. Дівчина просиділа під ним увесь той час, поки там, звідки вона прибігла, тривала стрілянина — міни рвалися по всьому потоку і в напрямі лісу.

Нарешті, скрадаючись подвір'ям, Павла підійшла до хати. Хотіла постукати у вікно, як то вони з матір'ю звичайно робили, але вирішила, що нині так чинити недоцільно, тому натиснула на ручку, і двері піддалися. Вона увійшла до кухні, потім до кімнати і побачила на ліжку нерухому матір. Духовца при Павлиній появі залишилася сидіти як і сиділа, не поворухнулася й не заголосила.

Павла добралася додому з останніх сил і, коли через хвилину відчула на собі матусині руки, її добрі й шорсткі долоні, ледве спромоглася залізти на ліжко.

Таку, напівсвідому і напівсплячу, Духовца її потім і роздягала. Запаливши каганець, вона заходилася роздягати свою дитину, потихеньку стягуючи з неї розтерзаний мокрий одяг, шовкові панчохи.

Сон, який оповив Павлу, тривав довго — другу половину ночі і весь наступний день аж до вечора. Павла прокинулася, коли надворі стояла темрява, і впізнала рідну хату, яка, така знайома й тиха, поволі почала проникати в її свідомість. Духовца сиділа на ліжкові так, ніби від того часу, як Павла прийшла, вона й не поворухнулася.

Відчуваючи себе в теплій постелі й бачачи поряд матір, Павла на мить, тільки на одну коротку милосердну мить, подумала, що прокидається від довгого мертвотного сну, що тепер все погане залишилося позаду і вони з матусею знову самі і щасливі. Але непорушна мати на ліжку, її уста, що рухалися повільно і невпевнено, ніби мати молилась і не знала, навіщо вона ще молиться, — все це остаточно розбудило Павлу. Дівчина поворухнулася і відчула, що вимучена до останньої жилочки. Її немов підкосила думка: все, що сталося протягом останніх днів, було не страшним сном, а жорстокою правдою: Фанчі зреклася гранати, а разом з нею і подруги... Франц її врятував і послав у село, але... але для того, щоб урятувала пораненого? Далі пригадалося, як вона брела потоком і вся тремтіла, як стукотіли зуби, коли кинула гранату і чекала...

Вона хотіла підвестися, проте біль поклав її назад на постіль. Так, вона повернулася задля пораненого. І тут її погляд прикипів до комірчини — вона стояла відчинена.

— Матусю — поранений?

Материні уста заціпеніли.

— Матусю! — зойкнула Павла і хотіла скочити з ліжка.

— Чого тобі? Лежи, бідолашна, — сказала Духовца, не

дивлячись на дочку і страшно спокійно.— Там, у комірчині, нікого більше немає.

— Тут була Фанчі?

— Була. І з нею ще декілька.

— Вони його забрали? Коли?

Духовца відповіла, що лісовики пораненого не забирали. Вони прийшли минулої ночі під ранок, вже після того, як повернулася Павла. Звісно, Павла про це нічого не знає, бо весь день проспала. Але пораненого тоді вже не було.

— А хто ж його забрав?

Мати мовчала.

— Німці? Ленчєков?

Павла підвелася й перелякано дивилась на матір. Однак та лише повільно хитала головою, як нещодавно так само повільно ворушила губами.

— Не німці і не Ленчєков. Сам подався геть, нехай небо змилостивиться над ним,— озвалася мати.— Пішов того ж ранку, коли ти не повернулася...

— Звісно, він мені не довіряв,— сказала Павла.

— Мені він також не довіряв,— кивнула Духовца.

Павла відчула, що мати була цим явно ображена, але промовчала, щоб вона розповіла все до кінця.

— Тебе все не було, і він ставав дедалі стурбованішим. Я йому сказала, що заховаю його в інших людей, і того ж таки ранку пішла на верхній край села, до сестри, а коли повернулася, його вже не було. Я не знала, що ж тепер робити, а тут саме почалася стрілянина. Його виявили десь поблизу млина. Як він добрався туди — один бог знає! Лежав за камінням і стріляв до останнього. Повбивав поліцаїв, німця, який все ото нас допитував, і Ленчєкова. Вони підступилися до нього, коли вже вистріляли всі патрони і коли він уже досить довго не ворушився, нахилилися над ним — і тоді рвонуло й розірвало і його, і німця, і Ленчєкова. Він, виходить, причаївся і чекав на них. Отак всі і загинули, Христос їх помилуй!

Вони обидві мовчали, бо й так усе було ясно. Тільки дещо згодом Павла озвалася:

— Про мене питали, коли приходили... Фанчі!

— Так, питали. І Фанчі теж,— материн голос був не-виразний.

— Ти їм сказала — про мене?

Мати якийсь час ще більш нерухомо дивилася поперед себе, перш ніж відповісти.

— Ні,— коротко кинула і замовкла, начебто дослухала-ся до темряви, а потім розповіла до кінця.

— Вони були такі, що я б їм нізащо не сказала...— ні! А Фанчі — та була геть розлютована. Бідна дитина! Франц, вона кричала, застрелився...— Павла скам'яніла і протягом кількох довгих хвилин ще чула.— Через тебе застрелився. Вона була мов не в собі... Розлютована до краю... Але потім дізналися про те, що сталося з пораненим, і пішли...

Духовца ще щось говорила і якось ніби полегшувала душу та нарешті й замовкла. Павла злягла, застигла, мовби заснула з широко розплющеними очима.

Так проминула ще одна ніч.

Якось вранці, коли жінки снідали затіркою, Павла подивилася на матір, і їй здалося, що та втратила половину волосся. Те сиве волосся вона вже не раз примічала скрізь по хаті — і на столі, і на печі, і на підлозі. Тому Павла так нічого матері потім і не розповіла. Ще буде попереду час, нехай лише мати трохи оклигає...

Духовца одужала, але її волосся випадало так само. Павла досить довго не наважувалася хвилювати її звісткою про майбутню дитину. Вона тільки губи кусала, думаючи, що Франц не знав, що рятує її для своєї дитини.

Як-то вони коли-небудь зустрінуться з Фанчі? Що буде, коли прийдуть партизани і з ними Фанчі — комісарка?

Нехай же немилосердне життя хоч іноді стає милосердним, якщо вже не може бути праведним.

З М І С Т

ІВАН ПОТРЧ

Передмова Євгена Пащенко 5

НА ХУТОРІ. Роман

Переклав Іван Ющук 17

ЗУСТРІЧ. Повість

Переклала Олександра Сиротюк 267

Литературно-художественное издание

СЕРИЯ «ЗАРУБЕЖНАЯ ПРОЗА XX СТОЛЕТИЯ»

ПОТРЧ Иван

На хуторе. Роман

Встреча. Повесть

Перевод со словенского

Киев,

Издательство художественной литературы
«Дніпро»

На украинском языке

Художній редактор *О. Д. Назаренко*. Технічні редактори *П. Д. Цуркан*,
Н. К. Достатня. Коректор *В. М. Баргиш*.

ИБ № 4759

Здано до складання 17.07.89. Підписано до друку 21.02.90. Формат 70×100¹/₃₂.
Папір офсетний № 2. Гарнітура таймс. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 16,25.
Умовн. фарбовідб. 16,982. Обл.-вид. арк. 19,12. Тираж 30 000 пр. Зам. 9-283. Ціна 2 крб.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З текстових діапозитивів Головного підприємства республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига» на київській книжковій фабриці «Жовтень». 252053,
Київ, вул. Артема, 25.

Потрч Іван

П 64 На хуторі: Роман. Зустріч: Повість / Пер. зі словен.; Передм. Є. Пашенка.— К.: Дніпро, 1990.— 399 с.,— іл.— (Зарубіж. проза ХХ ст.). ISBN 5-308-00725-X

Дія роману сучасного югославського письменника розгортається в словенському селі кінця сорокових років нашого століття, але тогочасна сімейна драма, в якій переплелися ниці інстинкти, жагуче кохання та подружня зрада, ще й сьогодні хвилює читача безкомпромісністю спостережень автора за життям.

У повісті «Зустріч» розповідається про партизанську боротьбу з гітлерівськими окупантами в Югославії.

П 470300000—183 183.90.
M205(04)—90

ББК 84.4Ю

2 крб.

Час минає. І про те,
чому, власне, ти пишеш,
що тебе змусило до цього,
починаєш замислюватися,
коли вже немає шляху назад,
коли пізно зупинитися.

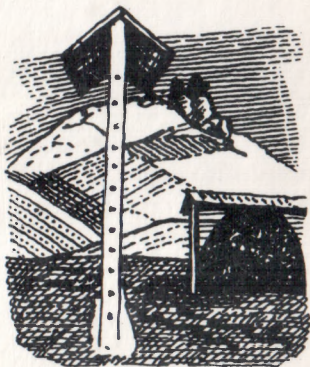
Писати мене спонукало
саме життя,
точніше, конфлікт
з тодішнім життям,
конфлікт зі світом...

Так чи інакше,
я став письменником,
і для мене було й залишається
головним ось що:
всім своїм єством
треба любити життя,
кожним нервом відчувати
його пульс,
відчувати людські турботи.

Я пишу тому,
що в мені вічно живе протест
проти всього,
що в світі несправедливе,
що, як висловлювався Горький,
гнітить людину ззовні
і зсередини.

Іван Потрч

**IVAN
POTRČ**

**Na kmetih
Srečanje**

